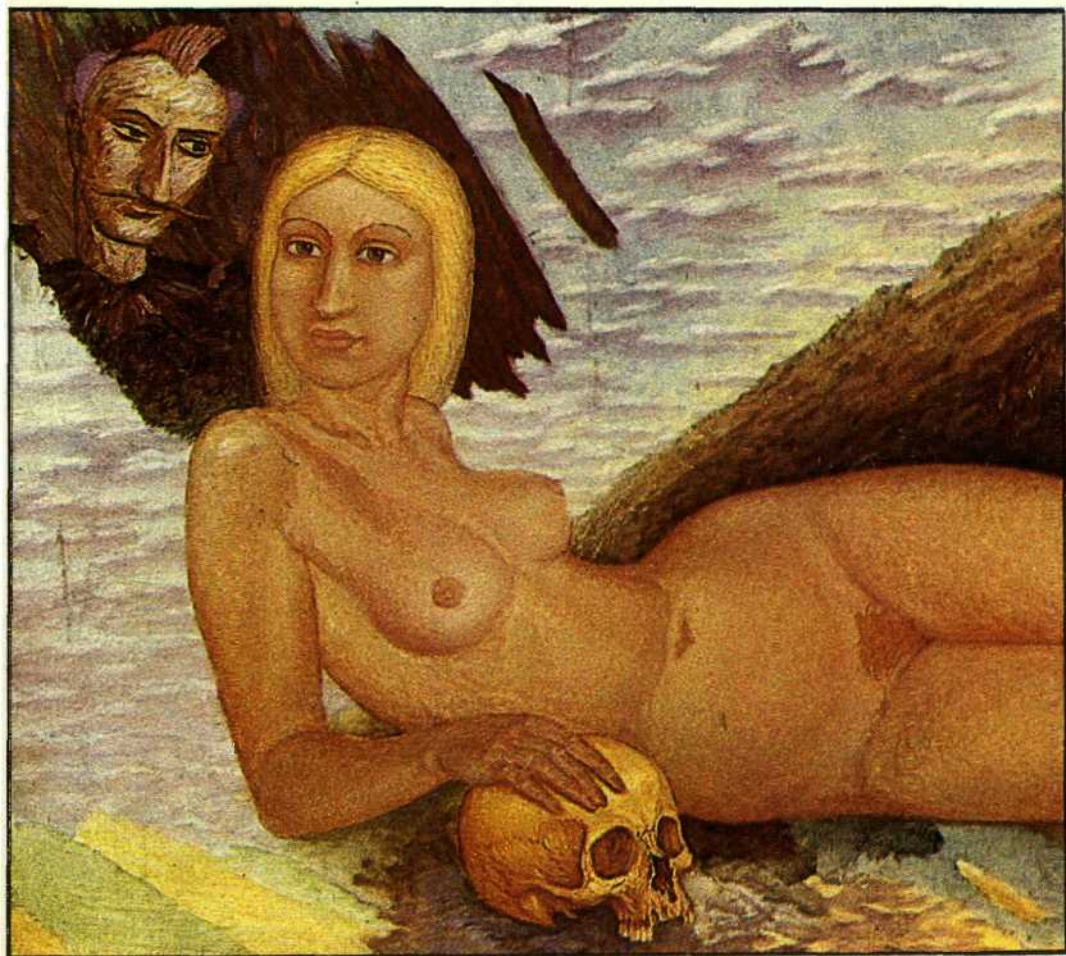

Vikerkaar

4/1988

Soomerootslaste Birgitta Bouhti, Jutta Zilliacuse, Anita Wikmani, Johan Bargumi loomingut; Mats Traadi «Harala elulugude» jätk; Zenon Poznjaki artikkel «Kakskeelsus ja bürokraatia»; Raivo Palmaru stalinismi lätetest; kaugsõidukapten S. Kamenevi kiri ning sellest ajendatud eesti rahvusvärvide ajaloo lühikäsitlus Küllö Arjakaselt

Vikerkaar

ELKNÜ Keskkomitee ja ENSV Kirjanike Liidu ilukirjanduslik ja ühiskondlik-polii-tiline ajakiri. Ilmub alates 1986. a juulist. 3. aastakäik.

Aprill 1988, nr 4

Sisukord

Harry Martinson *Eri maad* 1
Mihkel Mutt *Elu allikad* 2
Mats Traat *Harala elulood* 14
Piret Viires *Loomi pimedas* 15
Birgitta Boucht *Luulet* 19
Anita Wäkman *Jõulud 1939* 20
Johan Bargum *Abiturient* 25
Rootsi luule bukett 30
Magnus William-Olsson *Mis toimub rootsi luules?* 37
Jutta Zilliacus *Eestin perunat* 37
Raoul Kurvits *Einar Vene maailm* 53
Kalev Kesküla *Ajakiri «Tänapäev» ja võitlev eesti kirjanik II* 55
Meelik Kattago *Traktaat iseliikumise allikast IV* 61

Raivo Palmaru *Juured ja võrsed I* 69
Zenon Poznjak *Kakskeelsus ja bürokraatia* 73

Moodsa kunsti ajaloost

Ants Juske *Fovismist ekspressionismini* 80

Vaatenurk

Piret Viires *Võru keelest ja meelest tallinlase pilguga* 86

Foorum

Kapten Kamenevi kiri 89
Küllo Arjakas *Värvid Eestimaa kohal* 89

Kujundus: Jüri Kaarma
Fotograaf: Kalju Jõal
Esikaanel: Einar Vene «Luiged lähevad». Õli, lõuend. 1987. Fragment

Tagakaanel: Einar Vene. «Südatalv». Õli, lõuend. 1984.
Einar Vene. «Vaikelu kübaraga». Õli, lõuend. 1986.

HARRY MARTINSON

Eri maad

Tõlkinud Gustav Suits

Sihukesel lihaval maal,
kus majamühakad palktugevad,
kuu*gi* kui kollane klimp supis
allikas peegeldub.

Aga hädade maal,
kus peavari põlend, laps surnud,
on kolju taoline allikavees
sama kuu.

H. Martinson (1904—1978) — rootsi luuletaja, Nobeli laureaat 1974.

MIHKEL MUTT

ELU ALLIKAD

22.

Vahepeal on Polizia astunud järgmise sammu intriigi punumise teel — andnud avalduse rahvamalevasse (muidugi Tuuli teadmata!). Täpselt — jutlustanud loengute vaheaegadel Tuuli külje alla pugedes ning pärastlõunati läbipaistvates bikiinides voodil vedeldes himude rahuldamise filosoofiat, hiilib ta õhtui toast, aga mitte patuurkaisse grupiseksile, nagu arvab Tuuli, vaid Staapi. Ta riietub lihtsaimast lihtsaimasse univormi, seob varrukale puhta punase sideme ning kehas-
tub ühiskonna väärnähtude sanitariks. Mispärast? Miks külastab Polizia Braun noorte «nuusutajate» pesasid, miks reguleerib maiparaadi aegu ristmikel liiklust, osaleb haarangutes, valvab sildu ja sidekeskusi? Ega ometi kodanikutundest? Ei, see tunne on talle võõraimast võõram. Ta hoopis teab, et Arvedki kuulub kõnealusesse vabatahtliku korrakaitse ühingusse, kuulub ülikooli astumisest saadik. Polizia loodab Arvedit rahvamaleva raames ära võrgutada.

Ta unistab ööst, mil neid määratakse samasse salka, näeb und ühistest operatsioonidest. Kõige rohkem meeldiks talle romantiliselt juhuslik kohtumine reidil, kui nende teed kusagil linna peal ristuksid. Ah sünniks see veel «peenemate» inimeste linnajaos, tema buduaari läheduses...! Aga Poliziale piisaks alguses sellestki, kui saaks Arvediga aovalguses seltsimehelikult viimaseid paberosse jagada ning — erotomaan, nagu ta on — koguni «kitsejalga» käest kätte, suusi suhu ulatada. (Kahjuks ta ei tea, et Arved on suitsetamise maha jäänud, «väikesed vängedki» vedelevad öökapi nurgas.)

Säärane kohtumine saab teoks. On varajane hommikutund, Polizia oma grupiliikmetega seisatab pontoonsilla juures ja vaatab viimast korda Emajõe sogastesse voogudesse — enne kui laiali minna. Töö on seks korraks tehtud, kaaslaseks ühised mälestused. Samas läheneb eemalt kellegi kõrge kuju. Polizia tunneb ta silmapilkselt ära ning võpatab. Arved on oma rühmaga juba hüvasti jätnud — ta patrullis täna kaugel Ülejõe linnaosas, eriti ohtlikus paigas, mida rahvasuu «gorodokis» hüüab, ning tõttab nüüd internaati.

«Seltsimees, ega meil äkki ühine tee ei ole?» astub Polizia südilt tema juurde. Arved ei tunne teda algul ära, kuigi ööd on praegu nii heledad ja õhk piimjalt virvendab. Pealegi Arved ju teab, et Polizia kuulub rahvamalevasse — ta on teda näinud Staabis mängivat rahvamaleva kodukompuutriga. Asi on selles, et aimates, kui väga Arved armastab kõike loomulikku, on Polizia hakanud riietuma järjest lihtsamalt, ei värvi ennast enam üldse, ei puuderda, ei toonita huulepulgaga kaenlaaluseid. Ta koguni katsub pisut vimmas käia, nii et esimesel hetkel peabki Arved teda Tuuli nooremaks õeks.

Lõpuks taipab ta tõde.

Nad sammuvad kõrvuti, kaks vana võitlejat. Nende vahel pole pikka juttu — mis puutub ametiasjadesse. Küll vajab aga klaarimist üks teine asi. Arved tahaks kohe pihta hakata, ent miski häirib teda, teeb tähelepanelikuks. Nimelt tunneb ta iseäralikku lõhna, üsna eba-meeldivat, mis meenutab Kessu sinki — tolle halvimal päevil. (See on tal värskelt sõõrmetes.) Algul arvab Arved, et lehk tuleb Ema-jõest. On ju ajalehes korduvalt hurjutatud ettevõtteid, kes lasevad oma jäämed otse jõkke, harilikust roiskveest kõnelemata — seda soliseb siinkandis iga kümne meetri järel. Kuid lõhn ei jäta teda ka siis, kui nad jõest juba tüki maad eemal on — üle Raekoja platsi, ja Inglisilla poole üles rühivad. N ü ü d Arved taipab, et lõhn ei tule jõest, vaid Poliziast! Nõnda see paraku on. Ülehinnanud Arvedi loomulikkuse-armastust, on Polizia lakanud end pesemast! Juba mõnd aega tekib tundlikemal inimestel kiusatus ta naabruses aken avada.

Muide, Polizial pole kerge režiimi pidada. Kuigi neil õhtusi külalisi enam ei käi ning Tuulist ta ei hooli, sest on loobunud mõttest tema kaudu teed Arvedi südamesse sillutada, tekib tal endal ometi mõnikord tahtmine «Mišasse» või «Põrssa juurde» lipata, et end inimesena tunda. Kui esimeses nimetatud paigas pole lõhnanud probleemiks — seal leidub neid niigi kõikvõimalikes variatsioonides, siis «Põrssa juurde» minekuks peab Polizia kasutama väga vängeid lõhnaõlisid, et keegi midagi ei aimaks, et ta end narriks ei teeks. Sest kuigi ta Arvedit ihaldab, ei kavatse ta tulevikus senisest seltskonnast loobuda. Ometi on säärane oht olemas, sest Arvedit püüdes ja ennast mitte pestes jääb tal järjest vähem aega boheemide ja apostlite, pürronistide ja slavofiilide, natsionalistide ja dialektikute jaoks, kellega on veetnud meeliülendavaid tunde «Põrssa juures» sametloožides. Ta järele nukrutsetakse seal praegugi, kutsutakse sagedamini läbi astuma, kahtlustatakse ja päritakse, ent Polizia üksnes naeratab — pole aega, on tegemist. Vahel ta küll kirub ennast, kahtleb, kas ees ootav tasu on ikka väärt, et nii kauaks loobuda «Põrssa juures» võludest. Ent ta ei saa midagi parata, sest on armunud, pealegi juhivad teda kõrgemad jõud.

Polizia väriseb kergelt, sammudes Arvedi kõrval üle Inglisilla, aga mitte jahedusest, sest päike just tõuseb, helgib vastu Raekoja kellatorni kuplilt ja paistab ka Arvedi takustele juustele, muutes need Polizia silmis kuldseteks lokiideks. Ei, Polizia väriseb, heidab imalniskeid hirvepilke kõrvalsammuvale Arvedile, endal suu kuivamas — meeldivast ootusärevusest rinnus. Ent noormees on jätnud ninaga vedamise ja kortsutab kulmu. Ning oodatud kiidusõnade asemel töö eest rahvamalevas langeb neiu kaela üsna valimata sõnade kaskaad. Lõpuks Arved rahuneb, ja kui nad intri ukseni jõuavad, lausub juba leebemalt, ent siiski karmilt ja ühemõtteliselt, et jätku Polizia hommapäev Tuuli kiusamine.

«Muidu . . .» ta ei lõpeta lauset.

Polizia on mõne päeva endast väljas ja viskleb oma eksistentsis, kuid ei kavatsegi alla anda. Ta hakkab end jälle pesema, kuid jääb rahvamalevasse edasi, et Arvedil ei tekiks mõtet, nagu oleks ta seal liiga isiklikel eesmärkidel. Vastupidi, oletades, et rahvamalevast üksi ei piisa Arvedi silmis hiilgele puhkemiseks, püüab Polizia luua endast veelgi positiivsemat pilti. Ta laseb end valida ÜTÜ esimeheks, saab rea auhinnalisi kohti kõrgkoolidevahelisel filosoofiakonkursil ning päästab juhuslikult tulekahjukohast möödudes rusude alt imbetsilli. Sellest kirjutab linnalehtki ja Polizia saab medali.

Ülikooli taidlusfestival ei jäägi kõikide üllatuseks ära — mitte nagu eelneval seitsmel aastal —, sest leidub üks esineja. See on Polizia Braun, kes laulab vanu meremehelaule eriti kõrgel häälel, saates end havai kitarril. Enne seda pole ta end igaks juhuks jälle mõned päevad pesnud, mõjudes seetõttu jalustrabava ehedusega. Talle saab osaks määratu menu. Pärast festivali algab temanimeline liikumine, soliste ja kitarriste, bände, laulu- ja pasunakoore sigib nagu seeni pärast vihma ning Polizia eestvedamisel organiseeritakse ülikoolis «Aprilliklubi», millest mõne aja pärast kasvavad välja «Tartu levimuusika päevad».

Mõistagi ei saa see kõik Arvedile märkamata jääda. Vähemasti mitte taidlusfestival ja «Aprilliklubi», sest Komitee esindajana kuulus ta nimetatud konkursi žüriisse, teist üritust aga kureerib samadel alustel. Talle ei tule küll pähegi, et kogu Polizia tegevusel võiks olla midagi pistmist tema enda isikuga, kõige vähem oskab ta seda kanda armastuse arvele. Arved mõtleb, et vahel inimesed muutuvad niisama, iseenesest, ilma erilise põhjusega tüki maad paremaks. Igatahes mõnab ta ausalt, et Polizia on aktiivne ja kasulik naistudeng. See mulje kinnistub, kui ta Tuulilt kuuleb, et Polizia teda enam ei kimbuta. Arved avaldab oma heameelt Polizia muutumise üle ka Tuulile.

Kuid mida ei taipa Arved, seda haistab Tuuli kestendav ninake, haistab naiseliku intuitsiooniga. Ta aimab, milleks Polizia igal pool esile trügib, kogub karikaid ja kappu, lööb kinni konkursse ja moedemonstratsioone — Arvedi pärast! Tuuli usub küll Arvedit, tahaks väga uskuda, ometi pole ta kindel, kas üks referaat, olgugi pikk ja hea, kaalub Arvedi silmis üles aurahad ja tiitlid. Õieti pole tal mingit põhjust muretseda. Arved ja Polizia ei puutu praktiliselt üldse kokku — ainult rahvamalevas, sedagi juhuslikult. Aga seda enam hakkab see üksainus võimalus Tuulit häirima, muudkui närrib ja vaevab südant. Tuuli kardab, et Polizia ja Arved võivad rahvamaleva raames kokku saada! Ta mõistab, et see, mis ta mõtleb, on madal, on inetu, et usalduse puudus ei kaunista inimest, liiati on alatu võtta armukeselt tema *hobby*. Kuid Tuuli ei saa teisiti ja ühel päeval ta palub, et Arved rahvamaleva kus see ja teine jätaks.

«Miks?» ajab Arved silmad suureks.

«Tead ju küll,» ütleb Tuuli vaikseti.

«Mitte ei tea, löö või maha,» kinnitab Arved.

«Ma ei taha, et sa t e m a g a seal kokku puutud,» pahvatab Tuuli lõpuks, ja pillab pliiatsi.

Nüüd alles Arved taipab, kust tuul puhub, kes see t e m a on. Ta nägu vajub naerule. Või nii on lood . . . Kui kiusaks õige pruuti natuke?! «Mis sul Polizia vastu on?» uurib ta tõsinedes. «Polizia on tore tüdruk, üks parimaid, kes meil on. Kui kõik sellise innuga tegeleksid . . .»

Tuuli kahvatab. Tähendab siis ikka tõesti . . .

«Aga see, mis ta siin toas korraldas?» küsib ta kiusakalt.

«See oli enne, nüüd on ta ümber kasvanud,» vaidleb Arved innukalt.

Nüüd ei pea Tuuli enam vastu: «Nii et sinu meelest on ta igapidi korralik ja kena inimene, kas jah? No tead, mees, kui sina nõnda pime oled, siis mina ütlen sulle midagi!» — Lausub nii, ja ise hammustab huulde. Kas tasub ikka? Äkki pole nende vahel siiski midagi . . . on nõndasama? Nii inetu on Tuuli meelest kedagi taga rääkida. Aga kui siiski pole n õ n d a s a m a, on hoopis päriselt? Mis selgi korral rääkimisest kasu? Tuuli teab, et südant ei saa sundida. Ükskõik, teeb ta südame kõvaks. Oma naiseõnnest, mis siin praegu kaalul — hea küll, sellest on ta veel valmis loobuma. Aga mingil juhul ei või lubada, et s e e inimene Arvedi ümber sõrme mässib. Tuuli tunneb, et Arved on ohus!

«No ütle siis juba,» kergitab Arved kulme. «Kui sul midagi öelda oli?»

Olgu, tuleb mis tuleb! Igaks juhuks kummardub Tuuli Arvedile lähemale, — nii hirmus on see, mis ta öelda kavatses: «Sa mõtled, et jah, huvitub ja tegeleb . . . Ma ise nägin pealt, kuidas ta ükspäev peahoone taha raamatukogu juurde läks, sinna kase alla, kus meiegi . . . Ta läks sinna, pani kaks näppu suhu ja vilistas soomeugri algkeele peale. Nüüd sa tead . . .» puhkeb Tuuli nutma. «Ma pidin sellest sulle rääkima.»

«Mis sa's, lollike, kohe nüüd tõnnima pistad,» müksab Arved teda kergelt küljekontidesse, kui on Tuuli ulgumist mõnd aega pealt vaadanud. «Ma tegin ennist ju nalja.»

Aga just selle peale purskuvad Tuuli pisarad kahekordse hooga, aga ta ei tea enam isegi, on need mure- või õnnepisarad.

«Vaata, vaata,» ühmab Arved, kui Tuuli tihkumine ometi pisut vaikselt jääb. See, mis ta Tuulilt kuulis, on tõsisem, kui ta oletada osanud. See pole enam sõgedast armukadedusest. Kui ikka plika ise pealt nägi . . . Kuigi . . . jah. Arvedil on omad mälestused ühest kaugest õhtust. See oli tookord, ballil, kui Polizia teda soomeugri algkeeles kõnetas. Arved tajub, et mingis mõttes oli Polizia tal elus esimene. Seepärast tunnebki ta nüüd, nagu oleks solvatud teda isiklikult — mitte üksnes soomeugri algkeelt. Arvedi mälestustel on poriste jalanõudega tallatud. Ta tahaks praegu oksendada. Siis nii-

palju oli tõtt selles keelekiindumuses! Valskus puha! Kuid asjal on tähtsam kui isiklik aspekt ja ta surub emotsioonid mehiselt alla.

«Võib-olla peaks teatama,» lausub ta napilt. «Las organid uurivad.»

Polizia, kes ta silmis vahepeal juba kõrgele lendas, nii et Arved teda heal pilgul vaatas, langeb nüüd kuristikku, kust ei näi enam tõusvat. Kui nad rahvamaleva trepil järgmine kord kohtuvad, ei vaata Arved tema poolegi, kuigi Polizia, üha rängemalt armastuse orjusse langedes, noolib ta huulilt ainsamat tere-sõna. Aga Arvedil on ta imal-iharaid hirvesilmi lihtsalt jälle vaadata.

24.

Polizia tunneb vaistlikult, et tema aktsiakurss on peadpööritava kiirusega langenud. Ta ei taipa ainult, mispärast, ja see ajab teda ahastusse. Ta ei valitse enam olukorda, kaotab pea ning rabeleb sihitult uute võtete otsingul. Esimese pähetuleva ideena otsustab ta Arvedile meeldimiseks tema suhtes hoopis agressiivne olla.

Aga Arved ja Tuuli peavad tema rabelemist nähes peenikest naeru. Arved, kes Tuuli abiga lõpuks nägijaks saanud, õpetab tolele elutarkust:

«Kui poiss tüdrukule meeldib, ei julge viimane seda harilikult välja näidata. Tulemuseks võib olla hoopis negatsioon. Nii on üsna tavaline, et tüdruk säärastel puhkudel oma lemmikpoissi jalaga togib, oma favoriidile õunasüdameid krae vahele topib, sihilikult rõvetseb ja ebanaiselikult jöhker on.»

Nagu tema sõnade kinnituseks suurendab Polizia iga päevaga oma jõhkru astet. Ta hakkab turuhoone lähistel lamedast kohvrikesest alasti meestega mängukaarte müütama ning süütab laste kunstikooli juurdeehitise. Põrgusse rahvamalev! Ta proovib õnne teistsuguse kuulsusega. Polizia organiseerib kuritegeliku kamba, kes vägistab vanureid ja murrab sisse kioskitesse, varastades sealt eriti suurtes kogustes šokolaadi. Nad võtavad ööseks seisma jäetud autod osadeks, müüvad althõlma edasi või viskavad jäärakusse. Ära võtta toidukaart poodi minevalt lapselt — seda peetakse kambas igapäevaseks asjaks. Kogu linn kõmiseb Polizia hirmutegudest ja väriseb. Rektori ja isegi linnapea isiklik soosing ja kinnimätsimine ei suudaks vastu seista üldsuse survele, et Polizia eksmatrikuleeritaks ja vasekaevandusse saadetaks. Kui mitte üks telefonikõne pealinnast . . .

Ent Polizia näeb peagi, et Arvedile ei avalda tema vägitükid mingit mõju. Kui nad hommikuti intritrepil kohtuvad, üks kuritegudelt tulles, teine loengutele tõtates, ei vasta Arved ikkagi tema terele. Polizia otsustab grupi laiali saata. See on oma tegevuse ammendanud.

Poliz a on löödud, on väsinud, kuid ei alistu — veel leidub elukal jõudu. Ta kolib tagasi oma buduaari peenemate inimeste linnaossa. Kui hea on olla jälle kodus! Kahju ainult, et gürsa on vahepeal surnud. Enam ei vasta ukse avamisel Poliziale sõbralik sisin. Kaua leiab ta

sõbra korjuse kõrval, siis aga otsustab kätte maksta ja minna otsesele terrorile selle vastu, kelle pärast kõik juhtunud.

Ta laseb teenindusmaja ekspressiga saata Tuulile ülepäeviti väikseid musti puusärke ning raamatukogudest ära korjata kõik kirjanduse, mis Tuulile tarvilik referaadi jätkamiseks. Polizia käes on see käkitegu. Millele ta loodab? Kavatses ta mainitud kirjanduse najal ise referaadi kokku klopsida ja Tuuli võidu viljad endale napsata? No ei. Ta loodab hoopis sellele, et kui Tuuli ei saa kirjutada päevas oma kaht lehekülge, tunneb ta end harjumuspärasest elurütmist välja lööduna. Siis tal algavad jälle menstruaalhäired, ta isükkel läheb sassi ja ta jääb Arvedist ras daks. No ja mis siis? See oleks terve mõistuse seisukohalt ju lõplik lüüasaamine, sest õnnis perekond saaks sedasi kokku? Ent Polizia fantaasia on nii rikitud, et ta kujutleb, nagu leiduks mehi, kes rasedusest teada saades naisest eemale hakkavad hoidma ja kõik maha salgavad, või kui mitte just seda, siis vähemasti raseduse viimastel kuudel hakkavad otsima juhuslikke seksuaalvahekordi väljaspool kodu, millest tulevane ema hõlpsasti võib teada saada. Igal juhul siis, kui imik sünnitusmajast ära toodud — nii arvab Polizia —, hakkavad mehed muutunud elutingimustes pikapeale kodust eemale hoidma, sõprade seltsi otsima, millele järgneb kõik muu. Kuidas võidakse mõelda seda Arved Mahtrast!

Veel enam: nende, s.o Pääoma, Sävidži ja Oomeni — aga nemad on ju kogu aeg kõige taga! — maailmavaateline rikutus on nii suur, et neil jääb kahe silma vahele asjaolu, mille tõttu ka kirjanduse ära korjamisega esilekutsutud tsüklihäiretest pole vähimatki efekti. Nad ei suuda kujutleda lihtsat ja loomulikku fakti — Arvedi ja Tuuli vahel pole tänini olnud midagi, mis ulatuks kaugemale sõbralikust käepigistusest ja jooksupealt antud suudluse t. Kõik on veel ees.

25.

Mõne kuu pärast, taibates, et Tuuli pole absoluutselt rase ega kavatses jäädagi, seevastu kasutab õhtutunde senikirjutatu silumiseks, kaotab Polizia igasuguse lootuse ning hakkab otsima abi pudelist, tehes seda iseloomuliku laia haardega. Ta purjutab nii väljakutsuvalt, et isegi «Põrssa juurde» ei taha šveitser teda iga kord sisse lasta — siis, kui jalg juba liiga pehme. Polizial kujuneb harjumuseks kumamisi päi telefoniga rääkida. Sageli peab Arved laskuma intri valvelauda, sest kommunaatori kaudu öeldakse talle olevat telefon. Arved läheb alati kohusetundlikult — see võib olla väljakutse rahvamalevastaapi või koguni õhuhäire —, ent tavaliselt tervitab teda torust purjus Polizia. Ta helistab mingist kõrtsist või urkast, tehes seda õhtu jooksul mitu korda, iga kord ise kohast, iga kord järjest enam jökkis ja avameisem. Ta meelitab Arvedit kange keetega ning lõpuks laskub kõige ropema turusõimuni Tuuli aadressil. Mis vigu ta tolle juures kõik ei leia! Küll olevat tolle tuharad lövdad ja epigrammid kehvad. Harilikult Arved ei

oota kõne lõppu ära, vaid katkestas purjus mulina poole pealt, teatades karmilt:

«Seltsimees Braun! Kui te jätaksite teiste tõrvmise, siis võib-olla kunagi tulevikus võivad meist veel seltsimehedki saada. Praegu ma kahetsen seda ühte korda, mil teid tänavanurgani saatsin. Head aega!»

26.

Saabub juuni. Ennast kaineks joonud deliirne Polizia vangub ühel õhtupoolikul peahoonesse. Plekine koolikell täriseb endiselt, ehkki loengud on läbi ja eksamid käimas. Polizia seisatab tunniplaani ees, et teada saada, mis ained möödunud semestril kavas olid. Suur dostojevskilik masohhism vallutab teda täielikult, nii et ta järjest enam looka vajub. Juba lähenevad talle luuravalt paar meest, lootes kerget saaki. Polizia tajub korruga, kuidas peahoone katusele kolm korrust kõrgemal langevad vihmapiisad. Juba ammu pole ta kuulatanud nende rabinat. . . Nagu peksasaanud hüään hiilib ta õuepoolsest uksest välja. Kuhu nüüd? Oo, teadagi kuhu. Karikas tuleb lõpuni juua. Internaat! Ootamatu innuga komberdab Polizia mäest üles. Nii tuttav ühiselamuks. «Siin olin kord õnnelik,» mõtleb Polizia. «Ma ju lootsin ja armastasin.» Trepist üles. Aspirantide tuba jääb tee peale. Lõhnab pirukate järele. . . Ta jõuab Tuuli toa ukseni ja peatub. Seest kostab kõnekõma. Polizia surub kõrva vastu uksepragu, kuulab pealt nagu viimane liibusk. Toas aga rullub järgmine vestlus:

«Täna, Tuuli, täna peab see sündima, sa ju lubasid!»

«Ah, Arved, aga ma ütlesin, et mitte siin, siin ma häbenen, on liiga valge.»

«Ma olen sellele juba mõelnud,» hõiskab Arved joovastunult. «Ma tean üht kohta siinsamas lähedal. Tuuli, minu käest sa täna ei pääse» (ähvardab naljatlevalt).

«Jah, aga Arved, ma. . .» alustab Tuuli häb-likult ja jutt sumbub sosinaks. Rohkem Polizia ei kuule. Ei tahagi kuulda. Ta ikka veel itus nagu viriitdub jälgiks grimassiks, nii et mink praguneb. «Olen juba vana,» mõtleb ta. «Mehed armuvad veel minusse, juhuslikke tuttavaid leidub, aga kauaks? Kus on minu referaat? Pole mul referaati ega midagi.» Kauem ei saa ta oma elu kurba kokkuvõtet teha, sest toas on Arved murdnud Tuuli vastupanu sellega, et ta kaenlasse kahmab ja toast välja kannab. Uks paiskub hoogsalt valla. Armastus teeb pimedaks, nii et Poliziat ei märka kumbki. Too aga lendab saadud obadusest vastas asuvasse kööki, lööb pea vastu räpast taburetti ning määrib oma kauni kõrva kleepuva sodiga.

Hea lugeja! Kui tore oleks panna siia punkt. Voorus võidutseb ja inglid peavad vahti. Tuuli ja Arved kõnnivad käsikäes uuele rannale. Seevastu Polizia nimi mahub edaspidi teatmeteostes parimal juhul «jt» alla. Kuid ma ei saa. Kriitiline realism kui meetod tähendab elu halastamatut älgimist. karmi peeglit. Oh järgne mulle, lugeja!

Lähme korraks ajas tagasi. On sama päeva hommik, mille õhtul Polizia sai oma palga, lennates peaga vastu taburetti, ning Arved Tuuliga süles kuhugi tõttas.

Tuuli on ärevil, ootel ja erutatud. Täna peab see sündima. Miks just täna, aga mitte eile või veelgi varem? — Nagu viimasel ajal ereldalt ilmneb, pole Arved ju mingi munk. Miks tõrjub siis Tuuli teda, kui Arved üle piiri kipub minema ja talle käti ümber tahab panna? — Sest neil on kokkulepe ammust ajast — see sündib siis, kui referaadi esimene jark on valmis ja käiku lastud. Nüüd on see valmis. Viimasel ajal on Tuuli töötanud kolmes vahetuses, tegemata vahet ööl ja päeval, nii et ta silmi ümbritsevad eesrindlase sinised rõngad.

Vaatamata sellele tõuseb ta täna varakult nagu ikka — õieti pole ta uinunudki. Pärast pesemist läheb Tuuli kööki einet valmistama. Ta paneb pudru tulele ja tuleb tuppa tagasi. Istub laua taha. Laual on lihtsad tarbeesemed, kamm, paar haaknõela, jupike vitselpaela, siis veel «Anti-Dühring», Spirkin ja «Metoodiline juhis referaatide kirjutamiseks». Lisaks neile seisab laual põlvitatavate lehtedega lauakalender. Sellesse märgib Tuuli oma kohustusi, ühtlasi peab selle abil naisterahvagraafikut. Ta kannab sinna ohtlikke ja mitteohtlikke päevi — kannab juba ammu, mis sest, et selle järele pole siiani olnud vähimatki vajadust. Aga et ta on harjunud tegema kõike täpselt ja korralikult, siis märgib ta kalendrisse ka ovulatsioone ning — kui referaadi kirjutamisest mahti saab — mõõdab endal ka basaalteratuuri.

Harilikult vaatab Tuuli kalendrisse iga hommik, sellega algab tema päev. Ainult täna on ta nii endast väljas, et pole mahti saanud. . . Miks? — Sest Tuulil on täna teinegi põhjus ärevust tunda. Nimelt on mahehääline prodekaan talle eelmisel päev maininud — kui on tema töö läbi lugenud —, et kui ta samas tempos jätkab, võib temast kunagi kauges tulevikus isegi aspirant saada. Tuuli uneleb sellest meeldivast perspektiivist ja unustab end istuma. Korruga tunneb ta kõrbelõhna. Puder! Ta jookseb kööki, unustades ukse irvakile, ehkki tavaliselt selle alati sulgeb.

(---) On ilus suvine ilm, puhub kerge tuuleke. Aken on pärani. Fekib tõmbus. Liike libiseb üle laua, vallatleb kalendri kallal, satab selle lehti, keerutab neid edasi ja tagasi. (---)

Õhtul Arvediga otsustava hetkeni jõudes meenub Tuulile viimasel hetkel midagi — seda tähendaski sumbunud sosin, milleni Polizia kõrvad ei küündinud. Täna pole ta kalendrisse vaadanudki! Ta jookseb laua juurde, aga on nii erutatud, et näeb ainult — pole punast keelumärki lehe alumises servas — läbisõit keelatud — näeb üksnes rahunavat tärnikest kalendrilehe ülaserval. Ta ei märkagi rasvaselt trükitud kuupäeva keset lehte. Nii see on, kui ei osata näha elus peamist. . .

Suvel mässab Arved heinakaarel ja müttab vao¹, teeb armsaid tuttavaid töid, aitab koguni väikest Janekit hoida, justkui dikteeriks alateadvus talle tulevasi sündmusi. Arved sööb lihtsat, ent tervislikku toitu, aga külapidudel tantsimas ei käi. Tal on taadile-memmele ette näidata õpinguraamat, kus kõiksugu hindteid sees, nii et lust vaadata. Taat peseb käed puhtaks, paneb traatsangadega prillid ette ja uurib matriklit lambivalgel, uurib kaua, ei ütle midagi, ei laustu ega kiidusõnu, ent ometi paistab, et miski tema südant kripeldab, ja kui Arved õpinguraamatu ära paneb ning rõngasninadele rokka läheb viima, vangutab taat ometi pead, rudjub sooniseid käsi ja ohkab. . .

Tuuli sõidab koju ainult hetkeks, Mäsi ja Polla, Kirjaku ja Mirjaku pärast. Hugo ja ema on veel rohkem sopa sisse vajunud kui seni. Tuuli suudab kodus ainult ühe öö veeta, seegi kulub rohkem võitluseks ligitukkiva jalutu vastu. Hommikul enne teele asumist on Tuuli korraks ettevaatamatu, ei jõua kõrvale karata ning kasuisa kark tabab teda valusalt vastu sääri. Tuuli sõidab tagasi linna, asub oma intrituppa, veedab päevi Kvissentali lähedal kõrges rohus ja muretseb, muretseb, sest märgid näitavad, et. . .

Esimesel septembril uuesti kohtudes ei ole Tuuli veel ikka otsusele jõudnud, kas öelda Arvedile või ei. Ta on suve jooksul kohustusliku kirjanduse hulka kuuluvast kolmest tuhandest romaanist kaks kolmandikku läbi saanud ning umbes pooltest on ta lugenud, kuidas mehed taolistes situatsioonides käituvad. Arved võib sõita uudismaale või uusehitusele, astuda võõrleegioni, minna merele, vahetada teaduskonda või lihsalt kõik maha salata. Ent rääkima peab. See sünnib nende tavalises paigas, vana õpperaamatukogu kõrval kase all. Tuuli ütleb, mis tal öelda, ja puhkeb nutma. Arved silkitab Tuuli käsivart ja ühmab elutargalt: «Mis sa's tühja pärast. . . Varem või hiljem ol-ks see niikuinii juhtunud!»

«Aga Arved, mis meist nüüd saab?» surub Tuuli ennast ta vastu.

«Mis mõttes?» ei saa Arved aru.

«Ma pean akadeemilise puhkuse võtma,» selgitab Tuuli kannatlikult. «Tule ju laps.»

Algul ei taha Arved «akadeemilisest» kuuldagi. Ta raiub kui rauda, et nad saavad hakkama, hoiavad last vaheldumisi ja käivad kordamööda konspekteerimas. Tuuli naeratab heast meelest, et Arved asja nii tõsiselt võtab, kuid ta vaatab elule realistlikumalt.

«Aga Arved, kus me elama hakkame?» küsib ta. «Ühiselamus ju lapsega ei saa.»

Tõsi, sellest pole Arved mõelnud. Aga oot' — ta on kuulnud, et ka mõningad abielupaarid on kõige kiususe ühiselamus toa saanud.

«Lähem tsentrisse, seal's vaatavad,» ütleb ta Tuulile. Ja läheoki. Ehk aitab tuttav tsentrist, paljaspäine üliõpilasliider, kes teda kord

tunnustavalt õlale paisutas. Minevikuteened ometi maksavad, arvab Arved. Ent tuttavat pole enam tsentris. On viidud mujale või ne lahkunud. Kui Arved ta järele pärib, hakkab eesruumis laua taga vaheldumisi perfokarte lapsov ja heegeldav värvitud näitsik lahinal nutma ja juustab, et kõikide üllatuseks olevat hii ter katkestanud pikaajalise sõpruse kiviraiduri kauni tütre Galjaga ja lainu noore, ent inetu Kaie juurde, kes talle iga aasta lapse sünnitavat.

«Pole tal enam aega tsentri asjade tarvis. . . Aga milline pea tal oli!» nuuksub näitsik ja nuuskab nina varrukapitsidesse. «Rabab nüüd poolteistkohaga valukojas. Ajab raha kokku. Vajub nagu siikas sõnnikusse.»

Arved nokutab jumalagajätuks ja kaalub peas uusi variante. Tädi Juuli juurde? See ei tule kõne allagi — tädil endal kaks pisikest toakest lapsepabulaid täis. Mis muud jääb üle kui minna tavalist teed — ajalehe toimetusse. Arved palub avaldada vastavasisulise kuulutuse. Aega ju veel on, mitu head kuud, aga Arved teab, et reove tuleb teha suvel, pealegi — miks ei võiks nad juba praegu koos elada? Arved saabki hulganisti vastuseid. Postkontoritädi ütatab talle terve paki ja vaatab julgustavalt silma. Arved ja Tuuli sorivad kirju. Ja mida enam sorivad, seda nõutumaks muutuvad nende näod. Siiski hakkab Arved mööda pakkumisi käima. Ja tema nõutus kasvab. Asi pole rahas, mida küsitaakse. Seda va puru tal jätkub. Vanad on sõna pidanud ja jäärad tõepoolest veristanud. Pealegi teatab Tuuli liigutava ennastohverdusega, et kui peaks vaja minema, on ta nõus müüma oma ehted — raudsõle ja kleepitavad kõrvarõngad. Ent selles asigi, et oodatakse hoopis muud. Kes soovio vastu suvemaja merererannal, kes hoidjat halvatu juurde või puudesaagijat üksiku lesknaise kodusse. Kõige sagedamini aga seatakse üürilevõtu tingimuseks, et hakataks koduõpetajaks: kes ihkab oma järeleliijatele tunniandjat venklemises, kes flöödipuhumises, prantsuse keeles, moodsates tantsudes või milleski neljandas. Arvedil aga pole nendest aladest üldse aimu või siis väga nirult, Tuulil niisamuti. Seejärel paneb Arved lehte uue kuulutuse, kus teatab, et pakub välja kiirkursuse kaarutamises ning kartulite muldamises, Tuuli aga lisab omaltpoolt — «soome-ugri algkeel ja referaaside tegelik valmistamine». Päevast päeva käib Arved postkontoris. «Nõudmisen»-luugi tädi tunneb teda juba nägupidi ja asub nime küsimata tõstma kirjadedepakki, silmis *horror ruinarum* — nagu kõikidel neil, kes on tõstjad. Ei midagi, naeratab ta süüdlaslikult ja viipab hüvastijätuks. Aga aeg läheb, uus aasta saab mööda. Need on nukrad näärid Tuulile ja Arvedile, sest esimese akadeemiline puhkus jõuab käegakatsutavasse kaugusesse. Siis, viimases hädas, hakkab Arved linisalt mööda linna käima, astub sisse ühest uksest ja teisest, küsib alandlikult elamisvõimalust, viirbutab prisket rahakotti. Hommikul vara lahkub Arved kodunt ja alles hamaras, päevaveerul, tuleb ta tagasi, tusk silmis ja pilk tühi. Tuul aitab tal poriseid säärikuid jalast tõmmata, soendab intriköögis suppi ja vaikib mõisvalt. . . ei tee etteheiteid, ehkki

endal tõmbub süda valust kokku. Mida teha? Pole tal kuhugi minna. Koju, maale, ei tule kõne allagi — Hugo peksaks maimukese karguga päevapealt surnuks . . .

Asi muutub lausa kriitiliseks, kui korraga paistab päästev näikese-kuur. Kasuisa on ennast lõpuks surnuks joonud, ema aga vahepeal viinaravi edukalt läbi teinud, nii et Tuuli võib tulevase lapsega kõrveküllalt sõita.

Laps sünnib ja Tuuli sõidabki.

Arved saadab teda, tutvub ämmaga ning läheb edasi, läheb jalgsi mitukümmend kilomeetrit, sest temal on niisugune tunne, et tahaks aina minna ja minna, läbi tuule ja vee, kuni taevarand maaga kokku saab. Ta läheb, et oma vanadele uudist teatada. Isa ei ütle musta ega valget, võtab ainult piibunosu suust ja vangutab pead. Memme nägu lööb esiteks särama, aga isa tõsist ilmet nähes vakatab temagi. Arved veedab öö oma vanas voodis ja kõmbib aoaegu mööda lobjakast teed raudteejaama.

30.

Arved elab nüüd üksi, ilma Tuulita. peab lootma ainult enda jõule. Ta avastab, et elu pole kerge. Enam pole kellegi juurte minna suppi sööma, pole õieti kellegagi rääkida. See-aastased toakaaslased on kah hullemad kui eelmised, pidutsevad, laulavad öösiti ja puhuvad pasunaid. Siiani ei pannud Arved seda suuremat tähele, kuna veetis enamiku aega Tuuli juures, liiati need sekeldused. Nüüd aga näitab elu talle oma mõru peeglit. Oppimisega on raskusi. Tal on üldse kõva pea, mis ei takista küll armastamast, ent eksamil võib tema pärast raskusi tulla. Talvisel sessioonil muutuski matrikel taas vaheldusrikkamaks. Mis saab nüüd? Maa ja loor soome-ugri algkeelte kohalt hajub aga tasapisi. mitte nii kiiresti, kui tahavad õppejõud. Hea küll, tal oli palju muret ja tegemist, janti toa-jahtimisega, jooksmist sünnitusmaja vahet — see kõik nõudis aega. Ent kuidas elada edasi? Arved tahaks midagi suurt korda saata, tahaks end üles töötada, näidata Tuulile, kes ta tegelikult on. Aga kus õppida? Oma toas — võimatu. Ent on ju avalikud lugemissaalid? Kuid selles asigi, et teadmata põhjusel on Arvedile tulnud juurde vanainimeselik harjumus teksti omaette valjusti pöhiseda, ta ei oska enam vaikselt lugeda, ning kaasõppurid heidavad järjest sagedamini tema poole pahaseid pilke ja pilgutavad isekeskis päid vangutades silma. Arved taipab, et voodikohaga läbikäidavas intritoas ei tule enda Tuuli nimel ülestöötamisest midagi välja. Ta läheb räägib, et teda kaheinimesetuppa määratakse. Mahehäälnel prodekaan on väga kinnine ja vastab eitavalt. Polevat alust. Miks? Teised ju saavad, imestab Arved. Tõsi, ta pole eesrindlane, pole soome-ugri algkeele tulevik, nagu on Tuuli, ent tal on ju temaga laps, kas see ei loe siis midagi, mõtleb ta nõrdinult.

Päevad lähevad. Arved uitab mustas meeleolus mööda linna, toas aga ulub tuul konspektihunnikute vahel. Tal tekib mõte kool

ajutiselt katki jätta, minna maale Tuuli juurde. Ent ei — see oleks allaandmine! Ehk proovida siiski veel kord lehes kuulutada? Nüüd on ta ju üksi? Ehk saab kergemini, pääseb floretist ja flöödist, ehk aitab priskest kopikast?

Arved kuulutabki ajalehes.

31.

Polizia istub «Põrssa juures», rüütab likööri ja lappab lehti. Ta on pärast lüüasaamist armuelus nii endast väljas, et on abiellunud esimese ettejuhtuva kena noorepoolse professoriga, toonud ta oma buduaari elama — gürsa asemele. Muidu jätkab ta endisi eluviise. Kokkuvõttes pole elul ju vigagi, leiab Polizia haigutades. Ja siiski. . . Vähe on ilu, võlu ja õudu. Polizia ohkab ja pöörab viimase lehekülje. Tühjus, aina tühjus — libistab ta pilgu üle veergude. Akki ta võpatab — miski on köitnud ta tähelepanu. Taas ja taas loeb ta ühte kuulutust ega usu oma silmi. Õel naeratus mängleb ta punava suu ümber, vanad kihud tärkavad silmapilkselt, sõjaplaane küpseb peas kui murdu. Tuultes karastunud inimest pole lihtne murda. Juba otsib ta märkmikust Pääoma, Sävidži ja Oomeni telefoninumbreid.

Tema mees, see kena noorepoolne professor, saab samal päeval hundipassi. Too elab lööki raskelt üle, ööbib raudteejaamas, jääb hajameelseks, hilineb loengutesse või unustab need üldse ega anna enam teaduslikku produktsiooni. Lõpuks laseb ta endalt koguni kraadi ära võtta. Siis muutub ta muresi tummaks ning siirdub läänerannikule majakavahiks, et kirjutada pihtimusi ja uurida valu anatoomiat.

Aga Polizia ei hooli sellest. «Oota, sa looreha, sa pead oma tammise tare saama,» kiristab ta hambaid. «Aga oma bensiniijaama kuningannat ei too sa sinna mitte tolknema!» Ja asub tegutsema, tõbras!

(Järgneb)

MATS TRAAAT

HARALA ELULOOD

Juhan Orav

Seltsimees Stalin tuli tuppa, kummisaapad jalas
võttis kõrviku peast ja ohkas
sulaselges eesti keeles:
«Küll võib igav olla ses kolkas,
kus pole midagi peale nõgeste ja kurjade koerte...»
Pärast sõime ühest kausist seajalgadega hernesuppi,
sest oli vastlapäev.

Kui jutt libises kogemata normipäevatasule,
kadus generalissimus nagu tina tuhka,
ainult piip jäi lauanurgale tossama.
See oli kõige tähtsam uni mu elus,
rääkisin seda paha aimamata tuttavaile.
Kuuldus läks rajooniisandate kõrvu
ja sekeldustel polnud oisa —
mind kahtlustati ideoloogilises diversioonis.
Jumal hoidku meile saatmast unenägusid
riigijuhtidega!

1961

Jonne Jenkin

Maa peal on küllalt magajaid,
kel mõlemad silmad hirmust pärani.
Minu ainus silm on nüüd, jumal tänatud, kinni.

Elbert Kaer

Käsk käsuks, kuid lõppkokkuvõttes oli
see siiski vaid kadetus ja kurjus,
mis üheksandal juulil tuhande üheksasaja
neljakümne esimesel aastal,
kui sakslased olid juba lähedal,
pani mind likvideerima külakurnajat,
Harala kooli juhatajat,
kes oli kliki ajal ehitanud esimese
kõrvaklappidega raadiovastuvõtja meie vallas
ja näidanud seda rahvale seltsimajas;
poliitikaga polnud ta tegelnud.

Mis oli tema kahehobusetalu,
kus nad naisega kahekesi rühmasid,
kõige selle au ja hiilguse kõrval,
mis mina oma elus saavutasin!
Elasin uhkes haarberis, «Volga» ukse ees,
kõigile lastele ehitasin linna majad,
kristallist ja hollandi vaipadest ma ei räägigi,
minu põhimõtte oli: elage ja olge rõõmsad!
Kuid surmaunnil tuli järsku meelde see,
mida ma ei tahtnud iial meenutada:
minu õpetaja vallamaja arestikambris,
kui ma tal püssipäraga nägu sisse tagusin.
Meie isa, kes sa oled taevas, ära saada mind mitte
põrgukatlasse keeva tõrva sisse,
palun sind väga, väga,
mul on hirm.

1983

PIRET VIRES

LOOMI PIMEDAS

Kell pool kaksteist pidi minema hakkama. Nad olid söönud. Nad olid puid lõhkunud. Nad olid metsast hagu korjanud. Aga täpselt pool kaksteist pidi minema hakkama, sest Ülle ütles, et alla tundi seda maad ära ei käi ja pool üks pidid nad alevis olema.

«Nii ilus on, kui on pime,» arvas Kaia. Aga Margus võttis ikkagi taskulambi ja nad patsutasid koera ja lehvitasid Üllele ja hakkasid minema.

Oli pime. Nad naersid. Nad laulsid. Aga kõige taga tuli Margus ja plõksutas aeg-ajalt lampi.

Nad hargnesid pikaks riviks täiesti märkamatu. Kõige ees Anu ja Tõnn, kes puujuurikatele komistades teineteist vahusid, nuppalju kui labi pimeduse paistis. Siis tuli kõige keskmisem ja kõige suurem punt, kus Kaia ja Jürgen laulsid ja ülejäänud kaasa ümisesid.

Aga kõige lõpus tuli Margus, kuni ta jõudis üksi kõndiva Tiinaga kohakuti ja astus siis temaga ühes rütmis, ühes tempos, aeg-ajalt jalga vahetades.

Tiina oli kui suur must põrnikas, ta kummimantli hõlmad lehvisid ja läikisid, kui Margus lambi süütas. Ta vaatas enda ette ja läks edasi. Ja Margus kõndis ta kõrval hääletult kui mohikaanlane, toetudes pehmelt täistallale ja tegemata oma pintsakuservadega ainsatki häält.

Margus ei teadnud isegi täpselt, mida ta ootab. Ta vaid astus Tiina kõrval, püüdes teda mitte riivata ja ei vaadanud tegelikult Tiina poolegi.

Margus ei teadnud, mida ta ootab. Võib-olla ootas ta laulu. Laulu, mis oli kostnud viiendalt korrusel esimesele ja esimeselt korrusel viiendale, nii et terve trepikoda oli seda täis olnud. Võib-olla ootas ta sedasama laulu.

«Ma-a u-u-sun ma-a-a-ilma-a-aa!» oli Tiina laulnud ja läinud trepist alla, ikka must põrnikamantel seljas, sandaalid loksumas, pea kammimata. Ja Margus oli toetunud seljaga vastu uksepiita, kuulnud iseeneses imelikku häält ja pomisenud: «Ma usun maailma!» Ja see viis ja need sõnad ei tundunudki järsku nii võõrastena.

Aga nüüd oli Tiina vait. Oli vait, kõndis kõige taga ja tema kõrval liikus vaid hääletu Margus, kes isegi ei vilistanud. Või äkki ootas Margus midagi veel? Midagi, mida ta mäletas. Mida ta väga hästi mäletas.

Ta oli seisnud keset tuba, käed rusikas. Käed kõvasti rusikas, nii et küüned lihasse tungisid ja peaaegu haiget tegid. Aga Tiina seisis ta vastas, vaatas teda ja tõstis oma käed, aeglaselt, tasahilju, peopesad õhku toetamas. Ja järsku Marguse rusikad vallandusid, ta sõrmed läksid sirgeks ja kergeks, Margus vaatas otse aknasse, ja see valgus, mis sealt sisse paiskus, oli korruga nii hele, et Margus pidi silmi kissitama. Aga oma pilku ta ära ei pööranud, ja ta lasi valgusel tulla, tulla kuni lõpuni, silmadest läbi, kolbast läbi, ajast läbi, kuni ta pea oli üleni seda valgust täis. Kõrval seisis Tiina, käed ikka üleval, peopesad väljapoole, ja Marguse käed olid nüüd rahulikud ja head, Marguse nägu oli nüüd rahulik ja hea, ta suunurkadest kadus kramp ja nad liikusid pehmelt ja kergelt ülespoole.

Nad sammusid kõrvuti ja Margus ei teadnud, kas Tiina üldse aru saab, et tema, Margus, seal kõrval on. Aga kui Margus kummardus botasepaela siduma ja end uuesti sirgu ajas, märkas ta, et Tiina oli seisatanud ja ootas teda. Ees lauldi, taga ja külgedel oli pimedus. Puuoksad puudutasid nende nägusid, metsa alt tuli neisse niiskust ja seene lõhna, kuu oli pilve taga. Ja mälestus valgusest ja avanenud rusikatest oli Margusel meeles. Oli tal meeles rohkem, kui ta soovis. Rohkem, kui ta tahtis.

Nad läksid ja olid vait.

Jürgen laulis ikka ees. Tal oli ilus häält ja Kaia sekundeeris talle, vahepeal flööti puhudes. Läbi pimeduse kõlas see kauge ja kummalisena.

Aga teine laul, see teine laul kraapis Marguse meeli, pani ta pea pöörutama ja jalad nõtkuma. Tiina vaikus. Ja Tiina vaikimine pani Marguse jalad samamoodi nõtkuma.

Ja siis ta enam ei jaksanud.

«Tiina . . . » ütles Margus. Ütles, ise samas ehmudes, kuid hirm ta sees oli järsku segi meeletu joovastava lootusega.

«Tiina . . . » kordas Margus tasa.

Tiina ei vastanud. Ta pea oli otse. Ta pilk kompis pimedust.

Margus ootas. Ta hoidis hinge kinni, ta hoidis käsi rusikas, ta ootas. Ta ootas, et Tiina jälle ta sõrmed lahti teeks. Et valgus läbi ta aju kihutaks. Et ta käed kergelt üles kerkiksid. Ta ootas.

Korraga Tiina liigahtas. Ta samm muutus kiiremaks, ta pea kummardus eitepoole, ta hoidis kätega mantlihõlmu kinni. Ta läks Margusest mööda, läks kiiresti, hakkas äkki jooksuma ja jõudes Jürgeni ja Kaiani, astus edasi nende kõrval.

Margus jäi seisma. Ta seisis tükk aega. Ta seisis vaikselt, kuni eesminejate hääled sumbusid, kuni nende jalaastumine hajus, kuni nende varjegi polnud enam aimata. Siis istus Margus maha. Otse niiskele asfaldile. Tõmbas jalad konksu, surus pea vastu põlvi ja ta kuuehõlmad vedesid maas. Ta ei mõelnud. Ta ei liigutanud. Ta oli tühi. Ta oli auk. Teda polnud.

Ainult arusaamatus oli ta kurgus, arusaamatus ja segadus ja summunud ja kuulmatu kisendus. Ja veel kusagil sügaval oli järsku jooksuma hakkav Tiina, pimedusse kaduv, tema, Marguse juurest põgenev. Aga seda Margus ei tahtnud. Ei tahtnud.

Ta istus. Siis ta tõusis. Ta astus sammu. Siis teise. Siis kolmanda. Siis ta jooksis. Edasi. Tiinast mööda. Kaiast ja Jürgenist mööda. Laulvast summast mööda. Anust ja Tõnnist mööda. Veel edasi. Veel edasi. Kuni ta oli jälle üksi. Üksi pimedas. Aga ees. Kõigist ees.

Ta ei mõelnud ikka veel midagi, vaid läks otse pimedusse. Siis ta kükitas. Siis ta hüppas. Siis ta jooksis veel. Siis ta tantsis. Siis ta huilgas. Ta ei tahtnud enam. Ta ei tahtnud.

Neljas kilomeeter. Margus valgustas hetkeks kilomeetriposti ja läks edasi. Üksi nagu ennegi. Hääled olid nüüd kaugel taga ja ees ei olnud midagi.

Jalgratas sõitis temast mööda. Keegi naeris pakiraamil. Margus tundis ära Anneli

«Jaaniussike, jaaniussike!» naeris Anneli ja kadus koos jalgratuturiga.

Margus astus loiku. Ta jalg sai märjaks ja ta kuulis koerte haukumist. Alev pidi juba lähedal olema.

Ja siis ta kuulis, et keegi jookseb. Tema suunas. Mantlihõlmad sahisid. Kummimantli hõlmad sahisid. Ta pööras end sinnapoole. Pimedusest ilmus kujud. Tuli lähemale. See oli Tiina. Margus seisis keset teed. Tiina jooksis. Margus seisis. Tiina jooksis. Margus sirutas käe.

«Tiina!» ütles ta.

Tiina peatus, jalad hüppevalmis, ta pööras pead, ta pilk libises mööda Marguse nägu, puudutas ta silmi ja põrkas eemale.

Ta vaikis.

«Tiina,» ütles Margus uuesti.

Tiina naeratas, ta hambad välgatasid. Tume urin tuli ta kurgust, tume hundiurin tuli ta kurgust, ta vangutas pead, ta tõmbus eemale, ta pöördus, ta astus sammu, teise. Ta jooksis. Edasi.

Alev oli lähedal. Koerad haukusid.

Ja siis lõi taeva heledaks. Lõi heledaks kogu taeva ja tee ja kraavi-perved ja puudeladvad ja üksikud oksad tõusid teravate ja tumedatena puude kohal taevasse. Valgus oli sinakas ja külm. Aga selge.

Kuu, mõtles Margus. Ta vaatas kuule otse näkku. Kuu oli ümmargune. Täiskuu, mõtles Margus. Ta hüppas üle kraavi, ta jalad said veel rohkem märjaks. Ta tungis puude vahele. Ta ei pööranud kuult pilku. Nüüd oli tal meeles. Nüüd ta mäletas. Nüüd ta teadis.

Ta valis kõige jämedama kuuse. Ta seisis selle taha. Kuu teda enam ei näinud. Ta oli varjus. Ta sirutas käe. Otse kuuvalgusesse, otse kuu-jõkke. Ta hoidis kätt rusikas. Ta sulges silmad. Ta keeras aeglaselt kätt, ta hingas sügavalt ja rahulikult. Sõnad tagusid tal peas. Sõnad. Salasõnad. Ta ootas. Ta tundis midagi sõrmede vahel. Ta avas pihu.

Peo peal oli Tiina. Miniatuurne must mantel, tillukesed käed ja jalad, kääbuslik nägu. Ta istus Marguse peo peal ja vaatas silmi kissitades kuu poole. Margus hingas. Väga rahulikult ja väga sügavalt. Ta huuled vormisid sõnu. Ta teine käsi oli klammerdunud kuuse külge.

«Kuu, kuu,» ütles Margus aeglaselt ja kõvasti. «Võta ära. Kuu, kuu, võta ära! KUU, KUU, VÕTA ÄRA!»

Ta vaatas oma peopesa. Miniatuurne Tiina oli püsti tõusnud ja pea kuu poole sirutanud. Ta käed olid õieli.

«Kuu, kuu, võta ära,» sosistas Margus, ta pilk oli Tiinas kinni, ta silmad olid pärani, ta hambad olid krambis.

Korraga Tiina võpatas, ta käed tõusid veel enam, ta liigutas jalgu, ta silmad olid koos, ta astus kobamisi ühe sammu, teise sammu. Kuu-rada kandis teda. Ja siis Tiina läks. Marguse peopesa oli tühi, aga teravalt silmitsedes märkas ta ühte tumedat täppi kuu heledal taustal liikumas.

Margus vajus istuma. Ta hingeldas. Ta käed ja jalad olid nõrgad. Ta avas suu, aga sealt kostis vaid niutsumist. Ta raputas pead, ta tõusis neljakäpukile, ta roomas tee poole.

Koerad haukusid. Alev oli lähedal.

BIRGITTA BOUCHT

BIRGITTA BOUCHT on sündinud ja kasvanud Helsingis, kus elab praegugi. Debüteeris 1975. aastal koos Carita Nyströmiga luuletus- ning proosakoguga «See maailm kuulub meile!», mis kandis selgitavat alapealkirja «Oeste käsiraamat». Sellesamaga juhutati soomerootsi kirjanduses sisse feministlik suund, mis proosatekstides leidis oma avalduse üldideoloogilisel kujul, luuletustes aga elamuslikult. Oma romaani «Elus mis elus» kohta — see sisaldab ka luuletusi — kirjutab Birgitta Boucht, et ta nende tekstide kirjutamiseks on pidanud «otema naine, soomerootslane, sotsialist, kolme lapse ema, feminist ja

1940. aastal sündinud». Hiljem on ta avaldanud värsikogu «Pikk rännutee», mis kujutab endast müütilist poemi naiste «pikast rännuteest», mis läheb läbi ajaloo ning kannab endaga kaasas müüte ja mälestusi, kogemusi, viha ning lohutust». Tema viimane raamat «Rõõmutsoon» sisaldab tekste «rändudest, muinaslugudest, ajast, rõõmust, kaosest, inimestest, vastupanust, päikesest ja metsaradadest».

Eesti keelde jõuab Birgitta Bouchti looming praegu esmakordselt.

Rootsi keelest V. Beekman

Rahuaktivistid, rahusõbrad, rahuvõitlejad, rahupooldajad pole hoopiski jumala äravalitud talled. Nad kannatavad neurooside, sundkujutelmade, paranoia ja üldise närvlikkuse all, mis on vähemalt niisama silmatorkav kui juhtivate riigimeeste bürokraatlik peitkõne ja skisotreeniline maailmavaade. Rahupooldajad jne on sageli tülinorijad, väiklased, intriigitsejad ning võimuahned oma ringis. Rahuvõitlejad jne võivad mürgitada oma laste ja naabrite elu oma kitsarinnalises, fanatismi või teadmatusega. Üldine mahajaämus pole sugugi haruldane. Esineb abielurikkumisi. Ka viinaprobleeme. Homoseksuaalsust. Impotentsi. Vihapurskeid ametivõimude aadressil. Rahusõbrad jne on tegelikult ühed üsna tatised tegelased, nimelt need nad on.

Kuid me vastandame endid militaristlikule ühiskonnale. Me ei taha seadustatud massimõrvu. Me ei taha tuumarelva.

Sellepärast oleme me rahupooldajad jne. Mitte sellepärast, et oleksime jumala äravalitud talled.

Ma kohtan harilikult unes ingleid
nad on tugevad ning jaksavad kanda
vehivad tiibadega nagu tuulikud
nad on harrad valgetes rüüdes
ja väisavad mind vastu mu tahtmist
Ma palun neid jatta käratsemine
aga nad ütlevad endid tulevat taevast
sõnumiga minu tarvis
laske siis käia, arvan mina
võtan välja paberi ja pliatsi
et panna kirja taevast läkitust!
Ent siis on nad juba koorinud maha
oma sulerüüd ning vajunud unne

Surra võib ka tavalisel teisipäeval
Aga parem sündigu see suurel reedel
või pühadetaupäeva öösel, see peaks sündima
jahmatamapaneva sõnaga huultel
See peaks sündima vihmaga, nagu suri Vallejo
ja kui see ei saa sündida Pariisis, siis las see sündida
vähemalt mingis pealinnas, mida saaks märkida
ajaloos. Las sajab vihma, las tuleb rahet
las metsikud lilled punkeda pilgu all
valgustagu taevast suur kuma. Las kõik leinajad
jõuavad aegsasti parale või las see sündida
suurimas üksinduses, meelsamini viletsuses haiglavärava ees
kõige halvemal juhul sündigu see tavalisel teisipäeval päikesepaistel

Me koguneme lennukis ühte,
uurime nädaväljapäase.
Meie sees peksleb suda
nagu surmale määratud lind.
Maa poole luglevad mõned suted
Üks laps võtab need kätte,
silub mõtlikult,
puhub nad peo pealt minema.
Lennukis me aina rändame,
veel ei tea me kindlat sihtpunkti.
Pöördume viisakalt naabri poole,
nimetame oma nime.
Maa peal seisab laps,
käsi silmile varjuks.

ANITA WIKMAN

Anita Wikman on sündinud 1938. aastal rootsikeelses Soome väikelinnas Uusikaarlepyys (Nykarleby) Vaasa läänis Kesk-Pohjanmaal kingsepa tütreks. Õppinud Soomes ja Norras. On töötanud koduabilisena, müüjana, tehasetöölisena, põetajana. 1979. aastal sai Soome Rootsi Kirjandusseltsi auhinna. Varasemaid teoseid: luulekogud «Sini-

sed mäed» (De blå bergen, 1977), «Sellepärast» (Därför, 1977), «Ooteruum» (Väntrum, 1979), romaan «Kallis Alexander» (Kära Alexander, 1980), novellikogu «Ara himusta» (Du ska icke hava lust, 1981) jt. Järgnev katkend on tõigitud vastseimast romaanist «Varesevals» (Kråkväts, 1987).

JÕULUD 1939

Rootsi keelest tõlkinud Anu Saluäär

Börje lippab kodu poole. Linn tema ümber on pimendatud ja vaikne. Tänaväärsed majad kerkivad lumisest maast nagu hallikasmustad

nelinurgad. Kõik aknad on seestpoolt kaetud rullkardinate, tekkide või eesriietega. Kuskilt ei paista vähimatki valgusesädet. Kõik on tontlikult vaikne ja hirmuäratav.

Kui järsku üks kass kuskil majaseina ääres turtsatab, peatub Börje ja vaatab kokkunult ringi. Siis põtkab ta kassi peletamiseks jalga ja jätkab teed, süda erutusest kurgus.

Käes on tal kott mõne õuna, piparkoogisüdameite ja kahe peotäie rosinatega. Koti on ta saanud proua Häggmanilt tänuks selle eest, et ta tema lastele jõuluvana mängis. Seljas Einarit vana palitu, peas karvamüts ja näo ees jõuluvanamask, oli ta lastele soovinud häid jõulupühi ja jaganud välja kingitused, mis täitsid kaks suurt pesukorvi. Imestuse ja kadedusega oli ta näinud, et Klas sai nii suusad kui ka uisud. Ja kui Helena kiskus paberist lahti pika karbi ja võttis sealt tõelise liikuvate silmadega nuku, oli ta mõelnud Anna-Lisa Dara-nukule, mida Tita nüüd järel lohistas.

Aga siis oli ta saanud selle kotikese. Raske pungil kott. Ja sellepärast lipnab ta nüüd, südames tilluke kõdiav õnnetunne.

Ent kui ta näeb lõpuks maja ja väravast sisse keerab, tuleb talle pähe, et ta on ju ikka veel jõuluvanaks riietatud. Seepärast jääb ta seisma ja hakkab karvamütsi peast võtma. Aga siis muudab ta meelt ja tõmbab mütsi taas üle kõrvade. Astub raskelt jalgu trampides trepist üles. Koputab välisuksele ja lükkab selle lahti. Hüüab eeskotta jämeda kõmiseva häälega:

«Häid pühi, häid pühi. Kas siin majas on häid lapsi?»

«Ema,» kuuleb ta Penttu karjatust, ja siis Ella imestushüüet:

«Mis lahti on?»

«Kas siin majas on häid lapsi?»

«On küll,» vastavad Penttu ja Ella pärast hetkelist kõhklemist, ja Ella lisab:

«Pane välisuks kõvasi kinni . . . Ja tule sisse.»

Kui ta kõõgiukse lahti teeb, näeb ta laual põleva steariinküünla valguses Anna-Lisat ja Affi, kes tuleb tormates tagatoast. Lasse seisab kummuti juures ja tõstab Tita sülle. Ja Ella, kes on pudrupaja pliidiil kõrvale tõmmanud, istub puukastile ja võtab erutatud Penttu põivete.

«Häid pühi,» põrutab Börje veel kord.

«Teite paremat,» vastab Ella ja noogutab naeratades.

«Börje! Ja papa palitu,» turtsatab Affi, aga irvitab siiski ootusrikkalt, kui Börje end laua äärde istuma seab.

«Nii et jõuluvana leidis tänavu ka meid üles,» ütleb Lasse ja silitab rahustavalt Tita pead. Tita paneb talle vargsi käe kaela ümber ja vaatab suuril silmil imelikku vanakest.

«Ei unusta ma Lundmarki lapsi midagi . . . Kuigi meil tänavu on sõda ja puha ja mul ei ole pakke, aga on häid õunu ja rosinaid . . .»

«Mina olen hea laps olnud, Börje,» ahmib Penttu õhku.

«Nii-nii . . . Siis sa saad ka . . . Aga kõigepealt annan ma sü-

dame em . . . Ma mõtlen muidugi, majaperenaisele,» lisab Börje naerdes ja tuhnib kotis.

«Oijeh . . . Anna ikka esiteks Penttule ja Titale, nemad on väikesed.»

«Ei, sinule kõigepealt. Palun, palun,» kummardab Börje ja ulatab Ellale piparkoogi.

«Aitäh,» vastab Ella liigutatult ja jääb istuma, lõhnav kook peopesal, ning vaatab, kui pühalikult võtavad lapsed vastu kingitusi, mida jõuluvana uhkelt ja suuremeelselt jagab. Aga enne kui kott päris tühjaks saab, kortsutab Börje selle kokku, ulatab Ellale ja ütleb oma hariliku häälega:

«See on minu oma! Vaata, ei jõmpsikad ära ei võta!»

«Nüüd tundsin mina ka jõuluvana ära,» naerab Lasse tähendusrikkalt Ella poole ja paneb Tita põrandale, kui Börje on läinud eeskotta rõivaid ära võtma.

«Kas me kõik saime südame?» tahab Anna-Lisa teada ja vaatab küsivalt ringi.

«Mhmh,» noogutab Penttu, kes on Ella põlvelt maha libisenud ja läheb nüüd laua juurde, õun ja piparkook vastu rindu surutud.

«Teate, mis ma mõtlen . . . paneme kõik südamed ringi ümber küünla ja sööme need ära alles pärast putru,» vadistab Anna-Lisa innukalt ja vaatab säravi silmi lauda, kuhu Ella on vasttriigitud laudlina peale taldrikud pannud.

«Jajah. Aga see on minu oma,» ütleb Affi ja hammustab piparkoogist tüki, enne kui selle käest annab.

Penttu piilub umbusklikult Anna-Lisat, kes toimekalt kooke hubiseva küünla ümber sätib. Lõpuks ulatab ta ka oma koogi, aga passib hoolega peale, mis õde selle toredusega ette võtab.

«Oi kui ilus,» ohkab Anna-Lisa õnnelikult ja lööb vaimustusest käsi kokku, kui on tööga valmis saanud ja vaatab ilusat lauakatet.

«Jah, ja nüüd hakkame sööma,» vastab Ella ja hakkab mannaputru taldrikutele valama.

«Aga mina tahtsin veel tõelist üllatust teha,» ütleb Affi, tulles taga-toast, süles karp, kus on ajalehepaberisse ja pruunidesse paberkottidesse mähitud pakikesed.

«Mis see veel on?»

«Vaatame . . . Börje,» ütleb Affi tähtsalt ja ulatab vennale pakikese.

«Ja Anna-Lisa,» jätkab ta ja paneb lauale pakikese, mis seotud halli villase lõngaga.

«Ja Lasse, Tita, Penttu ja ema,» loeb ta edasi, sõnadega koos oma üllatuskinke välja jagades.

«Kolm roostetanud õngekonksu,» pahvatab Lasse, kui on oma paki avanud.

«Ja kamm, kus ainult mõni pii puudu,» kihistab Anna-Lisa ja näitab saadud kammi.

«Aga mina sain just selle, mida mul hädasti vaja on,» ütleb Ella ja vaatab imetlevalt kulunud nuustikut.

«Seda on vaja pudrupõhjade kaapimiseks,» seletab Affi ja vaatab emale rõõmsas imestuses otsa.

«Kus pagan . . . sa need kodinad . . . kätte said,» küsib Börje naerust läkastades ja pistab aina sõrme läbi koorekannu kõrva; kannu tila on ära murdunud.

«Prüгимäelt ja Hambergi oksjonilt,» irvitab Affi vastu, tõmbab ninaga ja kehitab end, käed püksitaskutes, ning naudib rõõmu enda ümber.

Tita, kes istub Lasse süles, kallutab end taha, vaatab venna naerunätku ja puhkeb samuti laginal naerma.

Just sel hetkel kostab sireeni õudset ulgumist. Heli tungib ähvardavalt majja ja täidab selle hirmuga.

«Oh issand, issand,» õhkab Ella.

Ja järgmisel sekundil on ta surnukahvatu ja vaatab ängis teistele otsa, surub käe südamele ja hüüatab:

«Kustutage küünal!»

Börje vajutab kähku koorekannu küünlale peale. Tuba on otsekohe kottpime ja kokku surutud. Kuulda on ainult kiired lühikesed hingetõmbed ja pikkamööda vaibuv õhuhäire ulgumine.

«Ema,» sosistab Penttu ja kobab pimedas Ella kätt.

«Kas peame jälle metsa koopasse minema?» küsib Anna-Lisa väri-seva häälega.

«Ainult siis . . . kui tuleb veel üks signaal,» vastab Lasse, värisedes Tita kohal, kellel on põial suus ja kes end kõvasti tema vastu surub.

Seepeale hoitakse toas jälle hinge kinni. Minut minuti järel kaob järgmise ulguva signaali painajalikus ootuses. Ella istub kangelt ja hoiab Penttul kõvasti käest kinni. Mõtetes virvendavad ajalehepealkirjad ränkadest võitlustest Kannasel, sadadest vangivõetud venelastest iga päev, Soome-abi Rootsis kasvab nagu laviin ja toiduainete norme kärbitakse veelgi. Pealkirjad vahelduvad surmakuulutuste mustade ristidega. Selma Larssoni oma käega kirjutatud värsid oma pojale Nilsile, kes langes kodumaa eest, värelevad ta mälus:

Ei kingi enam valgust sooja
me majale su armsad silmad.
On leinaõös nad läinud looja,
meil valu südames ses kurjas ilmas.

Värsid haakuvad tema igatsusse Einari järele ja täieliku jõuetuse tundesse. Ta kuuleb laste hingetõmbeid ja näeb Einari nägu selgelt silme ees. Niisama kõhnana ja kurnatuna, nagu ta oli rindelt puhkusele tulles. Silmad rändamas üle köögi, laste ja tema enda, enne kui ta läks metsa küttepuid tooma või veeämbriga üle õe.

Kulunud aastate jooksul on Ella aeg-ajalt mehe surma soovinud. Aga nüüd, kui ta teab, et mees võib iga minut langeda, kahetseb ta sü-

gavalt kõiki seesuguseid mõtteid. Ja pilgeni täidab teda suur valuvermes igatsus. Ja enese teadmata nuuksatab ta ja hüüab kaeblikult:

«Oi, Einar, Einar . . .»

«Ema. Ära nuta,» ütleb Affi ja puhkeb ise nutma.

Siis tuleb Ellale meelde, et lapsed on ta ümber. Ta tõmbab Affi enda vastu ja hakkab masinlikult teda kiigutama.

«Ma ei salli sõda! Ja nüüd on mul veel pissihäda,» teatab Penttu, allasurutud nutt hääles, istudes mahajäetuna pimeduses, kuna Ella on pannud mõlemad käed Affi ümber.

«Oota niikaua, kuni me teame, kas tuleb minna varjendisse või ei tule,» sisistab Anna-Lisa närviliselt. Ja Lasse, kes on katsunud aega arvestada, lisab:

«Ma ei usu küll, oma kaksikümne minutit on juba läinud.»

Pärast tema sõnu on pisut kergem tunne. Affi kuivatab pisarad. Börje krabistab oma paberkotti. Ja Penttu, kes on harjunud, et Ella jutustab igasugustes olukordades väljamõeldud lugusid, palub:

«Ema, jutusta midagi.»

«Ma ei jaksa praegu.»

«Jutusta natukene . . .»

Ja varsti jutustab Ella lämmatavalt kuumast suvepäevast oma lapsepõlves. Kõu kõmises ja tuli kiiresti ligemale. Taervas läks halliks ja mustaks. Pilved rippusid nagu koud Kurala sauna kohal, kus tema oma õdede-vendadega luku taga istus. Siis hakkas vihma valama. Vesi kohises korstnast sisse tahtsesse koldesse. Välgud lõikasid õhku nagu valged mõõgad. Alina nuttis meeleheitest ja Ella oli nii hirmul, et arvas südant lõhkevat. Ja kui ühest kõuemürisust aknaklaas kildudeks lendas, pigistas ta hirmu pärast silmad kinni ja uskus, et pikne lööb nad kõik maha.

Aga kui ta silmad jälle lahti tegi, nägi ta, et katkisest aknast ei olnud sisse tulnud mitte välk, vaid hoopis valge, peaaegu läbipaistev lind. Sellel olid hõbedaselt säravad tiivad ja nokas oli tal vikerkaarevärvi-line parl. Lind lendas hetke toas ringi ja istus lõpuks põrandale, sinna nurka, kus tema ja ta õed-vennad kükitasid. Ettevaatlikult pani lind pärli maha. Vaatas neid ja seletas, et tema nimi on Hõbedane Lohutus ja et ta tuleb mõisast, kus ema on olnud, ei . . .

«Linnud ei oska rääkida,» kutsub Affi ema korrale.

«See lind küll oskas . . . ja ta ütles, et isa ja ema käskisid öelda, e ärgu me kartku, sest nad olevat juba näinud, et tuul ja päike on hakanud raskeid pilvi Kurala kohalt laiali ajama . . .»

«Ja siis läks jälle ilm ilusaks,» hüüatab Penttu rõõmsalt ja kergendust tundes.

«Jah, peaaegu otsekohe. Päike hakkas paistma, ja kui me välja vaatasime, noogutasid kellukad ja liliad ja tinaõied meile vastu. Proua Kask raputas vihmapiisad oma ruült ja härra Ohakas hüüdis meid õue . . . Siis me ronisime aknast välja . . . Ah jaa, rohi oli jalgade all

nii pehme . . . ja maasikad olid magusad . . . Jah, ja siis me unustasime, et kartasime . . .»

«Just nagu meiegi . . . Kui see pagana õhunäire ainult vait ol-ks,» nendib Affi sügava ohkega.

«Ara vannu! . . . Kui nüüd jälle ulguma hakkabki, siis on see kindlasti häire lõpu signaal,» vastab Ella ja kobab pimedas tühja tooli, kuhu ta Affi istuma paneb.

Kui igatsetud signaal lõpuks kostab, tõmbab Börje otsekohe tikust tuld ja paneb küünla põlema. Tita, kes on Lasse süles magama äännud, ärkab ja vaatab üllatunult ringi. Penttu tõuseb kiiresti ja loeb piparkooke küünla ümber. Naeratades ja rahul, et neid on ikka veel seitse, istub ta jälle ja hakkab taldrikult jahtunud putru kühveldama. Anna-Lisa sirutab ennast, haigutab ja ohkab:

«Nii et nüüd on see sedakorda möödas.»

Kaks tundi hiljem on kõik voodisse läinud. Börje ja Lasse keeravad seljad vastamisi, et teineteist soojendada. Anna-Lisa ja Affi tõmbuvad Ella voodis kerra. Nad ajavad pisut juttu, ja kui Affi külge keerab ja teki kõrvuni tõmbab, sosistab ta:

«Sõda on sellepoolest hea, Anna-Lisa, et meil ei ole vaja papat karta.»

Köögis uinuvad Penttu ja Tita sohval Ella kaisus. Ja kummutil, poole meetri kõrguse kuuse all, mis kaunistatud vähese karra ja vati-topsudega, seisab sinihall jõulukaart. Kaardil magab sõdur lumehanges. Tema kohal hõljuvad kaks paljast inglit. Vasakus nurgas hiilib jõuluvana, latern käes. Ja punasega trükitud teksti «Häid jõulupühi» alla on Einar kirjutanud: kõigile teile kallitele seal kodus, soovib Papa.

JOHAN BARGUM

Johan Bargum, soomerootsi prosaist, keda meie lugeja tunneb 1983. aastal ««Loomingu» Raamatukogus» ilmunud lühiromaani «Eradetektiiiv» (*Den privata detektiven*, 1980) järgi, sündis 13. mail 1943 Helsingis ja debüteeris 1965 novellikoguga «Musivalge» (*Svartvitt*). Ta on avaldanud seitse romaani, millest peale juba mainitud «Eradetektiiivi» väärivad esiletõstmist «Pimik» (*Mörkrum*, 1977), «Issi tüdi» (*Pappas flicka*, 1982) ja «Suvepoiss» (*Sommarpojken*, 1984), kirjutanud lavatükke, filmi- ja televisioonitekste ning pälvinud oma loomingu eest mitmei korral riikliku preemia.

Bargumi meelisteemad on ühiskonnas valitsev vaimne ja rüüsiline vägivald ning väärdundud inimsuhete pinnalt võrsunud üksindus selle kõikvõimalikes ilminguis. Tema teoseid iseloomustavad nappide vahenditega loodud meeldejäädvad karakterid, heasi suhtundest kantud lihtne sõnastus ja kõnekeelelähedane elav dialoog.

1986. aastal ilmus Bargumi sulest uus novellikogu «Koduloomad» (*Husdjur*), millest autori valikul on tõlgitud ka sinne lümpala.

ABITURIENT

Rootsi keelest tõlkinud Arnold Ravel

Alumine koridor oli kooli salapärane ja isesugune osa.

Alumises koridoris asus gümnaasium, seal olid õpetajate tuba, direktori kantselei, linnutopiste ja luukerega bioloogiakabinet ja füüsikakabinet, mille uks oli alati lukus. Koridori tagumises otsas istus raske alusel käsipõsakil tõsise ja mureliku näoga kipsmees. Tema taga rippus paar suure hulga kuldkirjas nimede ja aastaarvudega marmortahvliit. Ka nendes oli midagi tõsist, midagi sõjaga seotut, midagi, mida Mikael hästi ei mõistnud.

Alumine koridor oli nagu teine kool, teine maailm.

Õpetajate toas oli ta ainult üks kord käinud. Õpetajad istusid pika laua ümber. Peaaegu kõik suitsetasid. Nad olid hoopis teistsugused kui harilikult. Jõid termoskannudest kohvi, naersid ja rääkisid läbisegi. Isegi Kutsikas ei tundunud range, vaid naeris hullemini kui kõik teised. Nad olid kuidagi lakanud olemast õpetajad ja muutunud nagu õpilasteks, koolilaste summaks, kelle järele keegi ei valvanud.

Mikaelile see ei meeldinud. Ta laskis sealt nii kiiresti jalga kui sai. Alumisse koridori ei olnud asja, kui käisid teises klassis, ülemises koridoris.

Aga ühel vahetunnil, kui peaaegu kõik olid koju sööma läinud, hiilis Mikael tahtmatult sinna. Ma võin ju öelda, et ootan mõnda õpetajat, mõtles ta ja jäi suure raske peaga murelikku kipsmeest vaatama. Tema nimi oli mõileja. Soklile oli keegi väikese arusaamatu teate kirjutanud: Niisiis, missugune pohmelus.

Kuju taga alumise koridori lõpus asus abiturientide klassiruum.

Abituriendid ei olnud nagu teised õpilased. Nad tulid ja läksid, nagu tahtsid, ja vahepeal istusid nad võimlemissaalis ja kirjutasid terve päeva järjest, ja kool käis nende pärast kivistunud, õpetajad kaasa arvatud. Ka nende klassituba nägi teistsugune välja. Neil olid koolipinkide asemel laudad ja toolid. Nad istusid kõssakil oma toolidel, sirutasid jalad välja, kuhu tahtsid, ta oli seda näinud, ja ei tõusnud püsti, ehkki direktor nende klassi tuli.

Uks oli lahti. Tundus, et seal ei ole kedagi.

Ma võin ju öelda, et . . . jah, midagi, mõtles ta südame põksudes ja hiilis sisse.

Must tahvel oli täis pentsikuid sõnu, millest ta aru ei saanud.

Keset kateedrit seisis suur läbipaistev poolest saadik metall- ja paberraha täis hoiupõrsas.

«See on meie koduloom. Kui tahad, võid teda süüa.»

Ta võpatas ja pööras ringi. Klassi tagaotsas istus üks abiturient ja mugis võileiba.

«Otsid sa kedagi?»

Mikael neelatas ega saanud sõna suust. Abiturient vaatas mõttikult talle otsa.

«Tule siia.»

Varvast visata ei tasanud. Parem juba oma tegude eest vastutada ja loota, et pääseb läbisõimamisega.

Ta jäi abiturienti ette seisma ja vaatas maha.

«Võta platsi.»

Mikael ronis lähimale toolile. See oli suur ja laud selle ees veel suurem. Lauaplaadile oli keegi ilmatu hulga märke ja kujundeid kriipinud; seda võivad nad muidugi ka teha, mõtles ta.

Abiturient muudkui mugis ja vaatas talle otsa.

«Arvad sa, et ma hammustan?»

Mikael ei teadnud, mida vastata. Abiturient võttis ühe võileiva ja ulatas talle.

«Kas tahad?»

Mikael ei saanud millestki aru. Abiturient ei olnud ju pealtnäha üldse kuri, vastupidi, tema suunurgad tukslesid, nagu oleks tal raske naeru tagasi hoida. Mikael võttis paksu juustuviiluga võileiva vastu. Ta lõi sellele hambad sisse ja hakkas mugima.

See maitses oivaliselt. Talle tundus, et ta ei ole kunagi nii head võileiba söönud.

Abiturient ei ütelnud midagi. Abiturient mugis.

Nad istusid teineteise kõrval ja mugisid natuke aega. Mikael heitis abiturientidele vargseid pilke ja püüdis mugida samas taktis kui tema.

«Hea, eks?»

Mikael noogutas.

Abituriendil olid turris pruunid harjasjuuksed. Lõua otsas ja üla- huulel kasvas üksikuid heledaid karvu. Kulmud said ninajuurel kokku ja moodustasid tumeda triibu tema väikeste kissisilmade kohal, mis Mikaeli huviga jälgisid.

Nina peal oli tal suur punane vinn.

Ta ei sarnanenud küll just Hopalong Cassidy'ga, aga sellest ei olnud midagi.

Ta oli akna avanud. Kevadpäike paistis talle peale.

«Vaata seda pilve,» ütles ta äkki.

«Ah?»

«Tule.»

Ta võttis Mikaelil käsivarrest kinni ja tõmbas ta enda ligi. Mikael tundis tema keha oma külje ääres. See oli ühtaegu kõva ja pehme ning lõhnas hästi, alumise koridori ja veel millegi järele.

«Vaata,» ütles abiturient ja näitas näpuga.

Taevas sõudis väike valge pilv. Mikaeli meelest ei olnud selles midagi erilist.

«See on vesi, kas sa teadsid seda?»

Mikael ei teadnud, aga noogutas siiski.

«Varsti sajab ta maha ja kaob,» ütles abiturient, «aurustub, tõuseb üles ja muutub jälle pilveks, oled sa selle peale mõelnud?»

Mikael noogutas järelemõtlikult, nagu oleks ta väga hästi aru saanud, milles asi on.

«Aga ta ei ole ikkagi sama mis enne. Saad aru?»

Mikael kortsutas kulmu ja noogutas tõsiselt.

Abiturient naeris.

«Lippa nüüd minema, sa väike Sputnik,» ütles ta.

Nemad, abituriendid, tulid ja läksid, nagu tahtsid. Nad käisid nii õudselt harva koolis.

Ühel päeval silmas Mikael abiturienti välisukse ees rüsinas. Ta püüdis tagajärjetult lähemale trügida. Kui ta viimaks sisse sai ja trepist üles tormas, läks abiturient läbi alumise koridori juba oma klassi poole. Järgmisel vahetunnil tõttas Mikael kooliõue. Abiturient suitsetas kaaslaste seltsis. Vinn tema nina peal oli veel punasemaks läinud. Mikaeli meelest suitsetas ta palju paremini kui kõik teised.

Kui tundi helistati, seisis Mikael otse välisukse taga postil. Aga abiturient otsis midagi portfelist ja ei näinud teda.

«Vaadake seda pilve,» ütles Mikael ühel õhtupoolikul Siggele ja Rogerile, «see ei ole üldse sama.»

«Kuidas?»

«Jah, see ei ole justkui üldse ... sama pilv ...»

Ei tasunud neile seda seletada, nad ei taibanud nagunii midagi.

Nädal aega hiljem sattus ta abituriendiga Rosenbergi koloniaalkaupluses kokku. Abiturient seisis leti ees ja ostis berlinereid. Mikael jäi ukse juurde ootama. Abiturient pööras äraminekuks ringi, märkas teda ja naeratas.

«Tere, Sputnik,» ütles ta.

Mikael läks üle keha kuumaks ja ei osanud midagi öelda.

Sputnik oli midagi iseäralikku, mis hiljuti maailmaruumis oli lennanud, niipalju ta teadis.

«Hakake mind Sputnikuks kutsuma,» kuulutas ta kodus lõunalauas, ja õed-vennad naersid ta välja.

Nemadki ei taibanud ju midagi.

Ühel vahetunnil, kui alumine koridor oli jälle tühi, hiilis ta abiturientide klassi. Seal ei olnud mitte kedagi. Kateedril seisis hoiupõrsas ja nägi mahajäetud välja. Ta leidis taskust metallraha ja laskis selle pilust sisse. Siis läks ja istus ta abituriendi kohale. Päike paistis, aga ta ei julgenud akent avada. Ta kummardus ja nuusutas, aga vähimatki abituriendi lõhna ei olnud mööbli külge jäänud.

Seepärast ta lihtsalt istus seal. Päike soojendas. Taevas oli sinine ja pilvitu.

Kooli lõpuaktuseks ostis ta roosi. Ta oletas, et Sigge ja Roger hakkavad teda õrritama, aga sel ei olnud mingit tähtsust.

«Annan selle ühele sõbrale,» ütles ta hooletult.

«Missugusele sõbrale?» küsisid nad umbusklikult.

«On üks, kes tänavu lõpetab,» ütles ta.

Nad vaatasid talle kadedalt otsa.

«Eh, ära püüa,» ütlesid nad.

Abiturient tuli viimasena sisse ja istus esimesse ritta. Mikael ei näinud teda teiste hulgas. Ta vaatas üksteise järel nende selgi. Kõik olid ülikonna väel ja nägid tagant nii ühtemoodi välja, võimatu oli teda ära tunda.

Mõned neist said stipendiumi, aga mitte tema.

Siis hakkas direktor nende nimesid ja hindeid ette lugema.

Üksteise järel võtsid nad oma tunnistuse ja valge mütsi vastu, vajasid selle häbelikult naeratades harjumatu liigutusega pähe.

Mikael ootas, millal tuleb abituriendi kord.

Ootas ja ootas.

Ja äkki oli kõik läbi. Kõik mütsid olid välja jagatud, kõik oli lõppenud, lõpuaktuse ja küpsustunnistuste kätteandmine ja kooliaasta. Ju õiteaeg on tulnud, laulsid kõik üheskoos, aga Mikael vaikus ja pigistas roosi peos.

Ja pikkamööda, kuidas ta ka vastu ei sõdinud, hakkas talle koitma: abiturient ei olnudki küpsustunnistust saanud.

Ta oli läbi kukkunud.

«Kus su sõber on?» küsis Sigge.

Ta ei vastanud.

«Meie tahame ka temaga kokku saada,» ütles Roger ähvardavalt.

Ta püüdis nende juurest minema hiilida. See oli asjatu. Nad käisid tal tihedalt kannul, sest nüüd pidi ta kibedalt kahetsema, et tegi ennast alati tähtsaks. Ta püüdis roosi ära visata, aga nad korjasid selle üles, ja kooliõues panid nad ta selili, istusid talle peale ja toppisid roosi talle suhu.

«Pista see kinni!»

Ta vehkles ja sülitas, aga sellest ei olnud kasu. Lõpuks sõi ta roosi kuulekalt ära. Sel ei olnud peaaegu mingit maiku.

Taevas, kõrgel nende tagedate nägude kohal, sõudis väike valge pilv. Tal oli õigus, mõtles Mikael, ei ole ikkagi sama mis enne.

ROOTSI BUKETT

Tõlkinud Mati Sirkel

RAGNAR STRÖMBERG

Südamekasvatus

1

kell pole muud kui laps
üleväsinud nutab end magama
ei saa und lunib loe muinasjuttu
veel üks loe veel üks jutt
muidu nutt muidu nutt

ja kui saaksin, siis teeksin ja
lohutaksin hälli aega ruumi
looga Oli kord
ja Nii elasid nad õnnelikult

kell pole muud kui laps
arvab et aeg on olemas tema jaoks
arvab et tema on see kes vahetab
aastaaegu puude tehti sodiaagimärke
arvab et tema on tuul
südames, näkku
arvab ta

kell pole muud kui laps
kui laps
tule lähme kell mu väike
tule lähme välja ja käime
ja käime ja lähme
uksest välja
tuulde südamesse
tule tule

2

Lähedal, mu suus
ja kaugel, puude kroonides
puhuvad äraoleku iginoored jumalad
oimetut hommikut mais
tule ja kujutluse kuul
kui vanaisa amputeeritud liikmed valutavad
liginevast äikesest
mida ei tule ega tulegi iial. . .

Aastate ja päevadega
jääme vanemaks meist endist
ja surnud tulevad tagasi
noored ja vaiksed
Kui neile helistada, vastavad nad
iga kord
ole hea vii ole hea vii ole hea vii
mind siit ära. . .

Armastusel ja unustusel
pole kuhugi minna
ei kuhugi mujale kui oma vastandite: teineteise juurde.
Neid ei saa kauem eristada
hall päike tõuseb ja hall tuul
puhub sisse aknast
päran koiduvalgusele
mis kustutab viimaste tähtede halja hõbeda
oma muretisemisega. . .

Aastate ja päevadega
jäame väiksemaks saame targemaks
arvame et see on Jumal, kes kõhib
kui välku lööb
ja tuulevaikse lume langedes
kammivad inglid juukseid
kuula kuis
kõnekäänd laulab lapseõlve
liikumatu pühapäev juunis
lapsed ja surnud kobaras koos
rannakul läbi kõrge valge rohu
jõe äärde
mis lahutab ja liidab maailmu. . .

Välku lööb, see pikameelne vihm
sajab lindudest läbi
voolab voolab
alla halli mäe palgetest
Jumal kõhib
kõhib

3
VOIB-OLLA INGEL
puutumatul silmapilgul
kui ruum ja hääled
krimpsuvad heliks
nagu kurt seda kuuleb
päevad ja ööd
NÄEB VALJA NAGU KOIK
pärast seda: ei lind ega kiletiib
vaid tuul puudes
puud tuules
OLEME UNUSTANUD JA ARMASTANUD

KATARINA FROSTENSSON

Simblinägu

Uhel ööl lähen üle tageda Mu hääl rodu
sõnu Näod tulevad
kui simblid Lamedad, unarul

kõlades ühte See on üks jahe
üks jahedus Uimase
avatuse aeg

kõik on võimatik
miski pole ihaldatud Laula, laula
et ma ei kuuleks —

kuidas kajab vastu
väljaspool, seespool Kokkukõla —

valge rätik katab maju, tuul rapsib
pööraste žestidega Lutoslawski kontsert
poogen lendab kui välgunool
alla kohevasse mulda — ja mina
käin ringi ja kisendan Pingid
suudlevad põrandal

hingeõhk ei tee rõngaid
kas kuuled
kas kuuled
kõik mis minuni jõuab
on tühjad vormikoored Laetud ja kõrged
vai-jumalad Laineharjad Helendavad jääpangad —
kerkivad, kõlavad kõvemini
ei taha täituda
ja valgus särab edasi. . .

ära olla olla
ära olla olla

eemale kiigutatud lained lained
ära sellest imeliselt äravõetud jätkuvusest
elada

ma lähen
ma kuulen
ma kerkin Paisutan purjesid

edasi sinu vetel
hingeõhk ei tee rõngaid

pimeduses voolavad näojooned
ülespoole

käed siluavad huuled sõrmed
sosistavad kõik et päästa silmad
seisavad silmis vesi

kuid valgus jätkab säramist
otse edasi

ULF ERIKSSON

Joonistus palve juurde

Kui ometi meeli võiks teiseks muuta
ja küündida sinna, kus oleme meie, mõtted.
Nüüd võid sa rahul olla, kui me saame
olla seal, kus on meeled.

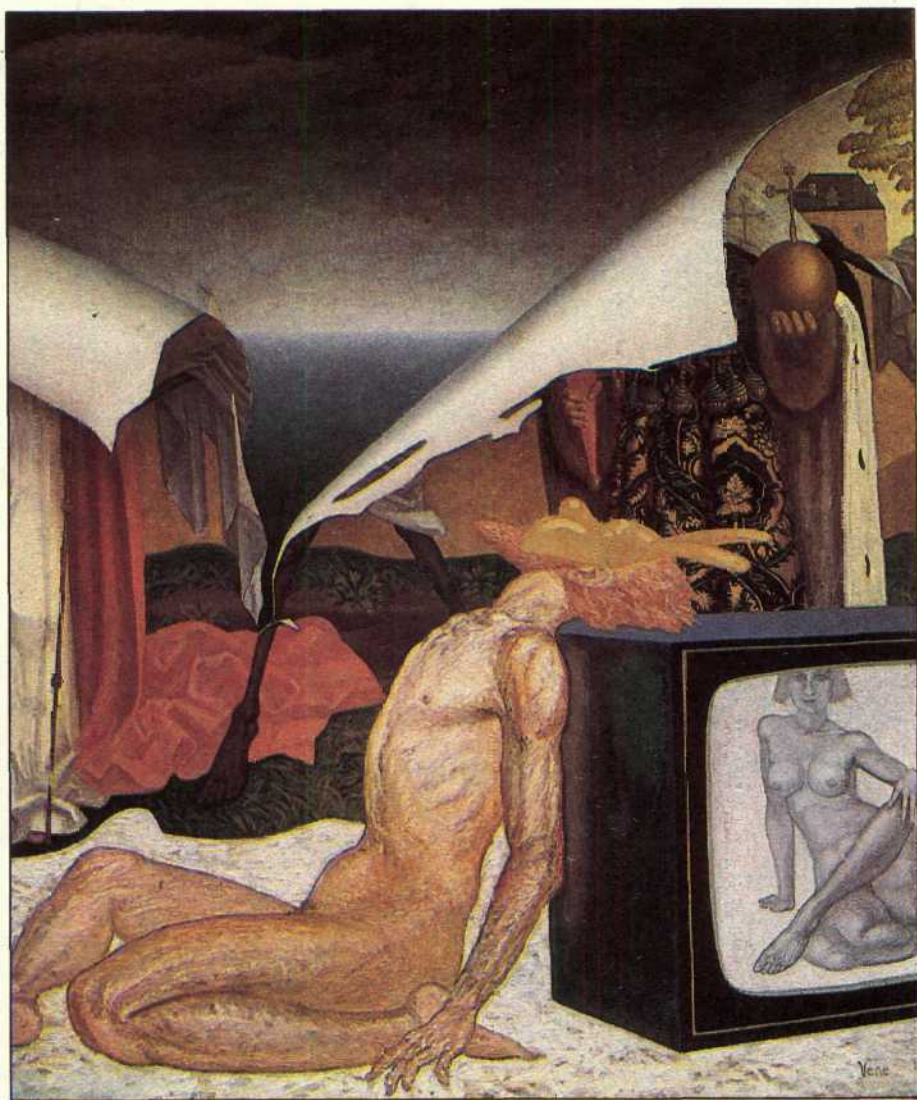
Kadunud elu pildid: vahel
kasvab nende kohalolek nii vägevaks, et
need tagasisaadamatud sündmused võiksid
olla paigas, mil nimeks kõrvaltuba.

Ja läbi selle pärani ukse,
mis on hing,
võiksid sa aimata leekivaid stseene, kus
olime meie, surnud, neid meie loodud terendusis.

Ja uks, mis kahanes koos vahemaaga,
kui sa püüdsid talle läheneda,
laskis sisse külma tõmbe
öösi, kus mehed teevad liigihääli.

Kui sa ometi võiksid pühkida meilt aja
auru, nagu laps näpuga
triibutab oma hingeõhu
märkideks, mis kahanevad, kaovad.

Asjad peaksid meid kuulma.
Nüüd kandume üksi
läbi tähetühja hapnikuruumi
sinu pardatiibades.

Einar Vene.
«Jõudehetk». Õli, lõuend.
1987.

Einar Vene.
«Värske ivesi». Õli, lõuend.
1987.

TUA FORSSTRÖM

Sul oli õigus: Siin on tore.
Mis peegelläikiv põrand, heastav
aias olevaid puhtaid kristalle!
Kohe kui olime kohale jõudnud, anti
meile ülesandeks üle lubjata freskod,
kõik sai puhtaks ja kenaks
Ma teostan siin kuulekust
Ma teostan võimet näha: mateeria
purunemist, rõskust, peeni
pragusid, vaikust, seda, et kõik kõduneb.
Kui seda viivitamata ära ei hoia!
Kui järelejätmatult üle ei mätsi ega vööpa!
Ma ei söanda mõeldagi: kuidas ma elasin
enne — sopas kui siga!
Iga päev eraldame neli tundi Süstematiseerimisele
Sellega harjub ruttu, Sul oli muidugi õigus
Harjub isegi ajaarvamisega
Mõned kaaslased on kurvastavaks erandiks:
Nad kopeerivad unustet öödest
sünnusi, kus löövad kaasa planeedidki, turupäevi,
loomalaatu, ajahetke
kestva lumevaiba saabumiseks.
Pimeduse püsivus.
Ei tea, kas peaksin nad üles andma
Nad räägivad imelistest linnuliikidest ja
et sõnal on võim inimeste
südame üle. Kahetsusväärne usk
Sanitaartingimused on oivalised
Teiseks paremuseks on see, et pääseb surmast
Ma tõesti ei kurda. Ma olen
nüüd täielikult unustanud vana
geograafia: kõik selle, mis oli vihm,
palaviku, soola kelme.

MAGNUS WILLIAM-OLSSON

MIS TOIMUB ROOTSI LUULES?

Rootsi keelest tõlkinud Mati Sirkel

Praegu, 1987. aasta kevadel, valitseb rootsi luules kõige tagasihoidlikumalt öeldes eklektika. Luule on sama kirev kui lilled varakevadisel Rootsi nurmel ja sama raskesti kirjeldatav nagu need erinevad viisid, kuidas baretti kanda. Peaksin ehk lisama, et nii tundub see mulle. Palju on Rootsis neid kriitikuid, kes kurdavad luulehuvi puudumise üle. Miks, sellest pole ma kunagi aru saanud ja vahest ei hakkagi saama. Ehk on see seotud struktuuraalse pimedusega kriitiku funktsioonis endas. Võib-olla pole kaasajal kirjeldatavat palet, mille järgi ostustada.

Oma kaasaja kirjeldamine tähendab ju seda, et ümberringi on kõik ühetähenduslik, välja arvatud need osad, mis kirjeldusse ei sobi. Kindel see, et iga kaasaeg nõuab üht teatavat kirjeldusviisi, kuid igal kirjeldusviisil on tagakülg, neelav pimedus, kus see, mis kirjeldusest välja jäänud, elab oma nähtamatut elu. Kui ma seega pretendeerin käesolevas artiklis taotlusele uuemart rootsi luulet kirjeldada, siis ärge mind uskuge, ma ei saa teha muud kui valetada.

Et mingilgi määral seda lõksu vältida, püüan ma siin tutvustada nelja omavahel küllaltki erinevat — ja ehk just seetõttu esinduslikku — kirjutamislaadi, nelja poetoloogiat, nelja luuletajat. Ma vaatlen neid kui risküliku nelja nurka. Nad piiritlevad ühte kindlat kirjanduslikku geograafiat, poeetilist pingevälja, milles ma arvan liikuvat suurt osa uuemast rootsi luulest.

Kirjeldada luule positsiooni Rootsis tähendab sunni siseneda paradoksides valda. Keskeltläbi on huvi luule vastu ehk suurem kui kusagil mujal Lääne-Euroopas, kuid lugejaid on minimaalselt. Mõne meie tähtsama poeedi luulekogu annab juba müügile tuleku esimesel päeval põhjust terveks hulgaks tutvustus- ja arvustusveergudeks, ent raamatust müüakse harva rohkem kui tuhat eksemplari. Teiselt poolt tuntakse luuležanri vastu nimetamisväärselt tegevat huvi. Ma loen sageli koolides ja raamatukogudes oma luuletusi ette. Ja kõikjal kohtan ma jahmatamapanevat huvi kirjutamise kui sellise vastu. Paistab, nagu lebacks igas rootsi kodus lausahtliis saladuses peetud käsikirju ja luulekatsetusi. Noored kirjutavad luulet ülekaalu-

kalt rocklaulutekstide kujul. Ajakirjade toimetused on kaastööst üle ujutatud.

Üha üldisemaks saab kunst kui elustiil. Stockholmis diskod ja baarid lausa kubisevad noortest, kes lähema pärimise peale kuulutavad: «Ma tegelen kunstiga!» või «Ma kirjutatan!» See on pigem moenähtus, mille koht on rohkem mõnes sotsioloogilises kirjutises kui siin. Kuid vähemalt on selle moe tagajärg, et luuleõhtuil käib nüüd palju kuulajaid, nagu endastmõista seegi, et nii mõnestki tuleb täie tõega poeet. Kuid ei see noor seltskond ega teised, kes pühenduvad luule kirjutamisele koduseks tarbeks, et paista olevat valmis luulekogude eest raha välja andma, nõnda et luule müügiarvud aina langevad. Vahest on mingi tõeteragi loos, mille ma neil päevil kuulsin ühelt noorelt autorilt.

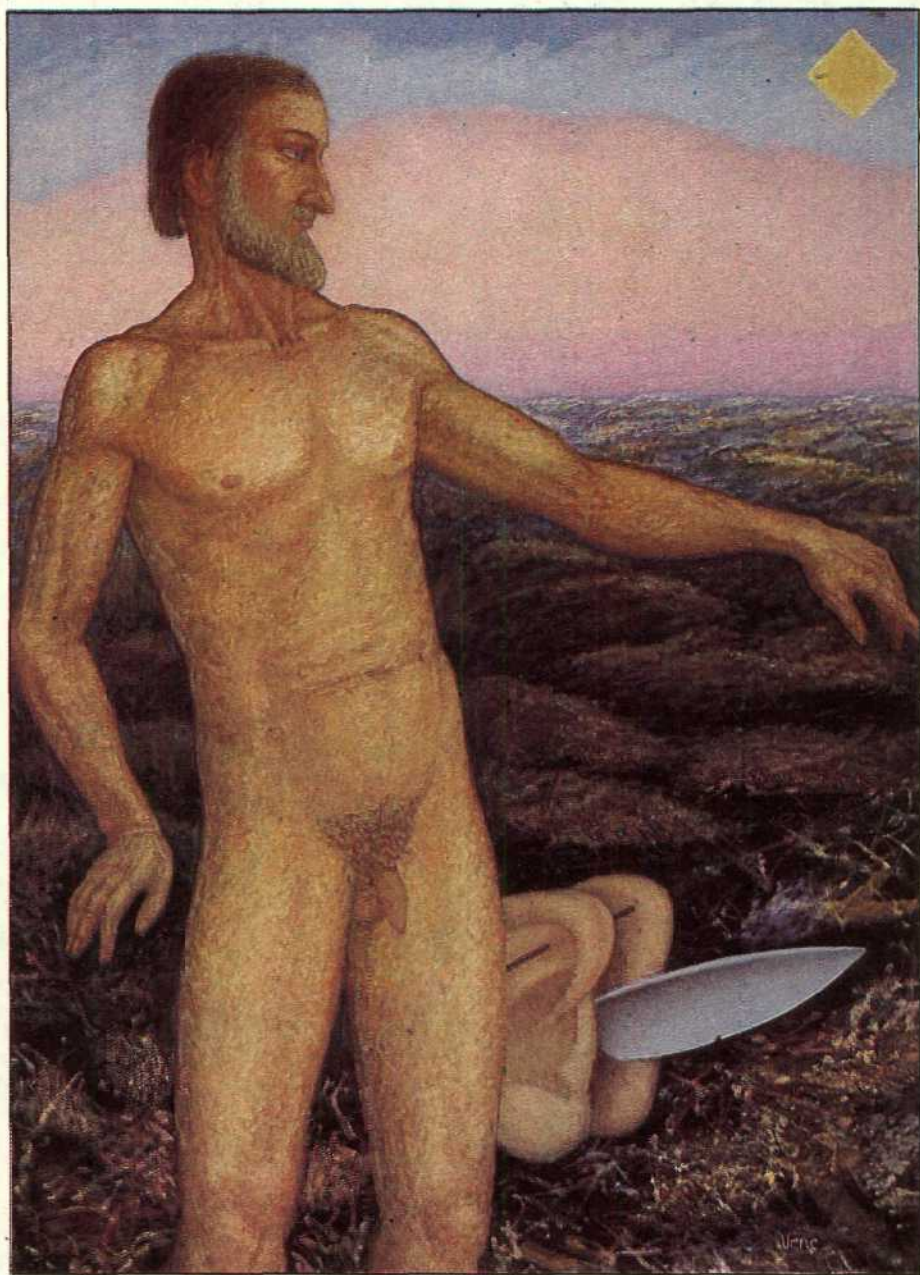
Luuletaja kohtab kolleegi ja hüüab: «Sellest ajast, kui me viimati nägime, olen ma oma lugejate ringi kahekordistanud!» — «Vaata mis kena,» vastab teine, «ma ei teadnudki, et sa oled abiellunud.»

Ma kujutan ette, et sellel müügisituatsioonil on praktilised ja poetoloogilised tagajärjed, mis pole ainult kurjast. Meie luuletajad tunnevad ilmselt vajadust oma tegevusele õigustust leida. Võiks öelda, et neid painab küsimus: «Mis õigusega pühendun ma asjale, mis õieti kedagi ei huvita?» See küsimuseasetus tekitab ka ühe kvalitatiivse vaatenurga. Kui me ei saa end õigustada kaasaja huviga, oleme sunnitud konkureerima kirjanduslooga.

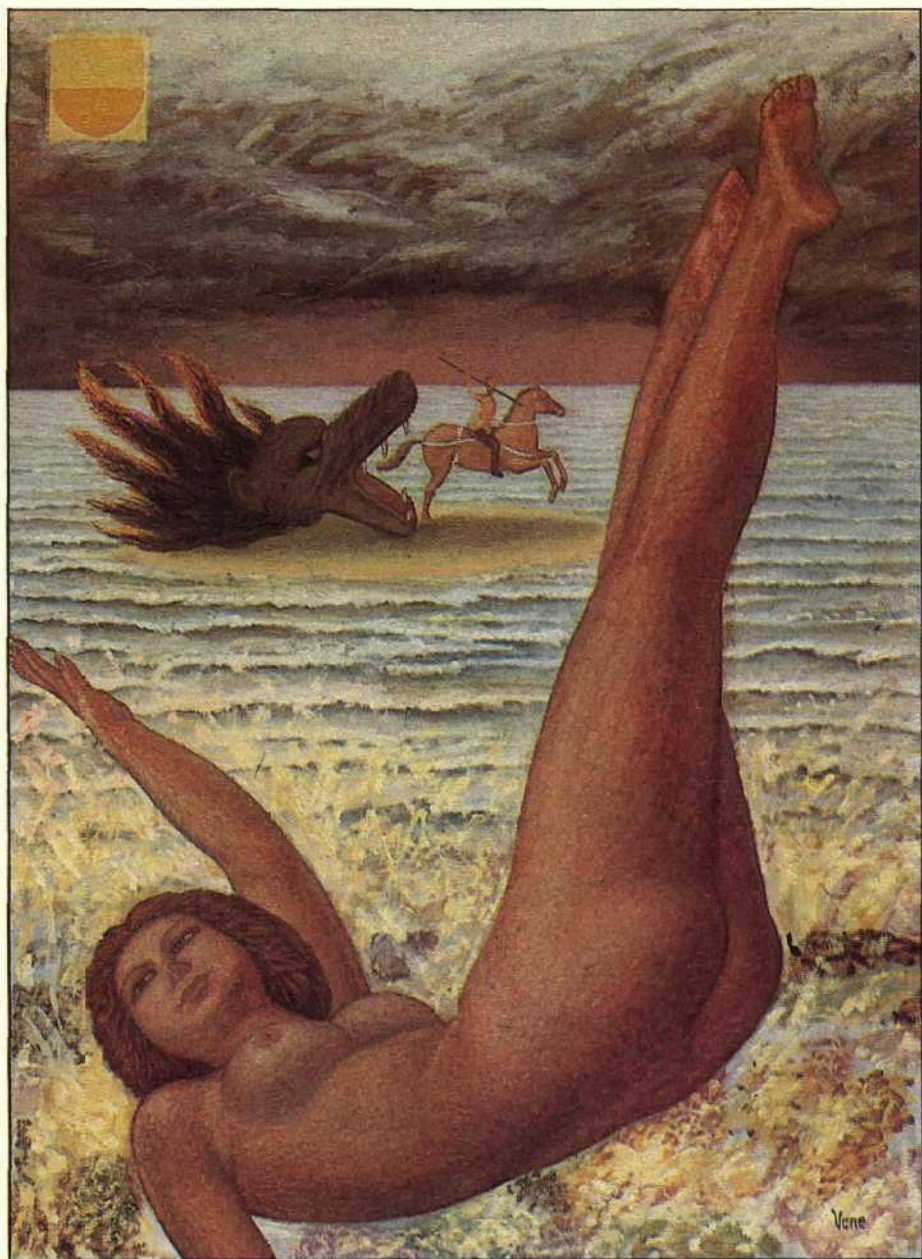
Üks meie tunnustatumaid luuletajaid olevat juba kuueaastaselt öelnud oma tulevikuplaani kohta: «Minust tuleb Rootsi parim poeet!» Mida ta, nagu enamik meist, tegelikult mõtles, aga väärist häbelikkusest jättis välja ütlemata, oli see: «Minust tuleb kui mitte parem, siis vähemalt niisama hea poeet kui Shakespeare ja Dante.»

Teadagi annab seesugune mõõdu tähtsus enamasti tulemuseks suure sulpsu, kuid mõnikord ka väga hea, et mitte öelda tõeliselt suure luule. Vastupidine hoiak (mis muide Rootsis lansseeriti 70tel aastatel) — kirjutada kaasaja valgustamiseks, inimeste õnnelikumaks tegemiseks, või midagi sinna poole — toob arvatavasti kaasa parema luule ülevõidu, kuid suure luulega on siis kehvedamad lood.

*Magnus William-Olsson (s 1960) — luuletaja ja luulekriitik Stockholmis

Einar Vene.
«In vino veritas. I». Õli, lõuend.
1987.

Einar Vene.
«In vino veritas. III». Õli, lõuend.
1987.

Üks meie suuri poeete ütles selle sajandi alguses: «Ma ei kirjuta kellelegi.» Isiklikult arvan ma, et selles lauses väljendub rohkem kui ühe isiku seisukoht, selles on terve žanri seisukoht. Luuletaja ei pöördu ennekõike lugeja, vaid kirjanduse poole. Tõeliselt head luulet ei kirjutata kaasaja publikule, seda kirjutatakse ajaloole ja tulevikule.

Traditsioon ja omapära

Ameerika kirjandusuuri Barbara Johnson on tabavalt kirjeldanud traditsiooniprobleemi õhtumaa mõtlemises, kasutades mõistet «võimatuks tehtud isatapp». Selle olukorra sõltuvus teoreetilistest isakujudest nagu Marx, Nietzsche ja Freud tuleneb tema arvates nende antiautoritaarsest hoiakust. Nad niioelda on isatapu võimatuks teinud, tappes end ise, tappes oma autoriteedi.

Seesugust olukorda võib täheldada ka luules. Rootsi 20. sajandi vahest tähtsaim luuletaja Gunnar Ekelöf kirjutas üleskutsuvalt, et «luuletaja esmaseks ülesandeks on saada sarnaseks iseendaga». See on nii kena ja tabav lause, et minul ja kindlasti veel paljudel rippus see aastaid töötoa seinal. Ent ma võtsin selle maha, kui sain aru, et minu luule oleks ilma Ekelöfita absoluutselt võimatu, et minu luuletustest kumavad läbi tema omad nagu päikene veeklaasist. Kogu modernistliku traditsiooni kredo ja deviis kõlab: «Leia oma stiil, ole originaalne!» Oma võimatusest hoolimata tähendab originaalsusetuolu — usk, et keel, luule on isemoodi vaha, millesse saab valada oma näo ja hinge — võrdusmärki kunstiteose ja subjekti vahel, olles edaspidigi äärmiselt tõhus poetoloogiline paradigma.

Teiseks põhjapanevaks poetoloogiliseks probleemiks on arutus keele vahekorra tegelikkusega. Nagu teada, on see üks 20. sajandi filosoofia keskseid küsimusi ja veelgi ülimalt aktuaalne Lääne-Euroopa, iseäranis prantsuse filosoofias. Mõistagi on see arutus mõjutanud ka luulet.

Hiilgav prantsuse kriitik ja semiootik Roland Barthes on ühes väikeses elegantse sees arvanud, et järeltulevail põlvedel seostub meie sajand eeskätt küsimusega «Mis on kirjandus?» Seega on meie kirjandus ja vahest eriti meie luule, arvab Barthes, pikka aega pingutanud, et kustutada erinevus objekt- ja metakeele vahelt. Peaaegu kogu 20. sajandi luules esineb autoreferatiivne joon. Luule kõneleb iseendast kui luulest, peab tähelepanelikult aru oma piiride üle.

Ma ei süvene rohkem selle arengu filosoofilistesse eeldustesse. Kuid tänapäeva noortel luuletajatel võib täheldada silmatorakavat tendentsi muuta küsitavaks keele representatiivne, kujutav funktsioon, tehes seda kas eksplitsiitse metakeelilise arutelu teel või fragmentaarse ja enigmaatilise stiili abil, mis

püüdleb läbipaistmatuse poole. Taanis, mis 70te aastate lõpul ja 80te alguses elas läbi luuleplahvatuse, on ilmunud poetika, mille juhtumõisteks on enesele viitamine. Autor, noor andekas poet Søren Ulrik Thomsen, kirjutab muu hulgas:

«Ainult täiesti nihilistlikuna võib luule olla väärtuseks omaette, kuna ta niiviisi pääseb sundusest tähistada, refereerida või kujutada väärtust, mis jääb tema enda praktikast väljapoole. Luule praktiseerimine on tema ülimalt ja ainsaks sihiks ja vormiks. See pole ei «midagi» ega mitte-«midagi», vaid lihtsalt «mittemidagi». Midagi muud. Muud kui ta ise.»

Sellise autoreferatiivse poetika kõrval esineb endastmõista teisigi. Eelkõige vahest see, mis jätkab Elioti traditsiooni vihjetega varasemaile ajastule ja luuletajatele. Kuid aitab juba asja ümber rääkimisest. Nentigem vaid, et Roland Barthes'i oletus sellest, kuidas tulevik näeb meie kaasaja kirjandust, saab head tuge uemalt rootsi luulelt. Ja nüüd võime üle minna sellele, mis tõesti midagi tähendab — luulele endale.

Ragnar Strömberg

Ragnar Strömberg (s 1950) debüteeris 1975. aastal koguga «Soovideta». Ei see ega kaks järgmist raamatut «Nagu rahvas» ja «Varakult enne puid» ole iseenesest eriti tähelepanuväärsed, kuid ilmutavad Strömbergile tunnusmargilist rahulejäämatu temperamenti. Koguga «Kodusõda» (1980) astus Strömberg tõesti oluliste luuletajate hulka. See on kriisiraamat, kus ridade vahelt irvitab vastu surma kole lõust. Strömbergi pole raske uskuda, kui ta kirjutab:

*Nüüd on keha nii rahulik
et sa võid näha mu surma
tiibu lehitamas, aina kiiremini
valgemini, kiiremini, valgemini
Läbistab ta mind*

Kuid nagu iga kriisiraamat nii jõuab ka «Kodusõda» valgustuseni. Keha surelikkusega leppimine annab ühtlasi usu elusse. «Ma Ihtkan Olemasolu,» kirjutab poeet muu hulgas. Strömberg on püstitanud katedraali, mis edaspidi saab tema luule keskmeks: see on keha.

1983. aasta kogus «Elav peegel» on Strömberg jõudnud oma luuleni, oma äravahetamatu stiilini. Kui «Kodusõda» pakkus eksistentiaalset võitlust ja surmahirmu, siis «Elav peegel» pakub sõnastusrõõmu ja mõtteluulet. Nii võib Strömberg näilise muretusega kirjutada:

*Keha lihtsustab surma sündmuseks
ilma sisuta
mis on kerge kanda*

Ent lõdveneb ka tooni pingutatus. Väga argises luuletuses pealkirjaga «Südamekasvatus», mis on juba saanud rootsi klassikaks,

on poeedil tekkinud uus hääletoon, veidi väsinult hellameelne kõla.

Ragnar Strömberg on ka kirklik luulekriitik ja vägagi osav luuletõlkija inglise ja taani keelest. Pärast koostööd kahe lääne-rootsi graafikuga, mille viljaks sai eksklusiivne kunstiraamat, ilmus 1986. aasta sügisel Strömbergi seni viimane kogu «Kui ma ei unista temast».

Kogu ilmutab Strömbergi stiili-iseärasuste arengut. Luuletused on muutunud avatumaks ja fragmentaarsemaks. Poeet lubab endale hulgaliselt riske ja eksperimente, kuid on alati turvaliselt kindel, et ta teab, kus asub. Ja sageli esineb tüüpiliselt drastilisi käänakuid, nagu luuletuses «Vana-aasta õhtu 1984», kust võib lugeda:

Ma tean

Ma tean mida tahan

Ma tahan et lapsepõli oleks ees

ja surm seljataga »

Inglise romantik John Keats arvas kord ühes kirjas:

«Luuletaja on kõige ebapoeetilisem olend, kes eksisteerib, sest tal pole mingit ident-sust — ta läbib ja täidab lakkamatult mõnda teist keha. Päike, kuu ja meri, mehed ja naised kui impulsiivsed olendid on poeetilised ja neil on üks kindel muutumatu omadus. Luuletajal pole mingit kindlat omadust, pole mingit ident-sust — ta on kindlasti kõige ebapoeetilisem olend, kelle Jumal loonud.»

Kas see polegi see, mis iseloomustab poeetist seisundit: siseneda ident-susetusse? Ragnar Strömberg rõhutab sageli keha kui oma poeetika alust. «Mu elu ja mu kirjatöö tegeleb sellega, et viia kokku keha ja teadvust,» ütles ta hiljuti ühes intervjuus. Nagu mina teda mõistan, peab ta silmas, et Mina kuulub keha juurde. Keha on nii-öelda Mina ankur ident-susetuse pinnases. Ma arvan, et just Mina staatus on Strömbergi luuletuste sõlm-probleemiks ka siis, kui ta ise ei peaks sellega nõustuma.

Juba oma esimeses kogus rajab Ragnar Strömberg selle kirjutamisviisi, millele ta on ka hiljem truuks jäänud, ehkki seda märksa vilunumalt vallas. Ma nimetan seda *žestika kirjaviisiks*, sest see sünnib alati lavavalguses. Tema luulekogud püstitavad lavasid, mille luule-Mina mängib mitmesugustes kostüümid-esennast. «Soovideta»-kogu esimeses stroofis on read: «nägu mis vaatab sissepoole, sissepoole /kuni kohtab omaenda pilku/ Siis lakkab hirm.»

Aga missugune on Strömbergi lava?

Selle stenograafiaks on lihtsalt poeedi enda elu. Nagu nii suurel osal moodsast luulest on ka Ragnar Strömbergi fiktsiooni sihiks isikliku olemasolu kujustamine. Selle sümboolseks keskmeks on võrdusmärk elu ja luule vahel. Nagu paljud poeedid enne

teda teeb ta näo, justkui oleks Ragnar Strömbergi isik identne nende sõnade ja tähtedega, mis seisavad ta raamatuis.

Žestiline joon on ka selles, kuidas Strömberg eelistab nobedaid formuleeringuid ja paradokse. Tundub, nagu meeldiks talle kõn-dida lõdval kõiel lõvipuuris.

Võiks arvata, et selles sõnastamisarmas-tuses peitub liiga suur usk mõiste võimesse haarata tegelikkust, liiga suur usk keele semantilisise külge. Kuid nii arvates minnakse eksi. Tegelikult pole nii tähtis, *mida*, vaid *et* Strömberg formuleerib. Tema sõnakunst tugineb sõnastamisaktile, mitte sellele, mida see väljendab.

Nii saab maskikunst, saavad ident-suse metamorfoosid Ragnar Strömbergi lüürika tegelikuks tuumaks. Kui tema luule lavaks on võrdusmärk elu ja luule vahel, siis vahendiks on ümberriietumine. Nagu Proteus muudab ta lakkamatult kuju. Ainult siis, kui teda mitte pilgust kaotada, avaneb meile ta luule komplitseeritud oskus ja ilu. Nii et ärge uskuge, mida ta kirjutab, kuid pange täpselt tähele, kuidas ta seda teeb:

Nähtamatu mees

*Ma ütlen kuidas asjad on
ja kuidas ei ole*

*Ma näen end unes kaugele ära
ja ärkan oma voodis*

Sest ma olen võõras mees

Ma külmun jääks

*ja olen higist märg
Sest olen palavikuline mees*

Ma istun ja suren pimeduses

*ja tõusen ja langen koos valgusega
Ma olen mina ise*

*ja ma pole enam mina ise
Sest ma olen armastav mees*

Ma olen ühest tükist

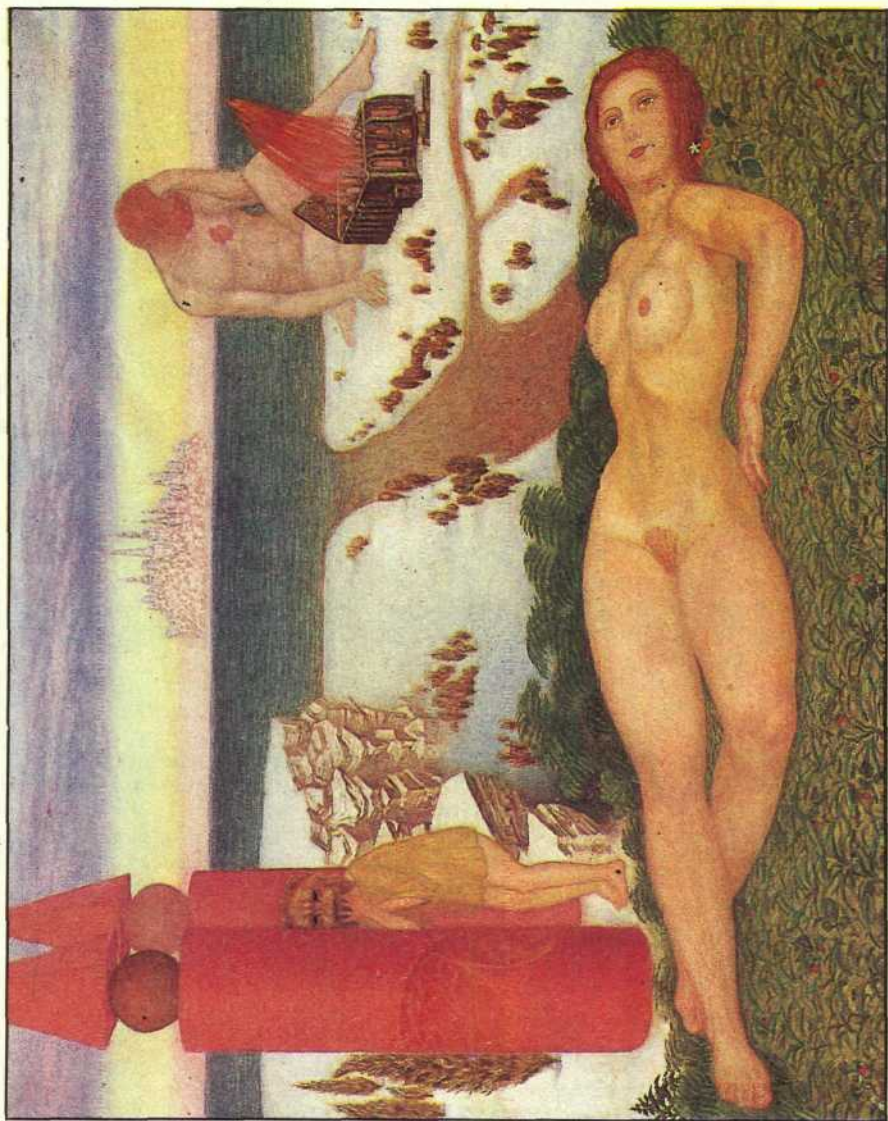
ja kildudeks lõdud

*Ma peidan end ilu taha
ja ilu taha
ja ilu taha*

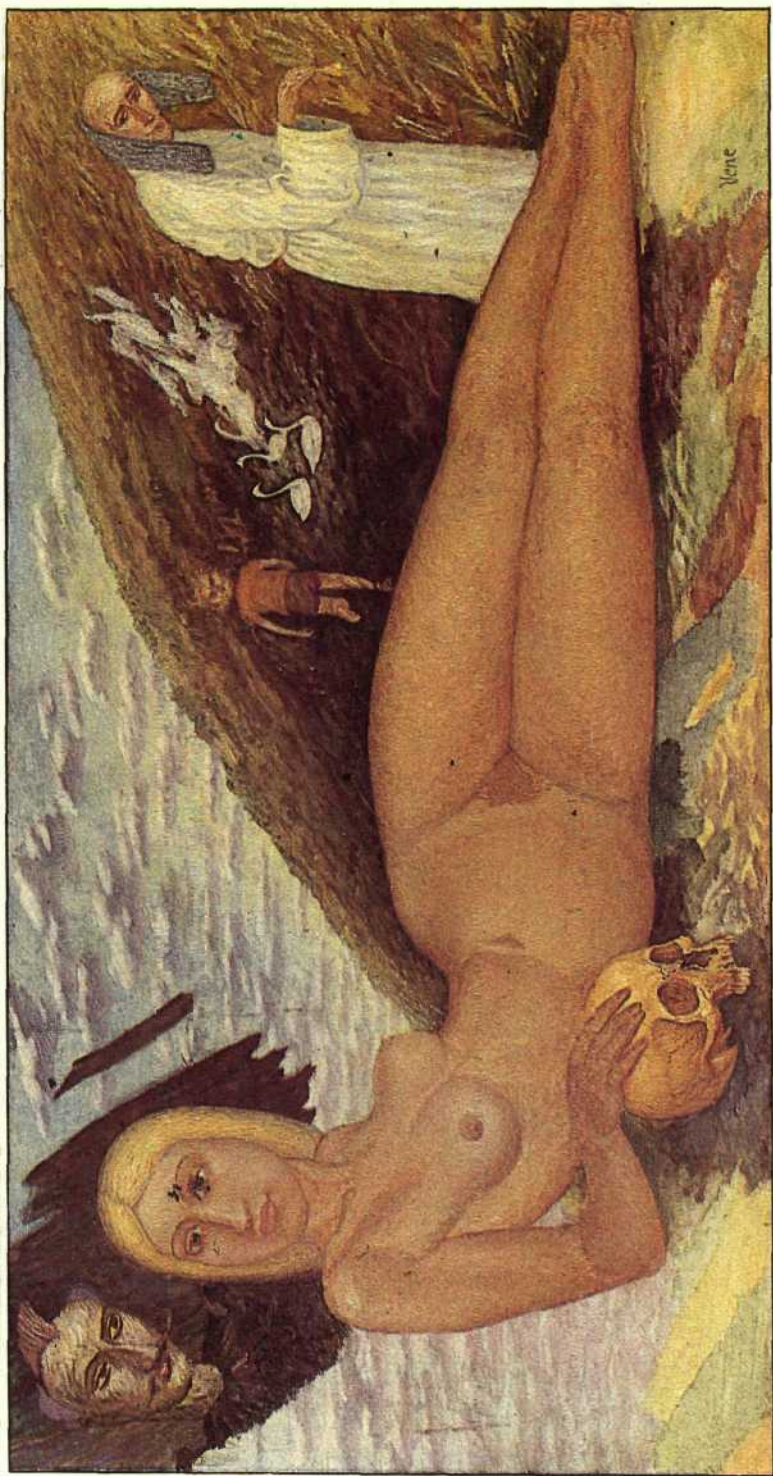
*Sest olen nähtamatu mees
(kogust «Kui ma ei unista temast»)*

Katarina Frostensson

Sündinud 1953. aastal, kahe luulekogu autor (ja veel kolmandagi, mida ta ei taha enam omaks tunnistada), on Katarina Frostensson üks meie huvipakkuvamaid noori luuletajaid ja samuti paremaid tõlkijaid prantsuse keelest. Tema esimene (loe: teine) kogu ilmus 1982. aastal ja kandis nime «Teine». Kogu avab luuletus, mis paremini kui kõik minu

Einar Vene. «Jõgi voolab merre». Õli, lõuend. 1986.

Einar Vene. «Luigid lähevad». Õli, lõuend. 1987.

kohmakad sõnad ja kirjeldused juhatab sisse tema omapärasesse luulelaadi. Tervikuna kõlab see nii:

Mis see on, mida sa märgid... ütled
 avatud uksele — kas peaks
 sõnad käima teed, ikka edasi... Rappud
 naerad sa... hää!?
 hää!... Ärka üles
 kirjas...

Just nii: «Ärka üles kirjas!» Paremini ei saa seda öelda. Sest Katarina Frostenssoni luuletused leiavadki aset kirjas. Vähesed luuletajad rõhutavad nii väga kui tema luule graafilist elementi. Kirjavahemärgid, sõnavahed, jutumärgid ja mõttekriips on tema luules niisama tähtsad kui sõnade tähendused.

Harilikult mõistame ju teksti kui omalaadset materialiseerunud kõnet, kuid Katarina Frostensson nagu kõik tõesti head luuletajad tahab saavutada maksimaalset paljutähenduslikkust. Ja koos Juri Lotmaniga saab ta aru, et graafiline element pole mitte ainult üks luule põhjapanevamaid kriteeriume, vaid peale selle üks viljakamaid väljendusvahendeid. Seda kirjaviisi arendab edasi ka Frostenssoni uus kogu «Kollases». Kuid osutamaks ta luule paljutähenduslikule avatusele, toon näite siiski «Teistest» — ja lisan sellele oma interpretatsiooni:

«Sa lahustad mind ära»
 Segadus pimedus
 lõbu

*

Viiru rüselde, arvutud mustad
 sipelgasõdurid edasi segadikku, liikumatus,
 pimeduses
 valguse sees hingab keegi sisse vaatab välja
 kus

Välk!

juur jalg tõusta
 langeda jälle Ja järskudest astmetest
 tuleb üle saada

Alati, kogu aeg, igavesti

Seob koti kinni
 ja läheb

pärani kollasesse

Lüüa hambad
 õhku —
 seistes
 siin ja
 maalist väljunud

et lahkuda siit vastamata naeratades...

kes ütleb seda ma pole selles kindel —

Esimene, mida märkan selles luuletuses,
 on muidugi omapärane kolmnurk:

Segadus pimedus
 lõbu

Kõigepealt tuleb mul siin mõttesse pilt naise suguelunditest, nagu neid plangule joonistatakse. Sõna «lõbu» tähistaks siis mõistagi kõdistit ja ümmargune asterisk oleks tupeavaus. Kuid kolmnurka võib mõista ka naiseliku kolmainu sümbolina. Patriarhaalse maailmakorra Isa, Poeg ja Püha Vaim asendatakse siin naiseliku atoopilise korratusega: segaduse, pimeduse ja lõbuga. Sel moel võime sisse tuua naiselikkuse temaatika, mis Frostenssoni luules on väga oluline ja tavaline.

Kuid kolmnurgale eelneb kummaline fraas — «Sa lahustad mind ära.» Kes on see Sina? Vahest võib selle all mõista «ema». Hilisemas, eriti prantsuse psühhoanalüütilises teoorias vaadeldakse emalikkust sageli millegi keelevälisena. Emalik jõud on seal voogavus, liikumine, mida ei anna struktureerida, «haarata» lihtmõistega, lihtsa hetke ja kujunditega. Analooiliselt selle mõttega võib ehk mõista, miiks lause on jutumärkides: see on ligilähedane, lähenev väärtus. Ja graafiline kolmnurk on selle kujundlik määratlus.

Kui me nõndaviisi mõistame luuletust ülalpool asteriski viitena naiselikule, emalikele vallale, siis arvan, et järgnevat peaks saama tõlgendada inimese sünni kirjeldusena. Vahest tähendab see juba patustamist luuletuse vastu, aga nii avatud luule nagu Frostenssonil läheb teadlikult välja riskile, et teda üle tõlgendatakse.

Asteriskile järgnevat stroofi tõlgendan ma nüüsi viljastamisena. Neil arvutuil «viirgudel», mis liiguvad naiseliku segadiku poole, on omad assotsiatsioonid, ja kui see tõlgendus peaks ebakindel olema, leian ma sellele tuge eraldi seisvast hüüatusest «Välk!» (Zeusi ja Thori falliline (võimu) atribuut).

Pärast seda potentsikat hüüatust muutub luuletuse iseloom. Naiselik segadus vahetatakse välja tüüpiliselt meheliku sirgjoonse arengumõtlemise vastu: «Ja järskudest astmetest tuleb üle saada/ Alati, kogu aeg, igavesti.»

Mis see on, mis on luuletusse tulnud ja selle suunda muutnud?

Ülaltoodud psühhoanalüütilise värvinguga tõlgenduse kohaselt peaks luuletuse edasist kulgu saama lugeda lapse-Mina tekkimise peegeldusena. Psühhoanalüüs räägitakse «sümbolsest korrast», mida lihtsustatult võib mõista kui keele seadust, mis kujundab inimsubjekti. Konkreetset sünnib see siis, kui lapsel tekib võime abstraherida ema ja omaenda keha. Vahel tavatsetakse seda illustreerida näitega väikelapsest, keda köidab tema enda peegelpilt ja kes selle abil leiab, et ta keha on sümmeetriline ja koospüsiv. Peeglist leiab laps omaenda keha pildi, määrava abstrakti.

Mõned psühhoanalüütikud kirjeldavad seda protsessi kui omalaadset teist sünni,

valulist tekkimist, mis toob kaasa paratamatu lõhe keele ja maailma, sümboli ja tegelikuse vahel — lõhe, mis siitpeale saab meie tegelikusepildile aina määravamaks.

Luuletuse lõppu peaksime tõlgendama ülalöeldu valguses. Luule-mina «Seob koti kinni», suleb eluematliku terviku, ja saanud Minaks, tervikust lahutatud, läheb välja «päraani kollasesse». Ta kirjeldab end kui «maalist väljunut», tervikust eraldatut. Ja ta lahkub siit «vastamata naeratades», mida selles tõlgenduses tuleks mõista kui ärajäänud emanaeratust (on ju naeratus teadupärast üks imiku esimesi kommunikatiivseid sidemeid emaga).

Viimast grammatiliselt pingutatud rida «kes ütleb seda ma pole selles kindel» mõistan ma kinnitusest emast lahutatusele. See rida viitab repliigina luuletuse esimesele reale, sel moel ise problematiseerides sissejuhatava «Sina». Robustselt väljendudes ütleb viimane rida minu tõlgendust mööda: «Kes sa oled, ema, ma ei tunne sind enam ära». Luule-Mina on lõplikult välja tõugatud, ära löigatud emalikust kolmnurgast — ema/«Sina» kujundlikust sümbolist. Emalikust voogavast energiast — mida kirjeldab üsakolmnurk — on ta väikfallose jõul allutatud mehelikule korrale, Isa seadusele. «Sina» ja luule-Mina vahele jääb lahutav keel, lõhe keha ja maailma vahel.

Minu ülaltoodud tõlgendus võib paista imelik, kuid seda tuleb näha Katarina Frostenssoni luulepraktika valguses. Ükski rootsi poeet ei pelga nii järjekindlalt mehelikku mõistelisust kui tema. Ja keegi teine ei piüa nii teadlikult leida teed naiseliku keelemõistmise, naiseliku keelelisuse poole. Väsimatult pingutab ta, et komplitseerida lihtsat märgi — tähistatud vahetorka. Tema luules ületavad foneetilised, sondoorsed, rütmilised ja graafilised parameetrid oma tavalise, teisejärgulise tähenduse. See teeb tema luule äärmiselt raskesti tõlgitavaks, kuid loodan siiski, et te saate aimu tema luuletuste kompleksusest, paljutähenduslikkusest ja väärtusest, lugedes neid ka eesti keeles.

*

Ulf Eriksson

Ulf Eriksson (s 1958) debüteeris 1982. aastal koguga «Rohust olevused». Kahekümne nelja aastase kohta, kes juba leidnud oma isikliku stiili, oli see erandlik debüüt. Järgmised kaks kogu, «Algselt rahulikus ruumis» ja «Kiri» kinnitasid ta omapärast annet. Nii need kogud nagu ka viimane, «Praamisõit», on kõik tavalt mahukad, ja kui mõelda, et Eriksson on jõudnud kirjutada ka kaks romaani ning arvukalt retsensioone, artikleid ja esseid mitmesugustel teemadel, võib vahest saada

aimu sellest vastupandamatust artikuleerimisunnist, mis on tema eksistentsi tõukejõuks.

Kui me vahetevahel kohtume, on tal kombeks küsida, kuidas minul kirjutamine edeneb. Ma vastan ausalt, et keskelt läbi, aga kuidagi ikka läheb. Kui ma omaltpoolt sama küsimuse esitan, kuulen alati tasasel häälel vastust, et ega tõepoolest temagi asjad tea mis kiiresti lähe, aga ühe-teise raamatu, mõne essee ja justsama lõpetatud artikli võib ta mulle alati nimetada. Seejärel raputab poeet Eriksson mrelikult pead kirjutamisvaevade üle ja juhib vestluse kähku elulähedasematele teemadele. Ja mina tunnen tasast tuska selle ebaõigluse pärast, millega Jumal inimestele annet gab.

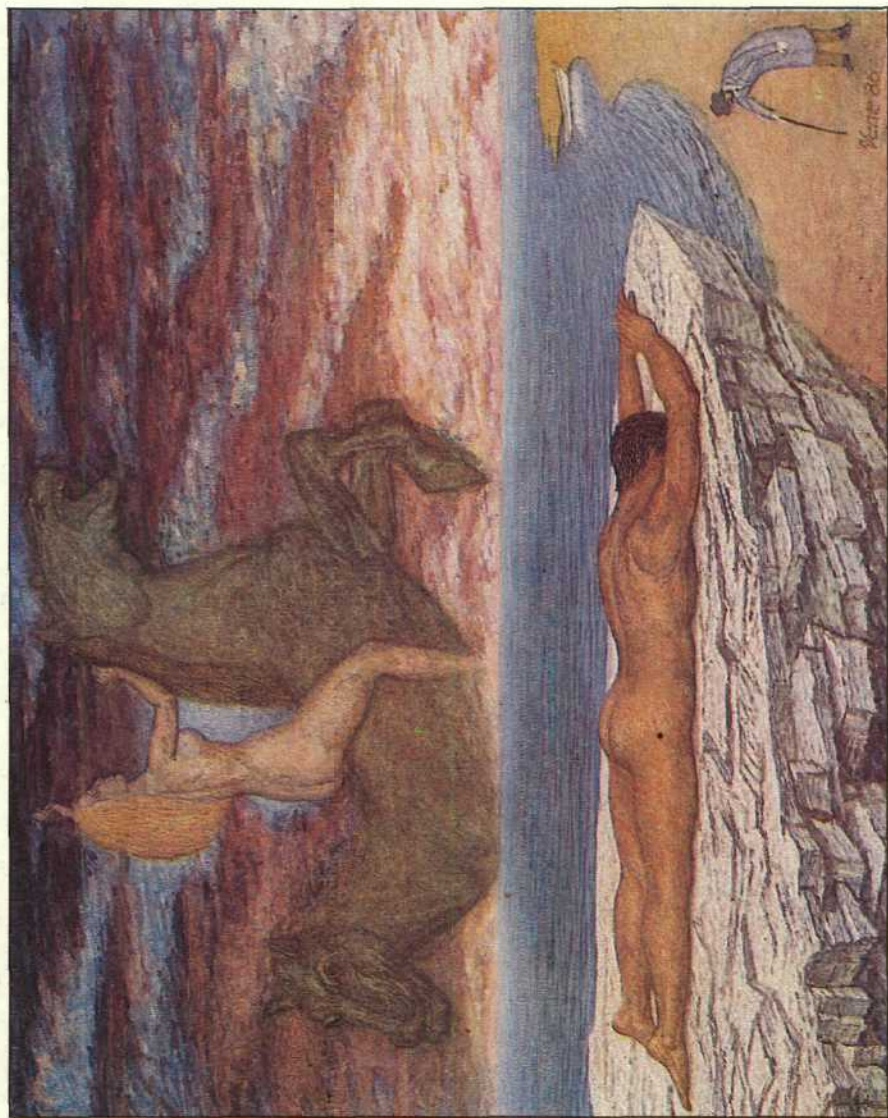
Kas on olemas maailm sealpool keelt või on asjad nii, nagu mõned tänapäeva keelefilosoofid paistavad arvavat, et pole mingit keele-eelset taju, et me ei saa tajuda maailma teisiti kui keele kaudu?

Jorge Luis Borges on kirjutanud väga kena lühikese teksti nimega «Kõikemäletav Funes». See räägib indiaanlast Funesest, kes pärast hobuselt kukkumist ärkab teadvusetusest. Virgudes on Funes taju ja mälu eksimatud ning suveräänsed. Ta ei mäleta mitte ainult iga mäe iga puu iga lehte, vaid peale selle ka iga korda, mil ta on lehte kujutlenud või näinud. See seisund teeb ta võimetuks tavalisi mõtteid mõtlema, keele ja mälu struktuurid on talle kaotsi läinud. «Vähe sellest,» kirjutab Borges, «talle maksis kohutavat pingutust mõista, kuidas võib liiginimetus «koer» tähistada nii paljusid erineva suuruse ja kujuga olendeid; talle tegi suurt piina ka see, et koer kolm ja neliteist (kõrvaltvaates) kannab sama nime kui koer kolm ja neli (otsevaates).»*

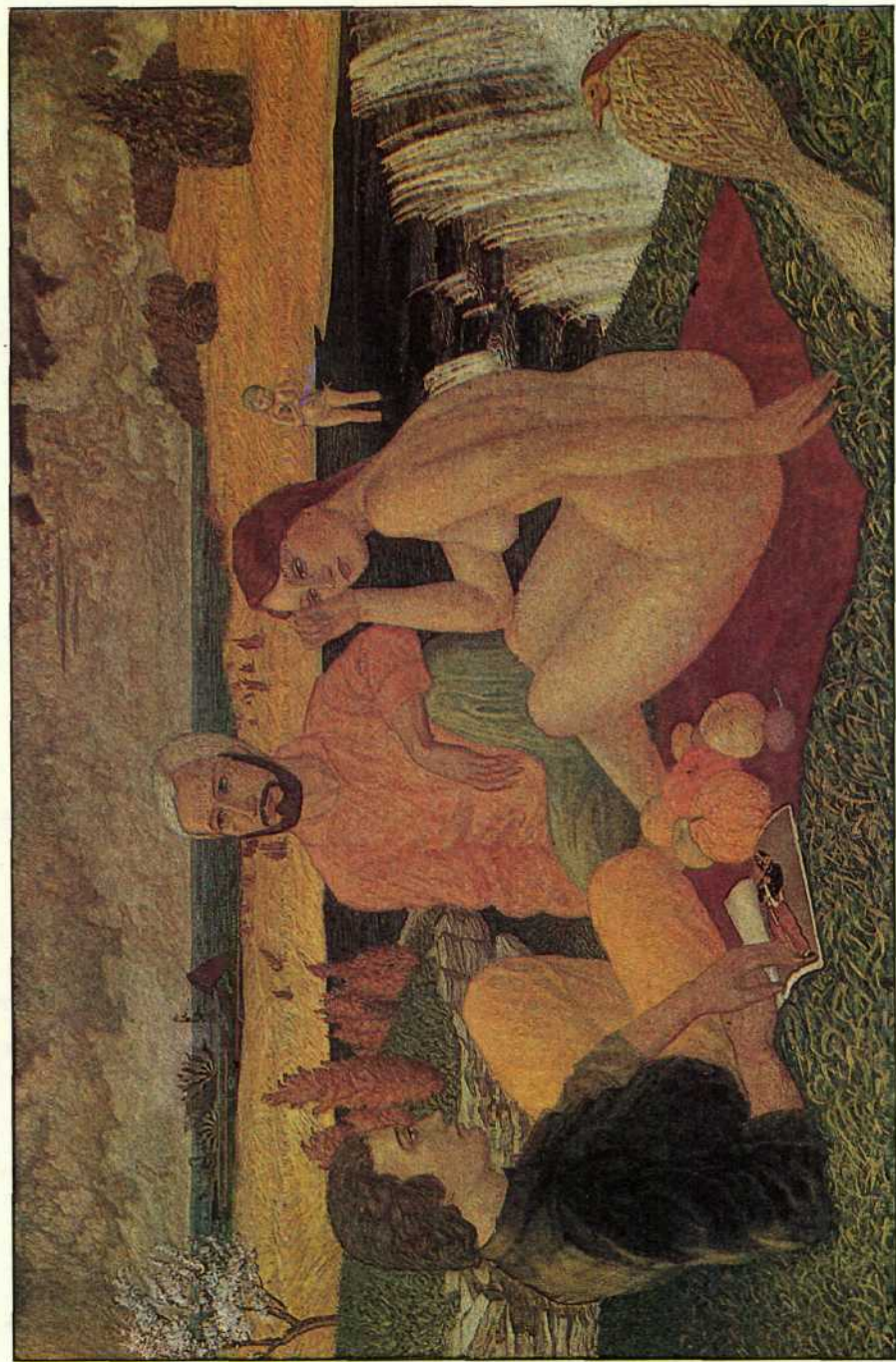
Kõigi teistega võrreldes jääb Funes üksildaseks ja selgepilguliseks maailma mitmekesisuse registreerijaks. Oma varasemas elus nagu teisedki erinevuste suhtes pime olnud, elab ta nüüd piripardani täidetud maailmas. Ühel päeval plaanitseb ta teha keelt, kus oleks nimi igale eripärale, kuid peab sellest ideest loobuma, sest selle teostamine nõuaks igavikku. Ja niisama võimatu on talle lapsepõlvemälestuste korrastamine: kirjutada ajalugu, mis poleks üldine ja seetõttu unueks. Keel ja mälu on konstruktsioonid, on Borgese lõppjärelendus. Keel korrastab ja organiseerib tegelikkust ning tajumisi. Ja korrastamine tähendab unustamist. Korrastamine tähendab kõige selle väljakitkumist, mis ei leia kohta korras.

Arvan, et see fundamentaalne probleemmaatika on üks Ulf Erikssoni kirjandusliku tegevuse tõukejõude. Tema luuletustes taas sünnib maailm keeles, murdes mõistelist korda. Maailm, asjad on tema luuletustes

*J. L. Borges. Kunsttükid. Tlk. O. Ojamaa. Tln, 1976, lk 12

Einar Vene. «Liivale kirjutatud». Õli, lõuend. 1986.

Einar Vene. «Välja võetud - voolust». Õli, lõuend. 1986.

ligipääsmatud, kuid ta nimetab neid aina uuesti ja äratub nad iga kord uuesti ellu keeles. Ma kutsuksin Erikssoni luulepraktikat *nimetamise kirjaviisiks*. Otseku arust ära, äratub ta oma keelelise võlukeepiga maailma unest. Ent niipea kui ta maailmale selja pöörab, hakkab see jälle uniselt haigutama.

Jah, Ulf Erikssoni luuletused on nagu äraütlemata intelligentse ja ideerikka lapse kirjutatud. Otseku laps tunneb ta õnne ja sundi kõigele nime anda. Nagu teada, alguses oli sõna. Maailm tekib ainult keele jõul.

Kuid tema lüürikas on ka arutlevat elementi. Võiks öelda, et ta luuletused mängivad end välja kohtumises kirjeldava ja diskursiivse keele vahel. Juhuslikult valitud näide («Praamisõidust») kõlab nii:

Loomad on need, kes mulle meeldivad, nad on palju sõakamad empiirikud kui meie ja vaatavad üllatunud igatsusega maailma vägevasse ööpäevalehestikku

Ei, Ulf Eriksson pole mingi keeleskeptik nagu Katarina Frostensson. Tal on põhjapanev usk keelde kui kujutavasse ja kommunikatiivsesse instrumenti. Ulf Eriksson näib koguni arvavat, et keel on see ainus ja viimane, mida maailmas saab usaldada. Ja kui ta peaks mõnda utoopiat hellitama, siis küll seda: «Suur kõnelus kui kõik võivad lõpuks öelda kõike kõigile/ kui kõne kujundab end kuulataval viisil.»

Usk keelde — võiksime nimetada seda keele eetikaks — nõuab Erikssonilt, et ta kasutaks kõiki mõeldavaid keeletasandeid ja need välja arendaks. Omaenda tegevust võib ta näiteks kirjeldada nii: «Sulepea eritab ismide sedimenti». Kuid sama hästi võib ta kirjutada:

Luuletus on hämarik raielangil silmanurgas, peaaegu märkamatu aerutõmme, mis nihutab paigast mere

Nii püüab Ulf Eriksson kõigest hoolimata täita Funese poolt kõrvaleheidetud ambitsiooni: leida keelt mitmekesisusele. Tema luuleilmas viibimine nõuab niisiis tähelepanu. Ei filosoofid, lingvistid ega talusulased suuda kõike mõista, kuid nad võivad alati tunda end mõnes luulereas kodus olevat. Pärast Ulf Erikssoni luule lugemist peavad kõik tunnustama, et nende maailmapilt ja teadmised on tunduvalt avaramaks saanud.

Tua Forsström

Selle etnograafilise sentimentaalsusega, mis on omane kõigi enamusrhivate maailmapildile, nimetatakse Tua Forsströmi nime harva ilma lisandita «soomerootslane». Nagu igal taolisel lisandil või epiteedil on sellelgi nii pisendav kui eksootiline kõla. Kuid tõde on see, et Tua Forsström on üks paremaid lüürikuid, kes tänapäeval rootsi keeles kirjutab, ja olgu ta minugi poolest stockholmlane

või kurd — seda tõsiasja see ei muuda.

Forsström, kes on sündinud 1947. aastal, debüteeris 1972 koguga «Luuletus armastusest ja muust». Sealpeale on ta avaldanud veel viis kogu. Iseäranis kolm viimast raamatut «Seenill», «September» ja «Lumeleopard» (viimane ilmus 1987. aasta kevadel) esitavad mõtisklevat, kuid sähvatavat intellekti ja säärast keeletaju, mis pani mind mitu korda sõna otseses mõttes õnnest nutma.

Mis kadu see on, mis kaigub vastu Tua Forsströmi luuletuste taha jäävast valgust tühiruumist?

Igatsus ja võõrus üle igasuguse mõistuse, mõistelisuse üle igasuguse mõistuse otse läbi maailma ulguvate kraatrite ja aukude

Platon andis kaks siiani kehtivat kirjeldust põhimõttelisest poolikusest, mis nagu kume borduunihääl inimolemisest vastu kaigub. Üks neist on tuttav erootiline müüt sellest, et alguses oli inimene üks, tervik, kuid et sellest androgüünsest seisundist tehti ta kaheks pooleks: meheks ja naiseks. Teine kirjeldus seisab motona Tua Forsströmi «Seenillles»: «See oli imelik ja need olid imelikud vangid.

«Kuid nad on meie moodi,» vastasin ma. «Arvad sina siis, et sääraseid vangid võivad näha kas iseendist või üksteisest midagi muud peale varjude, mida tuli heidab koopaseinale nende vastas?»»

Forsströmi luules pole Platoni kuulsal koopal mingit epistemoloogilist või kunstiteoreetilist staatust. Selle asemel kirjeldab see kujundlikult igatsust tegelikkuse järele ja võõrust tegelikkuse suhtes, mis kumab peaaegu kõige Forsströmi poolt kirjutatu tagant.

Sest Forsströmi luule elab rahuldamatust terviklikkuse ihast, niihästi need luuletused, mis räägivad erootikast ja armastusest, kui needki, mis räägivad maailmast ja tema asjandest. Ta kõneleb olemasolu fundamentaalsest kraatritest ja aukudest ja ületamatutest lõhedest. Tema hääl kerkib hävitamatu üksinduse positsioonilt, ja selle imaginaarse objekti nimi, mille poole ta pöördub, on sageli Sina.

Tua Forsströmi Sina on sellise laenguga, mida olen harva või pole kunagi kohanud ei rootsi ega välismaa luules. Hirmunult meeletu jõuga pöördub luuletaja selle Sina poole, haarab selle järele, mis peab lõpetama luule-Mina üksinduse, täitma eksistentsi tühiruumid ja lõhed. Kuid ühtaegu on see Sina ilma viideteta märk, see on nimetamise õhuke kile just selle tühjuse kohal, mille eest luuletused pagevad. See Sina võib olla lugeja, armastaja, ema, isa või maailm, mis võib olla kõik ja seepärast pole midagi. See on pidevalt ekslev meeletu Sina, mis lõpuks ainult reflekteerib seda poolikust, seda üksildust, millest tuleb sild üle ehitada. Ja nii jääb hüüd, pöör-

dumine, omaenda meeleheite väheütleval õones kaja.

Sa tulid siia et võtta end minult

Kuid pole mingit kolmandat: ainult keel kui lekid puuded meeleheite vada.

See ramb formuleering on mingil viisil Tua Forsströmi poeetilise kõiksuse kokkuvõte. Meil on Mína, keha, ja meil on keel, kuid pole kolmandat — see on meie üksinduse mõõt. Kuid selles näiliselt trööstitus tegelikkuses on siiski üks võimalik avaus — luule. See poeetiline keel, mida Forsström tunnistab ja arendab, on keel, mis pageb mõistelisuse eest, mis kardab struktuure ja nimetamist. See lekitab, napib ja vatrab.

Theodor Adorno on nimetanud filosoofia ülesandeks mõiste ületamist mõiste abil. See ülesanne on suguluses Occami kuulsa habemenoaga — teritatud, täpse mõiste keelelisus, mille viimaseks sihiks on märgi ja tähistatava ühendus, mis tunnistab korda ja struktuure. Me peame seda nimetama konservatiivseks.

Luulekeel on minu — ja arvan et ka Tua Forsströmi meelest — selle vastand. Ja selles ongi luule potentsiaalselt kummutav jõud. Poesia toimib keeleliste struktuuride tühiroomis. Lekkivas, nappivas, vatravas keeles, mis väldib ühetähenduslikkust, mida ei saa ei grammatiliselt, retooriliselt, foneetiliselt ega

semantiliselt kindlaks määrata, vaid mis, vastupidi, jaatab paljutähenduslikkust ja tähendusust, millel puudub siht ja kindel päritolu.

Ent vahest leidub Tua Forsströmi luulemaailmas kas või keeleülene tee kolmanda poole — identifitseerumise või tundes samastumise tee. See on hädapärane ja ebakindel, kuid ehk siiski käidav.

Kindlasti ei saa me kunagi kogeda sellist terviklust, et olla ka keegi teine. Kuid Forsström paistab arvavat, et me võime umbkaudu kujutleda, kuidas on olla keegi muu kui meie ise. Seda teed püüab ta käia tihti meeleheitliku jõuga. Tema viimases raamatus on näiteks tsikkel identifikaatiivseid luuletusi pealkirjaga «Penelope», ja selles on ka üks lühike luuletus, mis vahest paremini kui kõik muu kirjeldab identifikaatsiooni võimalusi poolelikuse ületamiseks. Ja selle täielikku võimatust.

Silmas peegelduv lehestik murtud kael kirjeldab kuidas on olla lind ja lennata lehestiku poole mida peegeldab puhast taevast segane mälestus õnnest tormata kohtumisele kellegagi, kes on nii sinu moodi.

Selle poeetilise — ja eetilise — kreedoga lõpetan ma oma artikli, mis lõppude lõpuks on vaid kergelt kratsinud uema rootsi luule pealispinda.

JUTTA ZILLIACUS

Soomerootsi kirjanik *Jutta Armelle Zilliacus* on sündinud 1925. aastal Helsingis. Tema vanemad olid eestlased, klaverikunstnik *Johann Kingo* ja *Jenny Gertrud Pihlak*. Õppinud Helsingi ülikoolis ja *Sibeliuse Akadeemias*. Abielus kirjanik *Benedict Zilliacusega*. Eesti päritolu on teatud määral mõjustanud tema elu ja tegevust. Ta on tundnud end mingil määral sissetungijana nii rootsi- kui soomekeelses keskkonnas, kuid enesekindlus on aidanud võõrastusest üle saada. On töötanud vabakutselise ajakirjanikuna ja näitlejana, hiljem olnud aktiivne poliitik, muuhulgas Helsingi linnavolikogu liige ja Rootsi Rahvapartei saadik Eduskunnas 1975—1987. Tema looming on suurelt osalt autobiograafiline (v.a pamfletilaadsed kirjutised). Debüütraamat «*Suitsurõngad*» (Röckringar) ilmus 1970. Sellest pärineb ka alljärgnev katkend. «*Tükk suurest õunast*» (En bit av det stora äpplet, 1978) põhineb ÜROs töötamise kogemustel. «*Teelahkmel*» (Vägshål, 1986) jutustab rahvasaadikuks-olemisest ja «*Pöördepunkt*» (Vändpunkt) sellele järgnevast ajast.

EESTIN PERUNAT

Rootsi keelest tõlkinud *Anu Saluäär*

Tädi *Olga* oli inetu, tal oli pikk nina ja lõua otsas käs, milles kasvasid kolm jämedat musta karva. Ma sikutasin neid vahetevahel, kui tema süles istusin. Seepeale paiskas ta välja metsikuid needusi häälele, mis kõlas nagu basstuuba. Ta ei tõmmanud hinge, enne kui oli läbi võtnud kõik söimusunad, see oli just nagu ilma meloodiata aaria. Ärritasin teda mõnikord meelega, et seda häält kuulda, et näha, kas ta minust hoolib, ja et ta mind lohutaks, kui ma nutma hakkasin. See oli just nagu rituaal.

«*Tainapea, tattnina*, vanakurja väljamõeldis. Armas Ossu.»

Tema süles oli mõnus, ehkki põll lõhnas pahasti. See oli hall pealispõll, mida ta kandis pärispõlle peal, et seda puhtana hoida. Tore oli puurida pea tema põlle ja rippuda tema põlvede ümber kinni hoides tema jalgade vahel, mida kattsis peaaegu maani seelik, mis moodustas just nagu tasku. See oli omamoodi

trööst, emasüli. Tädi Olga meeldis mulle hoopis rohkem kui ema. Palju parema meelega oleksin hoopis teda emaks pidanud.

Ta elas meie juures viis aastat, enne kui isa ta tagasi Eestisse saatis. Mul ei ole võimalik muidusööjaid ülal pidada, ütles isa. Ka ei olnud ema saanud viimasel ajal uusi kundesid. Iilus proua Kuntze oli välismaale kolunud. (Siiski oli tore, et mul enam ei pruukinud näha tema väikest poega Puttet. See võeti alati proovi kaasa ja iga kord sülitas ta mulle näkku. Iilus proua Kuntze ainult naeratas ja ütles õrnalt Putte, Putte, aga naha peale ei andnud, nagu mina oleksin teinud. Ma ei tohtinud emale kaevata, sest proua Kuntze oli kunde. Putte oli kunde poeg. Kundel on alati õigus!)

Kõigest hoolimata oli tädi Olga midagi müstilist, teda ümbritses seletamatu atmosfäär. Tal ei olnud näiteks sama perekonnanimi mis vanaemal ja vanaisal kodus Eestis. Tal on vanaema neipõlvnenimi, sest ta ei sallinud vanaisa, seletas ema minu küsimise peale. Vanaisa jõi. Ja ei toonud kunagi raha koju. Sellepärast ei tahtnud tädi Olga temast midagi kuulda.

Tõde ei saanud ma kunagi teada. Kas ei olnud ta lihtsalt üldse vanaisa tütar või oli ta esmaäoõiguse laps — mis ei olnud toleaeegses Baltikumis haruldane nähtus.

Tädi Olga ei abiellunud, vaid kasvatas ikka teiste inimeste lapsi. Kui ta meie juurest lahkus, võeti ta tööle Tiiu ja Volmari juurde. Tiiu oli väike kena tüdruk blondide patside ja siniste silmadega. Volmar oli kõige armsam beebi, keda ma elus olin näinud. Tiiu käis prantsuse koolis, kuhu ema teda iga päev viis. Neil oli Tallinna südames villa, mille aias kasvavad jasmiinipõõsad. Kui ma neile külla läksin, rääkisime Tiiuga prantsuse keelt. See oli minu meelest peen, me olime ju väikesed.

Tädi Olga armastas Volmarit, aga Tiiu talle ei meeldinud, ta pidas teda tobukeseks.

Kui sõda algas, saadeti Volmar ja Tiiu «Siberisse». Aga jaamas ei olnud kedagi laulmas, kui nad sõitsid. Nende isa «kadus», sest ta oli olnud «Uue Eesti» peatoimetaja. Nende ema suri murest. Tädi Olga jäi üksi linna, sai mõne aja pärast koha teises perekonnas, lihtsamas. Nüüd ei öeldud prouale enam «proua», öeldi «seltsimees». Maksti palka, aga üldse mitte rohkem kui Tiiu ajal.

Tädi Olga suri väga vanana ja väga kortsulisena vanadekodus. Kuni viimase ajani paiskas ta metsikuid needusi, kui ta millegi peale vihastas — toanaabri, maal valitseva režiimi, mingi filmi või ilma peale.

Tädi Olga oli üle elanud kõikisugu okupante. Kõige vähem meeldisid talle natsid, ütles ta tagantjärele. Aga ega venelastega ka just lillepidu olnud, arvas ta.

Sõltumatult režiimist ja saatusekäana-

kutest jäi Olga selleks, kes teenis teisi, kes ei jõudnud iial kaugemale, kellele eiatudki teist võimalust. Sõltumata poliitilistest ja majanduslikest süsteemidest oli ta alati tubli, töökas, rõõmus, vihane ja vaene. Ilma oma identiteedita. Rahvas. Keda juhitakse ja kes laseb end juhtida.

Ma mõtlen alati Olga peale, kui mu teismelised sõbrad räägivad proletariaadi diktatuurist, võimust, mis antakse rahva kätte, rahvast, kes võtab üle tootmisvahendid, saab otsustusõiguse, tõstab häält. Kui ka tema elutingimused vähehaaval ja järk-järguliselt paranesid, mis puutub sotsiaalsesse kindlustatusse, siis ei olnud temal ega onu Kaaril ega kellelgi neist teistest mingit võimu, millegi kohta sõna öelda ega võimalust häält tõsta.

Aga mis rolli mängib üks väike inimelu mingi ideoloogia teokstegemisel?

Kui me jälle kohtusime, oli kulunud üle kahekümne aasta. Tiul ja Volmaril oli siis viieteist aastat «evakuatsiooni» seljataga. Mõne aasta eest olid nad koju lubatud. Nad olid koolis käinud, inseneriks õppinud, Volmar oli peale selle Nõukogude armee leitnant. See oli praktiline, ütles ta, väeteenistuse ajal võis edasi õppida ja ühtlasi saada ohvitseriks.

Terve päeva nuhtasime üksteist, kõnelesime tühjast-tähjast, Olgast, linnasuvest, perekondlikest sündmustest. Aga me käisime nagu kassid ümber palava pudru. Ma ei tahtnud näidata liiga elavat huvi selle vastu, missugune on Tiiu poliitiline seisukoht, kas ta on veendunud kommunist, kas ta on oportunistlik parteilane, kas ta kujutleb, et võiks elada kapitalistlikul maal, kas ta põlgab või austab suurt kodumaad või on selle vastu lojaalne.

Minu viimane mälestus sõjaeelset Tiiust oli pärit ühest suvisest lõunasöögist nende pool linnas. Kui aias kõik eriliselt lõhnas ja see lõhn segunes toleaeegse Tallinna iseäraliku asfaldi- ja bensinihahaga. Ta jättis mulle tookord väga ärahellitatud mulje, ta torutas tihtipeale oma kümneaastast suukest, et rõhutada oma negatiivseid suhtumisi. Ta lihtsalt ei võinud kannatada nõõpidega saapaid või ilma kummipaelata sokke. Mamma teadis, kust saab osta tõmblukuga saapaid, ja ta keeldus teistsuguseid ostmast, ehkki pood oli otse kõrval. Ja muud seesugust.

Ta tegi sohki ka. Kui meid koka vabal päeval saadeti kööki appi, viitis ta taldrikute kuivatamisega nii palju aega, et mina jõudsin kuivatada neli, sel ajal kui tema nühkis ikka veel esimest. Et kergemini pääseda. Põlgasin teda selle eest, aga ei öelnud midagi.

Söögilauas müksas ta kogemata mu küünarnukki, nii et kuum puljong loksus mulle sülle ja jättis mu sinisele naturaalsiidist kleidile inetu pleki. Ma ei arvanud, et ta tegi seda meelega, ehkki talle tegi meelehärmi

soome laste riietumisvabadus vastupidiselt eesti lastele, kellel oli kohustuslik koolivorm: pruun kleit, must põll ja — oo õud! — hallid võimlemiskingad. Aga ta tegi näo, nagu poleks õnnetust märganud. Ei sõnagi vabanduseks, mitte kahetsevat pilkugi. Just nagu oleks vihm mulle sülle sadanud. Põlgasin teda ka selle eest, aga ega ta sellepärast mulle vähem meeldinud. Ta oli kena ja õrn, just nagu portselanist lill. Ja ta vestles nagu täiskasvanu.

Mida tegi inimene, kes oli harjunud kandma erilisi sokke ja ei sallinud nõõpsaapaid, kui ta sõja ajal minema viidi, koos teistega kuhugi Siberi laagrisse aeti ja kõigest olnust ära lõigati? Kas ta heitis maha ja suri? Hakkas vastu ja suri? Või kohanes?

Üks aasta istuti just nagu pimedas toas, aknad õue poole ja kardinad alla lastud, ütles Tiitu. Mõned muutused apaatseks ja käisid alla. Teised hakkasid vastu ja kraapisid sõrmenukid vastu tumma ja vankumatut seina veriseks. Kolmas grupp elas nii psüühiliselt kui ka füüsiliselt üle, kuna võttis olukorrast, mis võtta andis. Võttis end kätte.

«Kui ma olin ühe aasta laagris istunud, otsustasin hakata külakoolis käima. Vene keeles. Oskasin ainult eesti ja prantsuse keelt. Istusin terve semestri ja kuulasin veidraid sõnu ja häälikuid. Nägin ja kuulsin kõik, mis mu ümber toimus, aga ei saanud millestki aru. Minu otsus vaimselt ellu jääda, lootus kord jälle koju pöörduda oli siiski vankumatu. Ja siin ma olen. Diplom taskus. Elektriinsener.»

Rääkisime juttu, aga ma ei leidnud teda enam. Vestlus muutus lobisemiseks. Ometigi sain teada, et ta ei kujuta ette, et võiks kunagi Eestist lahkuda, et ta ei suudaks mitte kuskil mujal enam uuesti alustada, et ta ei või mõeldagi abiellumisest venelasega, et ta — aga need olid minu enda järeldused — ikka veel pidas Olgat oma kunagiseks lapsehoidjaks, mitte *seltisimeheks*, võrdväärseks.

Üritasin ettevaatlikult esile meelitada omaaegset õhkkonda meie vahel, kui veetsime koos suve väikeses moodsas kuurordis, jalutasime käe alt kinni rannapromenaadil, kus orkester mängis Tšaikovskit ja ilusad targutavad daamid demonstreerisid oma fantaasiasid suurelillilisest kunstiisidist. Sain ainult laoonilise vastuse, et too kuurort on nüüd laostunud kolgas, unustusse jäänud, turistid seda ei külasta.

Aga kas ta teab siis midagi kõrrist, kelle suures majas nad tollal elasid, või proua Partsist, kelle väikeses, puukoidest sõõdud majakeses meie olime elanud; mis oli saanud professori tütre Eevist ja väikesest hüsteerilisest juudipoisist, kellel oli nii lõpmata kannatlik hoidja?

Õlakehitus. Väsinud naeratus. Võib-olla isegi ärritus. Ma ei pärinud rohkem. Võib-olla

tahtis ta, et tema maasikavälu, tema Meyrignac rahule jäetaks.

*
Pidin olema kolmeaastane. Elasime siis piparkoogimajas, nüüdsel ajal linnas enam säherdusi ei ole, aga meie maja oleks võinud Hansu ja Grete loos eeskujuks olla. Maja oli heledroheline, nurgad ja aknaraamid valged, olid ka sirelihekk ja lippidest tara. Välimuse järgi otsustades võis siin juhtuda ainult ilusaid asju, itüüllilisi sündmusi.

Tookord oli suvi, või vähemalt peaaegu suvi. Sest mäletan kimalaste suminat, kui ma aia äärde läksin — hästi ettevaatlikult, et neid mitte segada. Teisel pool tara oli midagi väga ligimeelitavat: tüdrukud! Olin neid näinud palju kordi varem, samuti nemad mind. Nad elasid suures kollases kõrvalmajas ja üks neist oli päris ümmargune. Aga sest polnud midagi, sest teine oli jälle päris peenike, nii et nad täiendasid teineteist, eriti veel kuna üks oli hele ja teine tume. Nad hakkasid mulle otsekohe meeldima. Aga me ei olnud veel üksteisega rääkinud.

Nüüd seisid nad tara taga. Koos sirelite ja kimalastega. Paistis, et nad ootavad mind. Kindlasti saame headeks sõpradeks. Muidu nad ei oleks ju tulnud. Kindlasti on nende ema lubanud neil minuga mängida. Kiirendasin sammu. Lõpuks olime ninapidi koos. Arvan, et ma naeratasin.

Ka nemad naeratasid, aga teistmoodi, kuidagi arusaamatult. Nende silmis oli võõrastav pilk. Ootasin, et nad midagi ütleksid. Siis tegi üks, hele, suu lahti ja ütles:

«*Eestin perunat!*»

See oli kuidagi vale. Ega ta seda ei pidanud ütleva, mõtlesin. Ta oleks pidanud ütleva «Tere» või «Kas teil koer on?» või «Kas sa tohid välja mängima tulla?» Olin vait.

Kui mõlemapoolne vaikimine muutus piinlikuks, tegi ta veel kord suu lahti ja kordas neid sõnu mitu korda järjepanu, tõsiselt ja teravalt. Läksin endast välja ja mul tekkis põue justkui õhupall. See kasvas ja tundus vastik, oli nagu soolvett täis. Katsusin naerata, et näidata, et saan naljast aru küll. Aga blond tüdruk ütles uuesti need sõnad. Monotoonse häälega. *Eestin perunat, eestin perunat, eestin perunat.*

Järsku ma nägin, kui kole ta on. Ja paks. Või vähemalt tahtsin ma näha, et ta on kole. Nüüd kuulsin ka, kui kole oli see keel, mida ta rääkis. See oli väga minu keele moodi, aga karedam, karmim, jah, koledam, vabandage väga.

Õhupall tahtis lõhki minna, nii et ma taganesin maa poole, ikka veel naerata des, rumalalt, kõheldes, kõveriti ja kohmetult. Olin end narriks teinud. Nüüd tuli minna trepi alla peitu, teha nägu, nagu oleks mul sinna asja. Seal oli varjuline ja jahe ja seal

võis mõelda, ilma et keegi sind näeks. Lõhnas kõdumulla järele ja ma hingasin seda lõhnasisse, üks kord, kaks korda, kolm korda. Aga ma ei nutnud. Ärgu arvaku, et nad said minust jagu, et neil õnnestus mind kimbatusse ajada.

Miks ma olin end niiviisi neile kätte andnud? Jooksnud paljastatud rinnaga ette ja öelnud: lööge! Lollpea. Tõeline eestlin peruna.

Hiljem rääkisid loo emale ja tädi Olgale ära. Kui olin kindel, et hää! peab vastu ja mul õnnestub ükskõikset nägu teha. Just nagu ainult nentida, et — tead, emme, mis nad täna ütlesid? Umbes nii, ilma sellest suuremat numbrit tegemata.

Aga emal oli nähtavasti mingisuguseid eelaimusi, ta oli valvel. Kūuned valmis kriimustama. Tema silmad läksid väga karmiks ja külmaks ja ümber suu tekkis suur hulk peeni kortsusid. Aga ta ei öelnud midagi. Tädi Olga seevastu muutus päris tuld purskavaks mäeks. See andis julgust. Ta ei tõmmanud hinge, enne kui oli ära kasutanud kõik oma sõnad, mis nüüd tundusid nii pehmed ja ümarad nagu sõbrad. Ta ütles ka mõne kuradi, aga eesti keeles ei kõla see üldse inetult, ei vulgaarselt ega rängalt. (Tean seda, sest olin nimetanud naabrinaist «kuradi paks-magu», ja mind ei karistatud. Kõik olid ainult naeratanud ja pilgu maha pööranud.)

Lõpuks silistas tädi Olga mul pead ja mulle anti koogelmoogelit. Seda anti mulle alati lohutuseks. Ta võttis mu kõla see kiigutas mind, ise samal ajal trööstilaulu ümisedes. Ninnananna, ninnananna, laulis ta kõrge ninahäälega.

«Ära hooli neist rumalatest tüdrukutest. Anna neile vastu. Ütle neile. . . oota natuke. . . nimeta neid. . . nüüd ma tean!» Ja ta sosistas mulle kõrva ja puhkes ise laginal naerma. Tore, kui sul on tädi Olga. Ta mõtles igasugu asju välja ja tema arvates ei pidanud inimene kunagi teist põske ette pöörama.

Järgmisel päeval olid nad jälle seal. Ootamas. Kassisilmadega. Nüüd ei läinud ma enam pikkamööda ega kobamisi, vaid otse ja kiiresti läbi kõrge rohu, ilma et oleksin kartnud seda või kimalasi.

«Eestlin perunat,» ütles paks tüdruk võidukalt ja peenike sekundeeris talle. «Eestlin perunat,» ütles ta veel kord.

Tegin kunstipärase pausi, päris tõsise, teesklesin kaitsetust, loobumust. Siis ütlesin järsku ja välkkiirelt:

«Suomen silakat!»

Aga ainult üks kord.

Paks jäi päris keeletuks. Ta katsus veel kord, justkui oma kuulmise kontrolliks. Ta sai sama vastuse, kiire ja sisiseva nagu heri-

lane: Ssilakat, sel sõnal oli hea maitse. Nad lasid jalga ja mina jooksin läbi kõrge rohu tagasi helerohelise maja poole, millel olid valged nurgad ja trepp, mis lõhnas kõdumullast. Ja yehkisid kätega kimalasi, rõõmu pärast arust ära.

Ma olen siin maal sündinud, mul on Soome kodakondsus ja ma räägin siinset kahte keelt paremini kui emakeelt. Esivanemate vana maa vastu ei tunne ma õieti midagi. Aga mulle tuletatakse alatasa mu päritolu meelde. Üheksas kümnest kirjas, mis saabuvad pärast mõnd TV-esinemist, vihjatakse minu rahvusele. Nagu näiteks pärast kommunaalvalimiste debatti 12. 9. 68:

— miksi Te huusite kuin pyykkitupa-akka tohtori Ilaskivelle? Ainakin se oli Teidän kohdaltanne mahdollisimman typerää esitystä. Siinä eräs kuuntelija ilmoitti Teidän kansallisuutenne, joka sitten hiukan pani minut käsittämään, että niin sitä huudetaan, kun ei olla «kotona» jossa on visusti pidettävä suu kiinni.

Terveisin «Katselija»*

Keegi teine käsib mul jalga lasta itta, kus on nähtavasti mu õige koht ja kus ma võin vabalt ehitada oma «kolhoose või ühismaju», aga siin hoidku ma oma näpud vabade inimeste vabadusest eemal.

Kui ma olin laps, polnud sõna «rassieelarvamused». Siis oldi rahvuslane või isamaalane. Nendes mõistetes on juba sees omajagu eelarvamusi.

Kujutage ette, kui ma tol päeval tara ääres, sirelite ja kimalaste keskel oleksin olnud mu s t .

Ma ei usu, et soome rahvas oleks rassieelarvamustest vaba. Temas pesitsevad ressursid ei ole lihtsalt käiku läinud, on puudunud katalüsaator.

Eestlin perunat, Suomen silakat, jutsku, ryssän kätyri, suomalainen elämänmuoto, hinttari, nigru,* kaitske meie eripära.

Kõikidele emadele ja isadele ütlen ma:

«Lastel on puhas süda ja sellepärast on nad selgelt nägijad — ja sellepärast ei ole neil eelarvamusi. Aga ometi — ühel päeval on

* miksi Te karjusite doktor Ilaskivi peale nagu pesunaine? Igatahes oli see Teie poolt äärmiselt rumal esinemine. Siis teatas keegi kuulajatest Teie rahvuse, ja see selgitas mulle väheke, miks mõni inimene niiviisi karjub, kui ta «kodus» ei ole, kus peab suu kõvasti kinni pidama.

Tervitab «Vaatileja»
* Eesti kartulid, soome silgud, itske, vene agent, soome elulaad, lilla, niger.

eelarvamused nende südames. Ja ma küsin — kes need sinna istutas? Kas sina?»

(Beppe Wolgers Katizist — Katarina Taikoni raamatust oma lapsepõlve kohta.)**

**Katarina Taikon (s 1932) on rootsi mustlaskirjanik. Oli 26. eluaastani kirjaoskamatu, seejärel õppis rahvaülikoolis. Oma teostes on kirjel-

danud mustlaste olukorda Rootsis. Autobiograafilises Katitzi-seerias kirjeldab ta mustlasperekon- na elu ja selle vastandumisi Rootsi ühiskonnaga. Katizist on tehtud ka teleseriaal. — Beppe (Ber- til) Wolgers (s 1928) on rootsi kirjanik, kes olnud ka tegev raadio ja televisiooni lastesaadetes ning andnud välja rea mängulustilisi lastepildi- raamatuid.

RAOUL KURVITS

EINAR VENE MAAILM

Eesti kaasaegses kunstis on raske leida autorit, kes pakuks sedavõrd rohket mõtteai- net nagu Einar Vene. Ülevaatenäitusel kuu- luvad tema tööd meelde jäävaimate hulka, kuid kummatigi tänu nende rõhutatult nega- tiivsetele omadustele. Ühest küljest jääb mul- je, nagu oleks tegu jultunud ekstsentriskuga, kes on otsustanud publiku maitse tõsiselt proo- vile panna, teisest küljest jääb tema piltidest kõlama naiividealistlik filosoofipaatos ja irriteerivad viited esoteersele sümbolikal- le. Raske aga oleks tema maale tõsiselt võtta, kui neis ei kerkiks esile midagi niivõrd ootamatult tegelikku ja eksistentsiaalses mõttes üliolu- list, nagu see on võimalik ainult Einar Vene poolt kasutatavate väljendusvahendite taustal.

Tuginedes hiliskeskaegsele ja vararenes- santslikule kunstitraditsioonile esitab Einar Vene kohati lausa vanameisterlikku maalimis- tehnikat, mistõttu tuleb nõustuda Eha Komis- saroviga liigitades teda (postmodernseks) ma- neristiks (vt «Sirp ja Vasar» 1987, nr 14). Viiteid XIV—XV sajandi maalikunstile leiab nii rõhutatud detailsuse ja värvierksuse print- siibist, pisut kipakast laadist figuuride kujuta- misel kui ka otseselt ülevõetud kujunditest ja sümbolitest. Näiteks pärineb palmioksa ulata- va käe motiiv maalil «Värske vesi» Bernt Notke altarimaalilt, triptühhonis «In Vino Veritas» esineb kujundeid Hieronymus Boschi ning Hans Memlingi põrgupiltidelt jne. Einar Vene maalide hulgas on ka töö, kus kunstnik on omaaegset tehnoloogiat rangelt järgides maalinud puitalusele autoportree keskaegses riietuses.

E. Vene ei tugine aga mitte ainult tolle perioodi maalitehnikale ja kujutamislaadile, vaid peab vajalikuks tegeleda ka samade probleemidega, mis erutasid tema ajaloo- lisi õpetajaid. Sarnaselt Hieronymus Boschi- ga konstrueerib ta allegoorilistest kujundi- dest koosneva «piltmõistatuse», kus iga sümbol on literatuurselt lahtimõtestatav. Kujundid on konkreetseid, selgepiirilised ja detailsed, iga-

üks neist «tähendab» midagi. Kokku moodus- tub universaalne maailmamudel, mis kordub pildist pilti, siin-seal vaid pisut modifitseeru- des ja oma erinevad tahke avades. Renes- sansiajastu panteismiga on kombineeritud taoism ja budism, ei puudu ka katoliiklik dogmaatika. Kokkuvõtteks esitatakse maail- mapilt, mis on üsna sarnane Hermann Hesse poolt trakteerituga. Maalil «Jõgi voolab mer- re» tähistab jõgi täiuslikkuse, nirvaanasse suunduvat kulgu. Mees- ja naisfiguur vastas- kallastel on ying ja yang, maailma kõige üldi- semad paarisjõud, mis sansara ajastul toimi- vad lahus. Naine on sündinud täiuslikuna, ja nagu näitab kartlikus poosis tütarlapse kujund, takistab teda nirvaana väravaist sise- nemast vaid hirm — naistäiuse ainus puudus, pidurdusprotsessi väljendus — vorm, mis Olemises võimaldab naisel olla säilitajaks. Mees seevastu vaevleb intellektuaalsetes pii- nades (veritsev haav), tema pärisosaks teel paradiisi on kannatus ja häving (pidevad varemehed). Universaalses täiuses (horisondi kohal terenduv imeloss) põimuvad mees- ja naisalge kui säilitaja ja hävitaja koos Loojaga. Nii on esitatud Višnu, Šiva ja Brahma kolm- ainsus — terviklik maailm. Täiuslikkus on teispoosuses, samas on siinpoosus oma vast- tandpalgelisuses samuti täiuslik. Pildil «Lii- vale kirjutatud» on mees- ja naisalge seda- puhku asetunud ebavastavusse kirjeldamaks maailmas valitsevat väärolukorda: naisfiguur, maise energia kehastus, on kahepäisel hävin- gu-hobusel projitseerunud taevasse, taevane jõud, mees, aga lamab passiivselt näoli maas. Kõik on väga korras, sest nagu pildi peal- kiri ütleb, on selline asjade seis vaid näiline, samaväärne liivale kirjutatuga.

Esitades järjekindlalt taolist harmoonia- mudelit, seab Einar Vene selle ühtlasi kaht- luse alla. Sellele viitab kas või see üli-üldilli- ne meeoleolu, mis rõhutatult tema töödes valit- seb, lausa kutsub end ära pilama. Autor teebki seda, ning pealegi üsna jõhkralt. Örnõheta-

vale naisekehale asetub taustaks karjuroheline maastik või räigetes punasinistes toonides taevas; veel üks samm ja Einar Vene satub ekspressionismi radadele. Perspektiivina ehk teatav paralleel itaallase Clementega, kes ekspressionistliku värvikäsitluse ja maalimistehnika juures esitab kohati üsnagi selgepiirilist ja naivistlikku kujutamislaidi? Ent Einar Vene ei astu seda sammu, ta valib oma nihilistlike tunnete väljajaelamiseks hoopis rafineerituma meetodika. Püüdlikult, üksikute pintslilöökidega kaupa maalitud jõledat värvi muru annab tunnistust kestvast, imetusväärset tugevanärvilisest irvitamisnaudingust.

Naiivse idüllil ja jõhkra nihilismi vastandamisil ilmneb aga Einar Vene töödes paradoksaalne tõsiasi: sama rabadaks kui konstrueeritud idüll osutub ka autori epateeriv pila. Vaataja šokeerimise asemel jäävad tema irvitamisavaldused vaid leebe eneseiroonia raamesse ja väljenduvad piltide idüllimeeleoluga võrdväärset naiivsel ja süütul moel. Vastandid justkui neutraliseeriks teineteist kontrastse võimendumise asemel, ja nende mõlema varjust kerkib esile uus, konstruktsioonidele allumatu kvaliteet.

Traditsioonilisel tahvelmaalil on omadus mõjuda nagu muusikaline akord, mis toimib ühe hingetõmbe jooksul. Seistes Einar Vene töödest mulle kõige enam meeldiva pildi — «Jõgi voolab merre» — ees, tajun ärevalt disharmoonilist helidekogumit, millest eriti teravalt eristub kahe kõrge noodi kriipiv suhe. Otsides selle allikat, leian pildi vasakust servast väikese tüdruku kummalist värvi kleidis ja häbelik-hirmunud poosis, ees lõvi-mask. Mask ei ole kohutav, vaid rahulik, lausa mõtlik. (Sümbolid ei sümboliseeri midagi, nad on lihtsalt sümbolid, nad elavad oma elu. Vahel nad meenutavad meile midagi, enamasti midagi üsna isiklikku.) Selle väikese tüdruku seoses meenub lapsepõlv ja mitmesugused veidravad mängud vastassoolistel olenditega, kes suvistel pärasõunatundidel hirmunult peitu pugesid, kartes näidata, et nad on teelikult kassid. Püüdes neid nurrumise järgi põdsastest leida, ent kuules tundide kaupa vaid ritsikate lakkamatut sagimist, mäletan tunnet, millele Pirita kloostril varemete irreaalne põlemine on üsnagi täpne vaste. Muide, Einar Vene lapsepõlv möödus Pirital ja seal elab ta ka praegu. Kahes erinevas mastabis kujutatud tegelased pildil loovad kujutelma kahest erinevast sündmusest, mida ühendab keskpäevakuumuse ajatus: ahvatlev, salapärase näoilmelega küps naisterahvas ja tema mõtlik-valulev meespartner näivad esitavat suhet, mis on analoog millelegi lapsepõlves toimunule.

Maalil «Värske vesi» ulatab käsi naisele palmioksa. Naise ilme ja poos on samavõrd

ihar kui kurb, taamal asetsev maja tuhavälja ääres on hubaselt kutsuv, kuid evib ühtlasi teadmatusheidutavat lummust. Olen ükskord näinud unes, et vaatan Patkuli treppidelt alla Balti jaama suunas, kuid minu ees laiub kuni mereni ulatuv mustendav soine pind ilma vähimagi taimkatteta. Keset seda sood aga seisab üksik maja, ja selle akendes põleb tuli, täpselt nagu Einar Vene pildil. Ma arvan, et sellel naisel ei maksaks palmioksa vastu võtta. Erinevate inimeste unenäod on enamasti üsna sarnased.

Maal «Jüudehetk» on mõneti erinev köikidest teistest Einar Vene piltidest, selles puuduvad täielikult lüürlilised komponendid. Sümboliteakord on oma tooruses peaaegu harmooniline ja täielikus vastavuses jõhkra koloriidiga: televiisorikangelannaga samas poosis mediteeriv meesakt ja destrueeritud «Surmatantsu» motiiv moodustavad surma ja patu moraliseeriva kategooriapaari. Esimesel pilgul liiga üheselt loetavasse skeemi lõikub aga meeldivalt dissoneeriv teema jänesemaski näol. Viimane peaks intellektuaalses plaanis dešifreerituna olema ilmselt hirmuteesklemise kujund, ent emotsionaalsel pinnal tekivad millegipärast hoopis teistsugused assotsiatsioonid. Mask loob tunde pildi emotsionaalse laengu mitmekihilisusest, koloriit aga lubab oletada hirmu teesklemise taga tõelist, eksistentsiaalset hirmu, mille ees «Surmatantsu» retooriline tähendus kahvatub ja kujund taandub pelgaks värviliseks draperiiks. Sõltumatult autori taotlustest hakkab pilti valitsema üksinduse jääne dramatism, mille võtmeks on maalil kujutatud meestegelase samastumine oma näilise partneriga, pornograafilise kaadriga mustvalgel teleriekraanil. Einar Vene on võtnud ülesandeks panna igasse pilti kogu maailm, võimaldamaks vaatajal seda tunnetada nii naiivlülilisel, süva-filosoofilisel kui ka nihilistlikult. Ometi varjutuvad kõik literatuursetesse skeemidesse kätkevad intellektuaalsed alged emotsionaalse laengu ees, mis näib olevat pilti sattunud kuidagi alateadlikult, autori tahtest sõltumata. Sellest seisukohast lähtudes võiks Einar Vene nimega täiendada sürrealistide pikka loetelu, kuid tema piltides kangastuv alateadlik maailm ei ole looritatud sürrealistidele iseloomuliku metafüüsilisusega. Hoopis vastupidi: oma naiivsuses on see täiesti reaalselt konkreetne, alasti ja süüdimatu. Vaid kusa-gil kaugel-kaugel hõljub intellektuaalsuse salapärase atmosfäär ning äärmiselt üllatuslik on tõdeda ratsionaalsuse ja irratsionaalsuse mõistete ümberasetumist. Einar Venele ainuomaseks väärtuseks, tõeliseks einarvenelikkuseks pean tema võimet pakkuda uni-kaalset kogemust sellest, kui unenäoliselt absurdne on mõistuspärane maailm alateadlike tundeallikate eheda käegakatsutavuse kõrval.

KALEV KESKÜLA

AJAKIRI «TÄNAPÄEV» JA VÕITLEV EESTI KIRJANIK II

IV «Tänapäeva» võitlustest

«Tänapäev» oli kultuuriline ja poliitiline (ehk kultuurpoliitiline — nagu ta ise end nimetas) ajakiri. «Eesti kultuuri ja poliitika alal jõudu ja võimalust mööda kaasa töötada, see on «Tänapäeva» ülesanne. Kultuur ja poliitika on rahva hing ja süda, ei ole rahvast ilma kultuurita ega ka poliitikata» (Toimetis — «Tänapäev» (edaspidi T) 1936, nr 11/12, lk 338). Nii ei saa ajakirja autorite poliitilisi eesmäärke lahutada nende kultuurilistest sihtidest, võitlus poliitilise vabaduse eest tähendas ühtlasi demokraatlikuma ja kunstilähedasema kultuuripoliitika eest seismist.

Võitlejana astus «Tänapäev» publiku ette. ««Tänapäev» tahab,» kirjutab kirjanduskriitik H. Paukson (hiljem Parrest) programmilises avakirjutises, «oma leheküljed lahti hoida igale kompetentsele arvamuste-avaldusele meie tegeliku tänapäeva tõsisemate probleemide kui ka üksik-küsimuste kohta. Sellega aidatakse muide tõkestada teatavat liiki poosi - isamaalikkuse äärmusi, /---/ milles on selgesti märgata möödunud «rahvaliidumise» (st vapside — K. K.) lõhkumise- ja saagitsemise-instinkte. Säärased «ärkamised» võivad eriti kahjustada meie noore vaimse kultuuri üritusi, nagu juba ennustavad viimase aja kogemused» (T 1935, nr 1, lk 3). Olles liberaalse haritlaskonna häälekandja, püüdis ajakiri olla teenäitajaks nii rahvahulkadele kui valitsusringkondadele: «...eesti intelligents peaks just praegusel tähtsal muutuste ja rajamiste ajal avaldama end oma parima äratundmise järgi ja kasutama selleks juhusid.» Ometi levis «Tänapäeva» sõna põhiliselt haritlaste eneseteadvustusena, suhe võimuga jäi opositsiooniliseks ja rahvaga juhuslikuks. Verine ajaloonäitemäng, mida võim idas ja läänes — masside nimel — korda saatis, tekitas eesti demokraatlikus haritlaskonnas umbusku ning nõrdimust.

Ajajärgudele, mil kogu rahvast püütakse panna ühes marsitaktis käima, on iseloomulik ka taotlus kunstiloomingut ühe ideoloogilise ja vormilise šablooni alla suruda. Siiski ei kujunenud selle šablooni sünnitatud poliitilistest ega kirjanduslikest lööksõnadest (rahvuslikkus, positiivsus, elulähedus, rahvalikkus, omakultuur, töö-eestlus) mingeid «igavesi tõdesid» (nagu

näiteks «sotsialistlik realism» hilisematel aegadel), millest üle ega ümber keegi ei pääse. Kõik kultuuriruumis liikuvad mõisted sõeluti avalikes mõttevahetustes läbi ja ei varjatud ka iroonilist või kriitilist suhtumist.

Üheks enamkõneldud probleemiks oli «Tänapäevas» kirjanduse rahvuslikkus. Seda käsitlesid pea kõik «Tänapäeva» võitlevad kirjanikud, igaüks vastavalt oma väljenduslaadile: Tuglas sõnatäpse motivatsioonis, Tammsaare iroonia ja paradoksaalsusega, Hindrey aristokraatliku subjektivismiga. Ei unustatud ka nähtuse rahvusvahelist konteksti. Väljaande algusaegade viljakaim välispoliitikavaatleja Voldemar Miller kirjutab: «Igal pool kasvatatakse uut rahvast, seatakse ametisse koolmeistreid. Kemal Atatürk teeb uut türklasi, Stalin kasvatab klassiteadlikku proletariaati, Hitler puhastab aariarassi ja loob «riigi idee kandjat» kodanikkonda» (T 1935, nr 2, lk 54). Juba avanumbris astub Tuglas välja positiivsuse ja rahvuslikkuse vulgaarse käsituse vastu, naeruvääristades «rahvuskirjanikke» (peamiselt väheväimekaist noorkirjanikest koosnev rühmitis; nende kohta lähemalt vt: R. Põldmäe. «Rahvuskirjanikest» ja nende liidust. «Looming» 1969, nr 12, lk 1886—1895), kes väitsid, et kõik, mis meil viimase 40 aasta jooksul tehtud, olevat ebarahvuslik ja seega ekslik (T 1935, nr 1, lk 7). «Tänapäeva» järgmises numbris osutab ta rahvusliku kapseldumise pahedele. Küllalt kõlapinda on veel grenzsteinlusel — nii väike rahvas ei saavat iseseisvat kultuuri luua, ironiseerib Tuglas. Rahvuslikkus tähendab meil hoopis madalat enesehinnangut, eestlus samastatakse talupoeglikkusega. Tuglas näeb rahvuskultuuri arengu perspektiivi ainult maailmakultuuri kogemuse kasutamises (T 1935, nr 2, lk 42). Äärmist nõrdimust tekitab Tuglases vapside mässukatse detsembris 1935. Osutades kahele daatumile — detsembritele 1924 ja 1935 — kirjutab ta: «Ikka teame tulevikus: ei tarvitse me karta vägivalda ainult väljastpoolt, vaid selleks leidub vaistusid, eeldusi ja apetiite meil enestelgi küllalt» (T 1935, nr 9, lk 337). «Kirjas Karl Astile tema 50-aasta sünnipäeva puhul» (T 1936, nr 2, lk 47—

48) iseloomustab Tuglas juubilari ja ennast kui Sisyphose töö tegijaid võitluses demokraatia ja vabaduse eest. «Ja meie nooruse suurim tõde oli see: ei ükski rahvas vaja eestkostjaid, ei ilmlikke ega vaimlikke tsaare, vaid peab end ise valitsema. /---/ ... näis olevat saavutatud ideaal: meil ja mitmel pool mujal kõige täiuslikum demokraatia valitsus, mis ühtlasi eelduseks ka kõige õiglasemaks sotsiaalse elu korralduseks.» Ja nüüd annab rahvas end saagiks «hämarapärastele seiklejatele». 1936. a 3. numbris (lk 71—73) ilmus Karl Ast-Rumori vastus: «Paljudel paratamatutel põhjustel tekkisid maailma kahe viimase aastakümne vältel mõned puhtaverelised gangsterrüügid. Kui nad inimkonda üksnes sõjalise jõuga terroriseeriks, siis oleks see vaid pool kurjust. Relvad purunevad relvade vastu. Palju hullem on too vaimline mürggaas, millisega nad halvavad oma kodanikkude mõtlemisvõime ja millist imbus sealt teiste maade kodanikkude peajudesegi.» Ast arvab, et asjade käik Eestis on seletatav meie rahva vähese demokraatiakogemusega. «Meie mälu ei ole nii rikas, et vältida mineviku kogemuste abil oleviku vigu.»

«Tänapäev» on teadlik neis hädaohtudes, mis varitsevad praegu väikerahvaid ja nende vabadust enamluse, fašismi ja imperialismi näol, on kirjutatud «Tänapäeva» esimesele sulgemiskatsel pühendatud toimetuskirjalis (T 1936, nr 11/12, lk 338). «Tänapäev» usub, et meie riik püsib ja säilitab oma iseseisvuse ainult siis, kui ta jääb püsima demokraatlikele alustele. Demokraatia eeldab aga kogu rahva kõrget kultuurilist taset ja poliitilist mõtlemisostkust. /---/ «Tänapäev» püüab õhutada rahva isetegevust.»

«Kus kodanikud ikka väljas on oma poliitiliste õiguste ja vabaduste eest, seal hoiduvad vaol ülemad võimupidajad ja alamad võimuteostajad, mis kõige paremini kindlustab üldise rahvavabaduse. Ühtlasi kasvab aga seal rahva valmisolek oma riikliku julgeoleku ja riikliku iseseisvuse kaitsesse» (Jaana Tõnisson, T 1938, nr 2, lk 34).

Rahvuslikkuse tagaajamise kui ülemaailmse narruse üle ironiseerib A. H. Tammsaare, näidates üksnes rahvuslikkust väärtustava kultuuripoliitika kitsarinnalistsust. «Euroopat ja üldinimlikku peab imetlema, teda kummardama, jumaldama, mitte iseendast otsima, muidu pole elulähedane. Sest eurooplanegi ei otsi enam euroopalikku, ammugi mitte üldinimlikku. Eurooplane on tänapäeval saksalik, venelik, soomelik, lätilik või eestilik. /---/ Kaks tuhat aastat ühist kristlikku kultuuri on eurooplasest nagu hane seljast vesi üle käinud, sumame kae-

lani Jehoova vanas testamendis, mis põlgab kõike peale iseene» (T 1936, nr 5, lk 139—149).

«Minul isiklikult hakab kohe veidi jube, kui tullakse rahvuslike põhjendustega,» kirjutab lõöksõna-rahvuslusest tüdinud K. A. Hindrey (T 1937, nr 8, lk 229). Veelgi enam: vastates Erni Hiirele, kes teda «parunlikus mentaliteedis» süüdistas, väidab Hindrey, et parunite vastu ei tundvat ta mingit klassiviha ja «700. aasta argumenti» ta ei mõistvat (T 1937, nr 10, lk 295). Loomulikult pidi selline avaldus iga tõsimeelset rahvuslast marru ajama ja nõnda kujunes Hindreyist «Tänapäeva» suurim polemist, kes vaidles paraja edu ja mõnuga simultaanselt õige mitme vastasega, süüdistatuna «tsarismikultuses», «germano-maanias» ja viletsas iseloomus. «Kirjades Erni Hiirele» I—V (T 1937, nr 8—12) ja mõnes muuski kirjutises võtab Hindrey vaatluse ja kriitika alla tollase kultuuripoliitika ja kunstimõistmise põhiküsimised. Hindrey on tähelepanuväärt vaidleja, kelle meetodeid ja kogemusi peaks tutvustama kõikjal, kus kurdetakse diskussioonikultuuri puudumise üle. Hindrey näeb Hiire ametliku suuna poeeti, programmi- ja poliitilise viljelejat, vastava grupi representanti ja samas ometi ametivenda, «kelle siiruses ta ei kahtle». Iseloomulikud on Hindrey pöördumisedki: «Lugupeetud maestro», «Lugupeetud ametivend». Apollon». Hindrey ei varja oma isiklikkust: «Aga vaadake, mul on kord niisugune vilets iseloom, et sõandan kõnelda päris avalikult asjadest, mis minu kaudu puutuvad ju õieti üldsust» (T 1937, nr 6, lk 166). Hindrey nõuab kirjandusliku avalikkust. Et oleks selge, kes konkreetset toetusi ja preemiaid määravad. Kultuurkapitali nõukogu nimepidi üles lugevad, leiab ta sealt vaid ühe kirjanduskompetentse inimese. Mõnede kolleegide «rahvuslikud» rünnakud «Loomingu» vastu loeb Hindrey kultuurivaenulikkuseks. Astudes välja kunsti ideelise lihtsustatud käsituste vastu, rõhutab Hindrey kunsti väärtustamise suhtelisust ajas ja ruumis. Küllap sobiks Saksamaal kunsti mandumise näitlikustamiseks avatud «juutlik-bolševistliku» kunsti näitusele kolmatsimatsimiseks välja panna ka mõni meil kõrgelt hinnatud teos. Füüreri kunstialaseid seisukohti refereerides leiab Hindrey, et kõnealuse vaated kujunesid välja alles siis, kui ta oli alles maalrisel, ja paraku pole need edasi arenenud. Võrreldes kaasaegset maailma «orjastava tsaariajaga», väidab Hindrey, et «elada ei olnud viga, kirjanduse ja kunsti suhtes nimelt. Isalikult hoolitseti selle eest, et oli olemas kee-

latud kirjanduse nimestik, mille järgi intelligent sai teada, mis oleks huvitav lugeda ja hankida ja käest kätte minna lasta. /---/ Nüüdne Venemaa seab seina äärde, teeb puhastustööd. Ei tarvitse raamatukapis olla ühtki Trotski brošüürikestki, aitab, kui üteldakse, et keegi igatseb neid lugeda.» Saksamaal on kahtlusest, et keegi mõne keelatud raamatu vastu huvi tunneb vangilaagri jaoks küllalt.» (T 1937, nr 9, lk 267). Kirjanduse «positiivseks» ja «negatiivseks» lahterdamine, leiab Hindrey, «on nüüd saanud nõnda aktuaalseks, et on hädaohtlik juba kunstile». Kui seda püütakse moraalist lähtudes teha, siis võetagu arvesse «laplaste, hiinlaste, austraalia neegrite, prantslaste, riigikodaniku, kiriku ja kristlaste moraal» (T 1937, nr 11, lk 326). Hindrey vastustab ka sotsiaalsete hoiakute primitiivset peegeldust kirjanduses: «ärgu maalitagu šabloonelt kirikuõpetajat ainult mustaks, mõisnikku kuradiks, kõrgeimat seisust vereimejaks, talumeest vooruste kehatuseks, töolist ideede levitajaks» (sealsamas). Rahvuskriitiliste teoste (nt Tammsaare «Ma armastasin sakslast» ja A. Kallase «Mare ja ta poeg») solvunud ründamises näeb ta «rahvusliku stupiiduse» väljendust.

Ajastutel, mil püütakse juurutada vulgaarset üheülbalist kunstimõistmist, on säherdune põhitõdede meenutamine muidugi vajalik. Ometi võib tänasel lugejal tekkida küsimus, et kas «lugupeetud ametivend härra Hiirele» pidi tõesti ühe ja sama ülerääkimiseks viis kirja saatma. Lüües lahti «Eesti kirjanduse ajaloo» (IV kd, 2. rmt, lk 218), võib sealt Hindrey kohta lugeda mustvalgelt: «... õigustas riiklikku positiivsusnõuet». Küllap teadis elunäinud kirjanik, et mõne propagandajuhi pea on nii kõva, et ei piisa viiekordsestki seletusest. Olgu veel mainitud, et ei Hindrey ega Hiire suhtes tehtud kusagil mingeid poliitilisi ega administratiivseid järeldusi, vaidlusaluseks olid ikkagi põhimõtted, mitte isikud, ja esimeste väljajuurimine viimaste kaudu ei olnud siis veel kombeks.

Riiklike uuenduste vaimu järgijad said «Tänapäeva» kirjanduskriitikas vahel taunimise, vahel sõbralike või vähem sõbralike pilgete osaliseks. «Nii Mälk kui Hindrey sooritavad Sigtunale hirmsa ärarikkumise. Ja meie rahvuslikuks aukohuseks on nüüd lugeda ja võrrelda, kumma hävitustöö on edukam ja jubedam,» reklaamib H. Raudsepp «Noor-Eesti Kirjastuse» kirjanduslikku jõululauda (T 1937, nr 1, lk 23). Gailiti «Isade maale» paneb Rasmus Kangro-Pool süüks endale sobimatu teema käsitlemist konjunktuurile vastu tulles ja seetõttu tõsise aine lõrtsi-

mist (T 1936, nr 6, lk 178—179). Kuigi ei pooldatud Vabadussõja propagandistlikku idealiseerimist, nägid paljud kultuuriloojad (olles selles ka ise osalenud) Vabadussõjas ometi rahvusliku enesemääramise ja rahvuskultuuri võimalikuks tegijat.

Satiirinooled sadasid eelkõige just ametliku kultuuripoliitika sõiduvees purjetavate Tallinna «materialistlikult mõtleivate» kirjanike pihta. Vaimukusega paistavad silma Alle Gretto (O. Gustavsoni) Tallinna kultuurikajad, millest võib lugeda, kuidas pealinna eluläheduslased ühte heitsid ja «vandusid, et ei loo ega joo enne, kui «Looming» on toodud Tartust Tallinna», ning kuidas kultuurielu mõjutab «uuestisünni ideed kodurahu pärmiga» (T 1936, nr, lk 205).

Alle Gretto följetonide koomilisim tegelane on propagandatalituse kultuurinõunikuna ametisse asunud «Henrik Visnapuu ise, uue vaimu vägevas väljaandes». Tõsi küll, üks ole meil hilisemal aegadel Visnapuust palju kunstivõõramaid kultuurijuhte ette tulnud. Tuline kahju, et säherdused persoonid on pidanud «Tänapäeva» irvhammaste kunstikajastuseta jääma.

1937. a algusest liitus «Tänapäeva» autorkonda August Alle ja andis kuni lõpuni oma võitlevate epigrammidega silmapaistva panuse. Eriti armastas ta laisavõitu luuletajana materdada «positiivseid töösangareid» nagu näiteks «nelja käega töömeest» Erni Hiirt. Epigramme kirjutasid teisedki: Arno Vihaelemm, Ralf Parve, Karl Maid. Pihta anti eelkõige ajakirja «Varamu» ümber koondunud võimuläheduslastele kirjanikele. «Varamu» epigrammatiku Aleksander Antsoni kohta kirjutab Karl Maid:

*Tegi sporti, vedas kaigast,
kiitis paradiisi taigast.
Aga aeg tõi uued noodid,
tuuleläheduse oodid*

(T 1939, nr 7, lk 210).

Meenutati Visnapuud, Mälku «Õismäe rabasel parnassil», torkeid jagus ka Sütistele ja Jakobsonilegi.

Ei maksa siiski arvata, et «Tänapäev» oli kaanest kaaneni vaid poliitilist võitlust täis. Eesti kirjanik on mitmekülgne inimene. Valmar Adams (kes on muide ka ühe ajakirjanumbri toimetanud — 1936, nr 5) avaldas juba esimeses «Tänapäevas» «Traktaadi armastusest», millele ilmus mitmeid järgesid. Kui teised kirjanikud naeruvääristasid «rahvastervikluse» või «tööeestluse» idealiseerimist, siis Adams teeb ära sama töö kergeusklike armastuse- ja naissookumardajate seas. Vahe on ta iseloomustus luuletuses «Tänapäeva neidis»:

Sinus pole infernaalseid katakombe.

Kergelt uiskled tundmustel kui jään
(T 1935, nr 4, lk 143).

Naiivset arusaama, et kirjanduse põhi-eesmärk on hulkade innustamine ja kasvatamine, pilkab Tammsaare. «... hulgalte meeldib peaaesjalikult halb kirjandus. /---/ Rahvas jääb ka täiskasvanuna teatud määral lapseks. Ta armastab nagu lapski, et oleks võimalikult kerge, lõbus või hirmus, õudne ning põnev.» Sellepärast pole ka moraali jutlustamisel erilist kõlapinda» (T 1935, nr 4, lk 131). Väide, et rahvas peab kirjandusest aru saama, kuna ta peab seda ülal, on Tammsaare arvates rumal, sest kas rahvas «saab aru» spordist, margikogumisest ja teadusest, mida ta samuti ülal peab? (T 1936, nr 11—12, lk 343.) Mis tahes kunstivälise pretensioonide esitamist kunstile peab Tammsaare õigustamatuks: «Kirjandus kui kunst võrsub ainult vabadusest. Ta talub veel kuidagi kitsendavaid piirjooni, mitte aga eeskirju, mis ja kuidas. Iga sellekohane eeskiri on alati luulest teinud tühise literatuuri. Aga muidugi, rahvaste elus on ajajärke, kus ei vajatagi luulet, vaid rahuldutakse palja literatuuriga. Jumal hoidku meid selle eest, sest meie kirjandus kui kunst on alles nii noor ja õrnuke» (T 1935, nr 4, lk 132). Tammsaare esseed «Tänapäevas» kannavad maailma totalitarismile käändumisest johtuvalt mõru — ja ometi inimese eest võitleva — skeptitsismi pitserit. Ta leiab, et tänapäeval on «nii raske ütelda, mis on pahemal, mis paremal, mis edulisem, mis tagurlikum, kas kommunism, fašism, natsism või mõne muu ism. Ainult ühte näeme: igal pool püütakse isik ohverdada mingile vaimu loodud ideele, otstarbele või eesmärgile» (T 1935, nr 9, lk 334). Vastuolu liberaalse intelligentsi ja autoritaarsete võimukandjate vahel «on sügavamas põhjas antagonism massi ja vaimuinimese vahel», väidab Paul Viiding kirjutises «Pööbli mäss» (T 1937, nr 7, lk 203). Autoritaarsed režiimid Saksamaal ja Itaalias toovad «massidele ohvri lambaks just vabamõtlejad».

Fašismiriikides toimuva suhtes olid kõik «Tänapäeva» poliitika käsitlejad meeletatud läbinisti eitavalt ja sealse kodumaised paralleelid said halvaks panu osaliseks. Sakslaste rassimüüti naeruvääristas H. Raudsepp. «Nii täispuhutud eneseülisust ei tunne haritud Euroopa ajalugu» (T 1935, nr 3, lk 89). Valu ja nõrdimusega jälgiti fašismi võidukäiku. 1939. aastal avaldas Gustav Suits pseudonüümi *Wait* all välispoliitilise elu ülevaateid, milles ilma suurte sõnade ja emotsioonideta eritles Eesti aina lootusetumaks muutuvaid perspektiive.

Umbusaldusega — milleks seal toimuvad repressioonid põhjust andsid — suhtuti ka Nõukogude Liitu. «Mida kommunistidele oli klass, seda rahvussotsialistidele on rass,» kirjutab Raudsepp sealsamas. A. Annisti ja G. Suitsu reisirakirjades «maast punase piirivärava taga» ilmneb ometi siirast soovi mõista seal toimuvat. Suits ei keela tunnustust kommunistist teisitimõttele: «Jah, Viktor Kingissepp oli nii Toompeal kui põrandal all vaimukamaid ja vapraimad eesti enamlasi.» «Kuhu on jäänud Anvelt?» pärib ta samas (T 1939, nr 9/10, lk 261).

«Tänapäev» väärtustab inimest. Artiklis «Mait Metsanurga loomingu inimesekeskus» (T 1940, nr 1, lk 30) kirjutab Jaan Roos: «Metsanurk näitab inimest, sest inimene olla on rohkem kui kommunist või kristlane, näitab inimest, kes võitleb sotsiaalse ülekohtu vastu, komistab, eksib, kuid püüab kõrgemale. Ajahammaste vahel roostetavad ained, aated, ideed, mitte aga võitlev ja kannatav inimene.»

V Üheksas laine

Sõjatont, mis «Tänapäeva» sündimise aegu kaugel Abessiinias ellu ärkas, tuli aasta-aastalt lähemale. Ja siis ei tulnud ta enam aastatega, vaid kuude, nädalate ja päevadega, jõudes 1940. a talveks siiasamasse koduukse alla, hõimurahva taresse. «Tänapäev» ei peitnud silmi ega sulgenud suud, mida ta nägi, ütles ta välja, ja see, mida tal ütelda oli, ei sisaldanud just palju lohutavat.

Kui seni olid «Tänapäeva» kriitikatule raskemad relvad pööratud kodumaiste sõnakammitsejate pihta, siis alates 1939. aastast oli selge, et inimsuse ja demokraatia hullimad vaenlased ei istu mitte Toompeal, vaid on juba maailmas tapatööle asunud ja otsivad aina uut saaki. «Kummitab uus maailmasõda, mis oma jultuse, halastamatuse ning hävitamisega ähvardab olla hirmsam kui kõik senised kannatused» (toimetuskirjeldus 1939, nr 1, lk 2). 1939. aasta 7. number algab Pärtliõõle pühendatud kirjutisega: «Pärtliõõne õudne mälestus on igaveseks hoiatuseks, kuhu viib riigi ühe kihi omakasupüüdlik valitsemine» (lk 194).

«Tänapäeva» võitlev sõna keskendub nüüd kõige põhimistele eesmärkidele. «Need on Eesti omariikluse ja Eesti rahvuse ja kultuuri säilitamine. /---/ ... võimaldada kodanikul osa võtta riigi ja rahva saatuse juhtimisest ja sellega teha iga kodanikku kaasvastutajaks, enese, oma rahva ja riigi saatuse eest. Pole vaja õõnsate rahvuslike lööksõnade loopimist, üksikisik tuleb siduda oma rahvaga nii, et üheski eestlase ei võiks tekkida kahtlust selles, et kõige parem ja kõige kasulikum on olla ja jääda eestlaseks. /---/ Peame

unustama võib-olla ka oma isiklikud huvid, et kõikide kodanikkude südameid liita meie omariikluse külge» (E. Gross «Meie tee», T 1939, nr 9/10, lk 258).

Lõpuaimus sunnib toimetust kokkuvõtteid tegema: «Veel tagantjärele sirvides möödunud aastakäike aastatest 1935—1939, võib näha nendes möödunud «sõjaeelsete aastate» närvilist õhkkonda ja lugeda juba esimesest numbrist alalist hoiatust ida ja lääne sireenide eest, mis meie ühiskonda ehale tulema tikuvad» (T 1939, nr 11/12, lk 309). «Usk meie rahva elujõusse, usk loovasse ellu ja kõlbelistesse normidesse peab püsima. /---/ Oleme kõikidele väikes-tele arusaamatustele ja lahkavustele vaatamata oma riigis näinud püsivat ja süvenevat tõe ja õiguse ning iseseisvuse ja demokraatia tunnet. Need veendid julgustavad meid paremat homset ootama.» («Kuuendat aastakäiku alustades», T 1940, nr 1, lk 2).

Julgustuste ja üleskutsete kõrval ei puudu ka toimuva täpsem eritlus: «Ja Euroopa teljepartnerite viimased diplomaatlikud käigud otsivad koguni lignemist «ideoloogilisele vaenlasele nr. 1». Nägude vahetus Kremli välispoliitikas on samuti sümptomaatiline: läänedemokraatiale lignemise, Genfi koostöö, «jagamatu rahu» põhimõtete pooldaja Litvinov, pealegi juut, on erru saadetud» (Wait — G. Suits, T 1939, nr 4, lk 105).

«Tänapäeva» epigrammidki on koduse parnassi rookimisest roidunud ja ründavad nüüd diktaatoreid, «Müncheni kokkuleplasi» ja muid «madaam Euroopa kohtamistemaja» (A. Alle) tumedaid tegelasi. Tabav ja illusioonidevaba on Alle nägemus:

*Raju tõuseb läänest ja idast
sirbivasarast ristikidast...*

(T 1939, nr 6, lk 179)

*Oh sa vaene patuoinas, demokraatia,
küll sind painatakse nagu loogapuud,
pinnitakse nagu tõrkjat tünnivitsa
ümber tühjalt kõmiseva tõrre*

(T 1939, nr 2, lk 59)

Lõputormi ajal saab tähenduslikuks ka «Tänapäevas» avaldatud luulesõna, mis seni oli olnud sageli meelelahutusliku täitematerjali osas (erandiks vaid «Noor-Eesti» juubelinumber 1935, nr 9, kus muu rikkaliku kirjandusliku materjali seas leidisid ka M. Underi ja J. Barbaruse luuletused).

Võitlevalt — «Jäägem truuks luulele» — esines Barbarus juba tollal. Nüüd pöördub Barbarus «Tänapäeva» juurde tagasi. 1939. aasta 7. numbris (lk 205) avaldab ta nägemusliku luuletuse «Zoon Politikon» (motoga — «vast kannab inim-

suse maski poliitiline elajaski»):
*Kust sa tuled, kuhu lähed?!
Ei su ees käi taevatähed,
ainult suur ja kleepuv juhus*

*kusagilt sind välja tõukab,
kui on maad ja rahvad tuhus,
— lahti sünnituse lõukad*

*Nagu kord antiikses draamas,
lahendus kui maha saamas,
deus ex machina — nii ilmund
uhkes lavakulla säras;
pöörat sinule kõik pilgud
üld'ses juubelduste kãras.
/---/*

*Juba vahetuvad lipud,
vastane, pea võllas ripud!...
Kerkib veriseid probleeme,
/---/*

*Vabadus, muud kallid varad
võetakse neilt, kes verearad.
Iga rahvas miskit väärib:
mis kel omane ja kallis,
kui ta seda rüüstab, närib,
siis ta koht on loomatallis...*

Järgmises ilmunud numbris (9/10, lk 263) avaldatakse Barbaruse fašismivastane luuletus «Peninukid» kõrvuti Eesti ja Nõukogude Liidu vahel sõlmitud vastastikuse abistamise pakti tekstiga. Luuletus lõpeb hävingunägemusega:

*Ei- nendel vähemast küll mõika
peab kõike hüvitama tapp.
Ei keegi enam appi hõika,
kui üle maa on käinud rapp,
kui relvatägis nähtaks tõika.*

Kogu vastupanuvaimu peale vaatamata hakkab «Tänapäeva» signema ka saatusele paratamatu allajäämise tunne. Jaan Käerner, «Prohvetlik?» (T 1939, nr 11/12, lk 329):

*Ei ajaloo käiku me muuda,
ei muuda, mis mõtlevad suured.
Kuid suurelki seda ei suuda,
et irduksid mullast me juured.*

Apokalüptilise hüvastijätusõna jätab uue põlve poeet Ralf Parve. «Enne lõppu» (T 1940, nr 1, lk 19):

*Uute aegade verises sünnis
vappub ju vabiseb jällegi Maa,
üha avardub Altilma Künnis
millele vastu me seista ei saa.*

/---/

*Lõppu ju vägisi kirema kipub
veriharjaga vihane kukk.
Lummuvalt kõikide kohal taas ripub
ootavalt häving ja hukk.*

«Tänapäeva» viimases numbris ilmunud A. Alle epigrammideski kostab tavalise üleoleva pilklikkuse asemel siiras nõrdimus «uuest sõja moraalist»:

I

*Küll on kole tapakeeris!
Suured riigid sõjaleeris
Kahe Hiinamüüri taga
vibutavad rusikaid.
Väikseid vendi järjest aga
haaratakse ümberingi
tiritakse peksupinki,
Võta vastu suurte kinki!*

II

*Salalepe oma vahel
suurel sõjaleeril kahel:*

(T 1940, nr 4, lk 97).

Senise — üldinimlikku väärtustava — kirjanduskäsitusega moodustab uutest aegadest ja arusaamadest märku andva ebakõla Jaan Kärneri artikkel «Ideelisest kirjandusest ja formalistlikust arvutusest» (T 1940, nr 2/3, 4). Inimene on klassiesindaja, väidab Kärner, ei ole inimest kui «asja iseeneses» ja ei ole mingeid «igavesi küsimusi, mis huvitaksid kõiki inimesi, igal ajajärgul ühtviisi.» Suured kirjanikud on alati «ümbritsevast tõelikkusest võetud tüüpiliste tegelaste varal /---/ aidanud paljastada, purustada kõdunevate, allakäivate ühiskondlikkude jõudude eluideaali, aateid ja vaateid, ning ühtlasi teed rajada uute tõusvate jõudude — seisuse või klassi ideoloogia, elutunde ja ajataju levimisele» (T 1940, nr 2/3, lk 72). Tõepoolest — Kärneri «Tõusev rahvas» oli «Tänapäevaski» kõne all olnud, paraku on siinses mõtteavalduses vist teisi seisusi, klasse ja rahvaid silmas peetud.

Oma viimases sõnas (T 1940, nr 4, lk 82—83) ei võta «Tänapäeva» toimetuse autoritaarsele võimule öeldud karme tõesõnu tagasi. «Tänapäev» seadis endale eesmärgiks olla ajakiri, mis «aitaks rahvast ergutada «vaikiva oleku» rammestusest». Lugejaskonnale viimset julgustust jagades tunnistab «Tänapäev»: «Raskuse vaim on laskunud Euroopal. Mitmed väikerahvad on just neil aastail kaotanud oma vabaduse.

Halb poliitiline konjunktuur, öeldakse. Kahtlemata. Kuid iga rahva saatus on väga olulisel määral ka tema enese käes. /---/ Meil jätkub usku inimesse, õiglusse ja vabadusse.»

Sugurahva juures, mõnisada kilomeetrit põhja pool, on sõda ja surm juba tõelisus. Aga usk jääb. August Annist: «Tuhanda-aastast nii kõrget kultuuri ei hävita siiski mitte mõne ainsa kuuga. Just «Kalevala» laulude ajalugu, see kogu Soome kultuuri ajalugu on näidanud: isegi kui hävivad linnad ja alevid, elab kultuur edasi küllades; isegi siis, kui on hävitatud kõik juhtivad kihid, kannab edasi isade vaimu kogu töötav rahvas, kuni viimse vaestemaja kerjuseideni. /---/ Nad tõusevad — kõik need aastasadade jooksul võidelnud eisiisade haldjad ja nende vaim kestab ja võitleb edasi» (T 1940, nr 2/3, lk 46).

«Tänapäeva» esimeses numbris pöördus võitlejana lugeja poole «Noor-Eesti Kirjastuse» nõukogu liige Friedebert Tuglas. Tollesama nõukogu teise kirjanikust liikme osaks jäid lõppsõnad, viimne tervitus viimses numbris: «Ta («Tänapäev» — K. K.) on käinud läbi tule ja vee ja vasktorude, aga tal «paganal» on visa hing: /---/ ta töötab edasi, ja kuidagi ei saa öelda, et ta ka ei tööta tõe ja õiguse eest. /---/ Meie esimene viisaastak on möödas, algame teist. Väga võimalik, et see uus viisaastak tuleb meile veel künkliksem kui oli endine, aga lootust ei tohi iial kaotada — et kõik läheb paremuse poole.» Nii loodab Eesti Kirjanikkude Liidu, Eesti Kirjanduse Seltsi ja Noortemeeste Kristliku Ühingu liige, Ilmasõja ja Vabadussõja veteran, võitlev eesti kirjanik Oskar Luts (T 1940, nr 4, lk 83).

Ja ega lootus kaogi. Lootus elab «Kalevalas» (A. Annist, T 1940, nr 2/3, lk 46):

*Ei kao kangus kalmu alla
Kuigi kanged ehk kaovad.*

MEELIK KATTAGO

TRAKTAAT ISELIIKUMISE ALLIKAST (TASATUSE KONTSEPTSIOON) IV

Tasatuse «prisma»

Traktaadi eelmises osas esitatud tasatuse kontseptsioon on oma olemuselt väga lihtne: kõik, mis eksisteerib, on tasatu, sellepärast et eksisteerib; aga kõik, mis on tasatu, — liigub, sellepärast et on tasatu.

Uue seisukoha esitusele järgneb tavaliselt valimik näiteid. Minu meelest on see pakutava uuenduse pooldajatele väsitav, vastastele aga ärritav. Et mitte väsitada ega ärritada, loobume näidete traditsioonist. Selle asemel pakume lugejale võimaluse vaadelda mõningaid tuntud asju läbi tasatuse «prisma». See tähendab, rakendada t a s a t u s l ä h e n e m i s t.

Selle üldskeem on järgmine: üleüldine (tasatus) avastatakse üldises (tasakaalutus, tarve, vajadus) ja rakendatakse vastavalt erilisele jã konkreetsel materiale eelbioloogilisel, bioloogilisel ja sotsiaalsel tasandil. Seejuures tuleb arvestada, et kõrgem põhineb madalamal, avaldades sellele samal ajal omalt poolt organiseerivat toimet. Ja veel. Keerulisimate tasatuse vormide mõjusfäärides võivad näiliselt täiesti iseseisvalt toimida ka tema lihtsaimad, statistilised vormid.

Tasatuslähendamise mastaapsus tuleneb tasatuse «lã b i v a s t» iseloomust. Liikumine on absoluutne. Ta kuulub iga teaduse uurimisainesse. Aga see tähendab, et teooria, mis seletab liikumist üldse, on üldteaduslik teooria. Tasatuslähendamine võimaldab leida igasuguse «mehhanismi» (selle sõna laias, üle kantud tähenduses) liikumise allika. Olgu see siis kella-, evolutsiooni- või majandusmehhanism. Seejuures toimub üleminek kirjeldamiselt (praegu on kirjeldamine enamiku teaduste «ideaal») seletamisele, küsimustelt «kuidas?» küsimustele «miks?» — üleminek kvalitatiivsele uuele tunnetustasemele.

Tasatuslähendamine on sügavalt interdistsiplinaarne, ta säilitab vaadeldavate nähtuste spetsiifika, rõhutades seejuures nende ühtsust. Kõrgemat ei taandata madalamale, nii üht kui teist vaid vaadeldakse ühest seisukohast. Oma interdistsiplinaarsuse laadilt sarnaneb tasatusteooria üldisele süsteemiteooriale, küberneetikale jt üldteaduslikele suundadele.

Teadusliku seletuse edu eeldab õiget lähteplatvormi. Tõeste algarusaamadega lihtsalt andekas teadlane võib mängleva kergusega saavutada rohkem kui vãärposit-

sioonidel seisev või positsioone üldse mitte omav geenius. Minu arvates võib tasatuslähendamine saada selliseks «õigeks platvormiks». Selles vist seisnebki tema peamine heuristiline roll. Tasatuslähendamine muudab õige stiihilise õigeks teaduslikuks ja heidab kõrvale vale stiihilise; ta näitab kätte seletamise üldise tee.

Niisiis, mõningad vabad improvisatsioonid uue instrumendiga vanadel teemadel.

Sünergeetika

Uurides seitsmekümnendate aastate algul lasergenereerimise ja faasiüleminekute, hüdrodünaamiliste ebapüsivate matemaatilisi kirjeldusi, avastas läänesaksa füüsikateoreetik Hermann Haken nende hämmastava sarnasuse. Uurimuste süvendamine sünnitas uue teadussuuna — sünergeetika. See vanakreeka sõna märgib kooskõlastatud, ühist tegutsemist: peetakse silmas allüsteeimide kollektiivset vastasmõju, nende i s e o r g a n i s e e r u m i s t, korrastatud struktuuride spontaanset moodustumist.

Sünergeetika sündis analoogiate alusel. Oma põhiülesandeks peab ta iseorganiseerimisprotsesside avastamist ja matemaatilist kirjeldamist. Tãnaseks on selles suunas tehtud märkimisvããrseid edusamme. Lãbi on viidud mitmeid rahvusvahelisi konverentse, kiiresti kasvab publikatsioonide hulk.

Umbes samal ajal, Hakenist sõltumatult, töötab samas suunas ka Brüsseli mittetasakaalulise termodünaamika koolkond eesotsas I. Prigogine'iga. Kuid siin läheneti iseorganiseerumisele teisest küljest, lãbi termodünaamilise analüüsi. Uurimuste teravik oli suunatud korrastatuse tekke seletamisele. Ka neid töid kroonis edu: korra «loojaks» osutus teatud taset ületav tasakaalutus — tugev tasakaalutus.

Eelnevast me mäletame, et tugev tasakaalutus pole midagi muud kui tugeva tasatuse eelbioloogiline avaldusvorm. Nii-sugune üldine teadmine võib mõnedel juhtudel osutada suure teene.

Asi on selles, et bioloogilises ja sotsiaalses maailmas on iseorganiseerumine veelgi ilmsem kui eelbioloogilises. Tãhendab, on olemas perspektiiv sünergeetika laiendamiseks ka nendele sfããrile. Katseid selles suunas juba tehakse. Kuid iseorganiseerumise terviklik teooria kui Prigogine'i seletuse ja Hakeni kirjelduse süntees on rakendatav

vaid eluta looduse vastavates valdkondades. Elu- ja ühiskonnaprotsesside seletamiseks on aga termodünaamikast üksi ilmselt vähevõitu.

Pöördume tasataskontseptsiooni poole. Iseorganiseerumise üleüldiseks tingimuseks on tugev tasatus (eelbioloogilises maailmas — tasakaalutus). Elu tasandil see kahestub. Iseorganiseerumise teeb võimalikuks välistasatuse (võime laias mõttes) ja paratamatuks — sisetasatuse (bioloogiline tasakaalutus, tarve). Tuleb välja, et mittetasakaalulise termodünaamika analoogiks eluslooduse jaoks võib olla bioloogilise tasakaalutuse, tarvete-võimete teooria. Ja vastavalt ühiskonna jaoks — vajaduste-võimete teooria. Midagi on selles suunas juba tehtud. Seda müüdugi sõltumatult sünergeetikast. (Muuseas, samamoodi, oma sihte järgides loodi ka mittetasakaaluliste termodünaamiliste süsteemide teooria.)

Eelkõige tuleks ära märkida E. S. Baueri tööd teoreetilise bioloogia alal. Jutt on tema tuntud-vähetuntud «elusüsteemide püsiva tasakaalutuse printsibist». Kahjuks vajusid need 30ndatel aastatel tehtud uurimused unustusse. Seniajani pole seda erakordselt perspektiivset teadusruunda edasi arendatud. Siiski on rõõmuväärne ära märkida, et viimasel ajal on tõusnud huvi nende küsimuste vastu. 1982. a anti Ungaris isegi uuesti välja E. Baueri peateos «Teoreetiline bioloogia» (originaal: «Теоретическая биология». — М.-Л., 1935).

Forsseeritult töötatakse välja vajaduste teooria. Siin on juba üle saja publikatsiooni.⁵² Kuid terviklikust teooriast rääkida on veel vara.

Peab märkima, et taolised uurimused ei paku mitte ainult «sünergeetilist» huvi. Nad on vajalikud ka tasataskontseptsiooni enda jaoks. Sest tasakaalutuse, tarbe ja vajaduste teooriad (sisaldades komponendina ka võimete käsitluse) on tema koostisosa d. Lisaks kulgeb just nende kaudu bioloogiliste ja ühiskonnateaduste tee kirjeldamiselt seletamisele.

Kirjeldav sünergeetika võib müüdugi leida mingeid statistilisi, pinnapealseid analoogiaid eluta, elus- ja sotsiaalses maailmas. Kuid asi pole mitte ainult selles. Jutt on protsesside süva uurimisest, aga see on võimalik vaid vastavate materiatasandite eripära arvestades. Tasatusteooria näitabki meile sünergeetika ekspansiooniteede spetsiifikat. Veelgi enam, sünergeetika ja tasatusteooria süntees annab tervikliku, üle-

üldise iseorganiseerimisteooria, mis lülitab endasse nii seletava kui ka kirjeldava funktsiooni.

Darvinism

Tarve on elusorganismide tegevaktiivsuse ja vastava liikumise allikaks. Piitsutades tagant kõike elavat, sunnib ta ikka ja jälle sooritama teatud tegevust. See arendab vastavaid organeid, tegevusetus aga degradeerib teisi («tegevusetuteooria»). Tarve esineb siin kui loomade «õpetaja ja treener». See mõttearendus oli XIX sajandi algul J. B. Lamarcki poolt loodud esimese tervikliku evolutsiooniteooria tähtis osa. Edasi, vastavalt sellele õpetusele kanduvad ontogeneesi käigus omandatud väärtomadused pärilikult edasi järglastele. Sellest tulenebki evolutsioon. Nagu näeme, õige lähenemine evolutsiooni allikatele ja olemusele ei aidanud Lamarckil ikkagi ära arvata evolutsiooni «mehhanismi».

Seda tegi 50 aastat hiljem Ch. Darwin. Kahjuks kiskus evolutsioonimehhanismi kirjeldamine darviniste aga niivõrd kaasa, et olemuslikud küsimused ununesid sootuks. Darvini teooria on kirjeldava bioloogia suur saavutus, kuid ta ei peegelda elusmateriale liikumise põhjust, ei seleta evolutsiooni allikaid. Proovime teda sünteesida tasatusteooriaga, see tähendab, mingis mõttes «lamarkiseerida».

Kogu olemusvõitlus on põhimõtteliselt võitlus tarvete rahuldamise eest (tarbeid tuleb mõista kõige laiemas mõttes). Tarve — see on konkurentsiehtluste olemus ja liikumapanev jõud. Ellu jäävad ja järglasi annavad vaid need isendid, kes oma kaasasündinud erisuste tõttu suudavad tarbeid paremini rahuldada. Vähem võimekad hukuvad tarvetest kurnatuna. Tuleb välja, et just tarve «valib» väarikaid ja «hukkab» nõrku — ta on ühtaegu nii loodusliku valiku «koh-tunik» kui ka «timukas». Aga tarve pole midagi muud kui tasatuse spetsiifiline avaldumisvorm. Järeldub, et nii ontogeneesi kui ka fülogeneesi taga seisab tasatus ise.

Kuid sellega tasatuse osa evolutsioonis veel ei piirdu. Et loodusliku valiku mehhanism «käivitaks», on vaja, et järglasi sünniks rohkem, kui keskkonnatingimused lubavad ellu jääda. Teiste sõnadega, on vaja lihtsat statistilist tasakaalutust. Ja mitte ainult seda, sündinud isendid peavad üksteisest erinema, see tähendab, on vaja ka kvalitatiivset tasatust.

Seni me rääkisime põhiliselt sisetasatusest — tarbest. Kuid ära tuleb märkida ka välistasatustlik, võimete külg. Sellel tegelikult põhinebki elava kogu liikumine. Kuid välistasatuse osaleb ka vahetult looduslikus valikus. Ei valita ju midagi muud kui üksikisendite välistasatustlikke eeliseid. Ning evolutsioon on

⁵² А. Маргулис, Е. Степанов. Потребности человека: методологические проблемы комплексного исследования (аналитический обзор литературы). «Вопросы философии» 1985, nr 4.

oma olemuselt just välistatuse evolutsioon. Tuleb välja, et tasatus pole mitte ainult evolutsiooni liikumapanev jõud, vaid ka selle «alus» ja «eesmärk».

Isegi põgus pilk eluslooduse evolutsioonile lubas meil ära näidata tasatuse mitmekülgse rolli. See on: — ontogeneesi ja fülogeneesi olemus; — elava aktiivsuse allikas, tema «õpetaja» ja «treener»; — konkurentsivõitluse liikumapanev jõud; — loodusliku valiku «kohtunik ja timukas»; — tema mehhanismi «käivitaja»; — evolutsiooni «alus ja eesmärk»... Seda rida võiks sügava uurimuse korral tunduvalt pikendada. Kuid mitte selles pole asi: tasatuslähenedamine võimaldab vaadelda evolutsiooni uutest vaatepunktidest, tungida lähemale tema olemusele, seostada teda teiste nähtustega, minna kirjeldamiselt üle seletamisele.

Inimene

Lühike meeldetuletus: olemine annab süsteemile välistasatuse. Aga see tähendab, et iga süsteem on võimeline tegema mingit tööd selle sõna kõige laiemas mõttes. Seejuures «töötavad» lihtsad süsteemid omaenda, dissipatiivsed aga võõra välistasatuse arvel; viimased omavad suhteliselt kõrget välistasatust ja on võimelised enam märkimisväärseks tööks. Jäigad dissipatiivsed süsteemid ei suuda iseseisvalt oma välistasatust säilitada: «töötanud läbi» selle, mis neil on, nad kas lähevad üle täielikule välistasavusele — see tähendab, kaovad olematusse, või siis muutuvad «lihtsateks» süsteemideks ja sõltuvalt struktuurist anduvad suhteliselt aeglasele degradeerumisele.

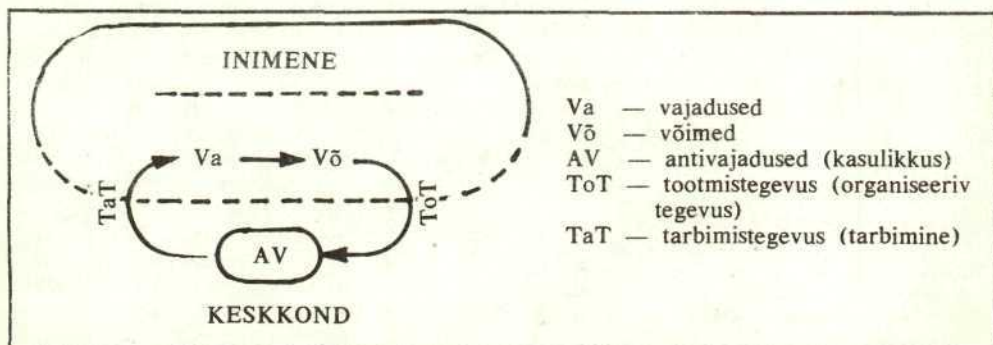
Bioloogilistel, tegev-dissipatiivsetel süsteemidel on paindlik sisetasatus ja inertsem välistasatus; nad on suhteliselt mobiilsed. Sellise süsteemi poolt tehtav töö (kas või oma kehaga keskkonna soojendamine) ja lühiajaline toiduvoo katkestus ei vii välistasatuse langusele, vaid tekib sisetasatuse — tarbe. Edasi, kõik süsteemi võimalused, kogu tema potentsiaal, välistasatus, kasutatakse ära toiduallikate otsimiseks, see tähendab, suu-

natakse aktuaalse sisetasatuse kõrvaldamisele. Seejuures toimub ühtaegu ka välistasatuse säilitamine ja kasvatamine.

Abstraktne lähenemine inimesele võimaldab ka siin leida sisetasatuse — inimese vajadused, ja välistasatuse — tema võimed (nende sõnade kõige laiemas mõttes). Inimene kui ümberkujundav-tegev süsteem ei või teisi välistasatusi mitte üksnes otse tarbida, vaid neid ka mugavamasse tarbimisvormi viia, või, nagu ütles A. A. Bogdanov — neid organiseerida. Selle protsessi (tootmise) käigus kannab inimene produktile üle ka omaenda välistasatuse (võimed, abstraktne töö), et seejärel kõrvaldada oma sisetasatus (vajadused). Seejuures läheneb inimese välistasatuslik roll üha enam «paljale» organiseerimisele, oma füüsilise jõu organiseerimisele algtasatuse — aatomienergia organiseerimisele. Ühed välistasatused organiseeritakse teiste abil, inimese «juhtimisel». Toimub justkui vahepealne, instrumentaalne tarbimine.

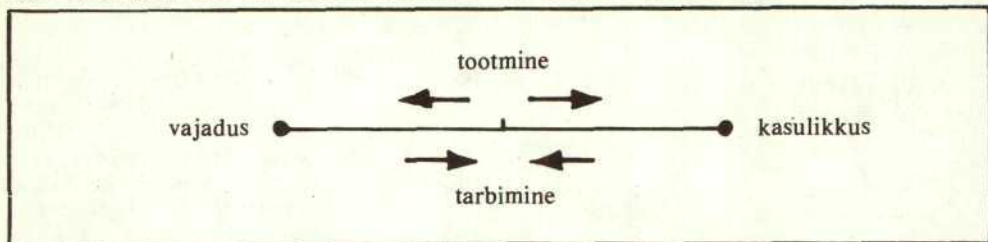
Inimest seob keskkonnaga tema tegevus. Esiteks: inimese võimed realiseeruvad läbi tootva, õigemini organiseeriva tegevuse inimese suhtes välises kasulikus asjas (hüves) antivajaduse (kasulikkuse) näol. Nii pole võimed ja vajadused vastuoluliselt seotud mitte ainult inimeses, vaid ka hüves. Märkimisväärne, et hüve on vaid kasulikkuse materiaalne kandja, nagu inimene on vajaduse kandja. Tootmise käigus organiseeritakse eelkõige kasulikkusi, mitte aga asju (nagu tundub esmapilgul). Hüve olulisus määratakse ära temas sisalduva kasulikkusega. Niiviisi, olles juurtega inimeses, saab tootmistegevus justkui tema sisendiks keskkonda.

Teiseks: tarbimistegevuses «siseneb» keskkond omakorda inimesse, kasulikkus ja vajadused kutsuvad teineteise. Seejuures võib kasulikkuse materiaalne kandja kaotada oma vormi täielikult (õun), osaliselt (kalifeed), või siis säilitada selle peaaegu et muutumatuna (patarei, raamat)⁵³. Moodustub ahel:

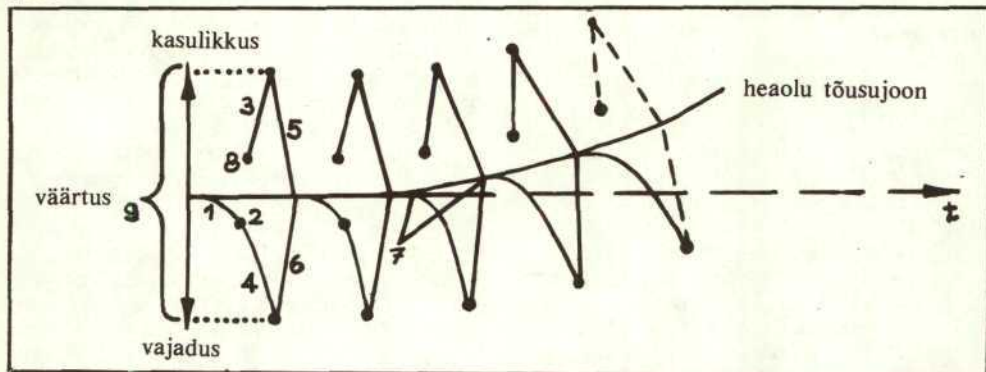

Tootmisprotsess ei vii mitte ainult kasulik-
kuste loomisele, vaid ka vajaduste intensii-

vistumisele. Näitlikkuse huvides visandame
veel ühe abstraktse skeemi:

Kui me pöörame seda skeemi 180° võrra
ja ehitame ta üles ajateljel, siis saame heaolu
joone:

Inimene kui välistasatus on pideva surve
all, selle tagajärjel tekib vajadus (lõik 1).
Punktis 2 on inimene sunnitud üles
näitama aktiivsust ja alustama töötegevust —
organiseerima kasulikkust, mis oleks võime-
line rahuldama vajadusi (3). Sellega aga
süveneb vajadus veelgi (4). See süvenemine
kujutab endast nagu kasulikkuse «hinda».
«Hind» ja kasulikkus pannakse vaekausile,
«hinna» suhe kasulikkusse sõltub vajaduse
sügavusest. Punktis 2 on mobiilne iseloom.
Tarbimises kasulikkus (5) ja vajadus (6)
kõrvaldavad vastastikku teineteise. See toi-
mub arengutasemel (7), st püüdes kindlus-
tada oma välistasatuslikku positsiooni üle-
tatakse eelnev tarbimistase (seaduspärasusega:
kvantiteet → mitmekesisus → kvaliteet). Vaja-
duste ja kasulikkuste, tootmise ja tarbimise
vastastoime; tootmine, töö ja tegevus ise ning
ka tarbimine ja vajadused ise; nendega seotud
emotsioonimehhanism — kõik need viivad
inimese arenemisele. Heaolu joon pürgib

ülespoole, üha kiiremini ja sügavamalt de-
gradeerub keskkond.

Kasulikkus ei sünteesi endas mitte ainult
võimeid, inimese tööd, vaid ka sellest
sõltumatuid komponente (8). Need on kas-
rohkem või vähem väärtuslikud vastavalt
tasatuse kontsentratsioonile neis, nende
levimusele ja kättesaadavusele looduses jms.

Kasulikkust iseenesest ei ole. Ta on alati
seotud vajadusega — muidugi, võib olemas
olla maja, milles ei elata, kuid siis pole see
kasulikkus, vaid kasutus. Õeldust järeldub, et
kasulikkusel on subjektiivne iseloom. Hüvet
hinnatakse aksioloogiliselt inimese poolt, st
määratakse ära tema väärtus (9) subjekti
jaoks. See sõltub nii kasulikkuse suurusest
kui ka vajaduse sügavusest. Seejuures võib
konkreetselt hüve väärtus ühe kindla inimese
jaoks seisneda mitte ainult selle tarbimise
võimaluses, vaid ka võimaluses vahetada see
hüve teise hüve vastu. Seepärast ei arvesta
inimene hüve hindamisel mitte ainult oma-
enda, vaid ka ühiskonna vajadust selle hüve
järele. Nii võib mingi hüve olla inimese jaoks
väärtuslik ka siis, kui ta ise selle järele vaja-
dust ei tunne. Veelgi enam, väärtus võib
eksisteerida mitte ainult ilma vajaduseta, vaid
ka ilma materiaalselt olemasoleva kasulik-
kuseta. Mõttelise kujundi näol, ideaalselt.
Tavaliselt enne töötegevust see nii ongi.

⁵³On veel kolmas põhimõtteline tegevusliik —
kasutatud kasulikkuste materiaalsetest kandjatest
vabanemine. See tuleneb teisest ja justkui
kuulub esimesse tegevusse (keskkonnakaitse
mõttes võib teda vaadelda kui kasulikkuse —
meie jaoks kasuliku keskkonna loomist ja
säilitamist).

Kasulik kasulikkus

Nõukogude teaduskirjanduses valitseb kasulikkuse totaalne ignoreerimine. See tuleneb vististi tema kunagisest nürpüisest, vulgaarutilitaarsest mõistmisest. «Kasulikkust» seotati ja seostatakse Benthami ja Böhm-Bawerki nimedega ning ta hirmutab veelgi rohkem kui «tasakaal».

Kuid on leidunud ka julgeid — need on Anohhini ringi teadlased. Funktsionaalsete süsteemide teoorias tuli neil taasavastada tõde, et isereguleeruvad süsteemid püüdlavad kasulikkuse poole; et see on nende olemasolu hädatarvilik tingimus. Inimene ei ole siin erandiks — see on materialism. Ja siin ei vingerda me välja paljaste sentimentaalsete väidetega millestki «kõrgemast». Kogu asi on selles, et «kasulikkust» ei tohi mõista kitsalt, metafüüsiliselt, vaid võimalikult laialt: nagu kõike seda, mis rahuldab vajadust nagu antivajadust. Ta hõlmab nii «madala» kui ka «iseenesest kõrgema». Kui mulle meeldib M. C. Escheri graafika, siis see on minu jaoks kasulikkus. Kui ma tahan luuletada, siis on värsiseadmine minu jaoks kasulikkus. Samuti nagu, vabandage proosalise näite pärast, on kotlet kasulikkus näljasele. Aga liikumine kunsti poole ja ka kotleti poole on liikumine kasulikkuse poole. Nende tarbimine on kasulikkusest osasaamine. Vajadus määrab liikumise, kasulikkus konkretiseerib liikumise suuna.

Meie ettekujutustes on tekkinud isegi mingi negatiivne tüüpkuju — kõiges kasulikkust tagaajav ahnepäits. Kasulikkust ennast vaadeldakse aga millegi häbiväärsena. Kujutlegem hetkeks, et selline arusaam kandub üle ka meie tööstusesse. Ta hakkab tootma kasutuid asju: mittetöötavaid televiisoreid, mittekirjutavaid sulepäid, «mittevorstilikku» vorsti jne. Muuseas, seda juba tehaksegi. Muud ei saanudki loota, sest et puudub dialektiline kasulikkuse teooria. Just nimelt sellesse takerdub meie poliitökonoomia ja koos temaga ka kogu majanduspraktika. Need on kvaliteediküsimused (kvaliteet poliitökonoomilises tähenduses pole midagi muud kui kasulikkuse mõõt), töö efektiivsus (tööd on vaja hinnata mitte toodetud asjade hulga järgi — «kogutoodang», mitte kulutatud töö järgi — «puhastoodang», vaid toodetud kasulikkuse järgi, mida saab määrata ainult tarbija), hinnakujundus (hind peab moodustuma kui kasulikkuse ja töökuulu funktsioon) jm. «Kasulikkuse» läbitöötamise küsimus on eriti terav praegu — üleminekul intensiivarengule. Kui me tõesti tahame sotsiaalmajanduslikku arengut kiirendada, ei tohi me enam pirtsakat pruuti mängida. Uuesti on vaja üles võtta küsimused,

mis omal ajal olid mõtte ja vabaduse piiratuse tõttu kõrvale heidetud.

Kasulikkus on inimolemise keskne kategooria ja tema eest pole pääsu. Ta määrab ära vajaduste rahuldamise, aga see on kõige aktuaalsem nii üksikisiku kui ka kogu ühiskonna jaoks.

«Majanduse rakuke»

Inimsuhted on alati kujunenud kasulikkuste tootmise, jaotamise, vahetuse ja tarbimise pinnal.⁵⁴ Kasulikkus kujutab endast justkui kogu inimajaloo «majanduslikku algrakukest». Erinevates ühiskondlik-majanduslikes formatsioonides on sellel «algrakukesel» erinev avaldumisvorm. Näiteks kapitalismis esineb kasulikkus kauba näol («kapitalismi rakuke»). Just «rakukesest» peab algama majandussüsteemide uurimine, sest temas peegeldub nende olemus kontsentreeritud kujul. Seda näitas omal ajal hästi Karl Marx (meenutagem «Kapitali» struktuuri).

«Sotsialismi majandusrakukesest» suhtes pole majandusteadlased veel kokkuleppele jõudnud⁵⁵, st ta pole kindlaks määratud; aga ilma selleta pole mõeldav ka sotsialismi tervikliku majandusteooria loomine. Tasaselähenedamine võib siin aidata: tuleb leida kasulikkuse avaldumisvorm sotsialismis. Siin on vaja lähtuda täieliku kommunismi majandusuhetest: «rakuke» on tõenäoliselt «vahetu ühiskondlik kasulikkus». Aga sotsialismi puhul — midagi selle ja kauba vahepealset, sest säilib kaubatootmine.

Ajalooptsess

Inimese areng on tema vajaduste ja võimete areng. See aga tähendab, et üha olulisemate kasulikkuste loomine on ühtaegu nii paratamatu kui ka võimalik. Seejuures on inimene võimeline organiseerima rohkem kasulikkust, kui oleks vaja lähtevajaduste rahuldamiseks.⁵⁶ Siit tuleneb omakorda vajaduste eneste arengu paratamatus ja võimalus; aga need toovad endaga kaasa ka võimete arengu. Lähtevajaduse hädatarviliku rahuldamise ületamisega (eelkõige kvaliteedi osas, sest kvantiteet on piiratud) kaasnevad positiivsed emotsioonid. Niimoodi lõlütub arengusse ka emotsiooni mehhanism. Toimub vastastikune stimulatsioon: vajadus → kasulikkus → vajadus → . . .

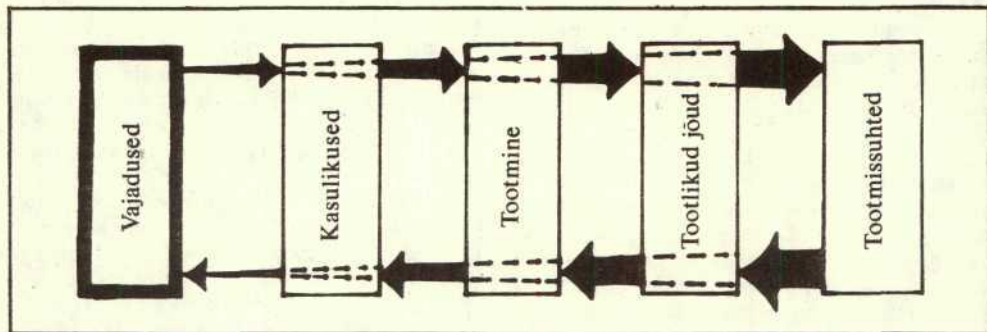
⁵⁴ Ja mitte ainult «inimsuhted». Kogu elusmaailm tiirleb kasulikkuste ümber — neist sõltub ju tema olemasolu. Kasulikkuste pinnal kujunevad lihkidevahelised, liigisised indiviidide suhted, nende suhe keskkonda: st kogu suhete kompleks. Kasulikkustest sõltub ka jäikade dissipatiivsete süsteemide olemasolu.

⁵⁵ Täpsemalt diskussioonidest vt: И. П. Сулов. Методология экономического исследования. — М.: «Экономика», 1983, lk 193—196.

⁵⁶ See on väga vastuoluline nähtus, muuhulgas on selles kätketud ka ekspluateerimise võimalus.

mis meile paistab vastuoluna «vajadus—kasulikkus». Ta avaldub oma kandjate — inimese ja hüve — vastuoluna.

Vajaduste areng peegeldub kasulikkuste arengus, nii sügavuti (kvantiteet → mitmekesisus, sortiment → kvaliteet) kui ka laiuti (uute kasulikkuste avastamine). Vajadused kasulikkuste järele sünnitavad tootmise ja arendava seda, st tekib vajadus tootmises. See avaldub vastuolus «kasulikkus—tootmine». Tootmine pole aga midagi muud kui funktsioneerivad tootlikud jõud. Vajadus arendada tootmist kasvab üle vajaduseks arendada, täiustada tootlikke jõude.

Skeemil on kujutatud ühiskonna põhilised vastuolud. Neil on «sisu-vormi» iseloom. Kusjuures kõigis kombinatsioonides on «sisu» vasemal, «vorm» aga paremal pool. Nii võib üks ja sama lüli osutada nii «sisuks» kui ka «vormiks».

Areng toimub hüpoteega, järskude üleminekutega kvalitatiivselt kõrgematele tasanditele. See on sotsiaalne iseorganiseerumine. Ta saab võimalikuks tänu ühiskonna kui välistasatuse eksisteerimisele endale, mis kätkeb eneses teatud võimeid.

Kui «vorm» jääb «sisule» kitsaks, tekivad kriisid. Need sünnitavad tugeva sisetasatuse, vajaduse⁵⁸. Küpseb pinnas hüppe jaoks. See on totaalne revolutsiooniline situatsioon. Need on ka lokaalsed sotsiaalmajanduslikud pinged; kriisid teaduses. Sellistes tingimustes intensiivistuvad fluktuatsioonid, mis tavalistes oludes lihtsalt sumbuksid. Fluktuatsioonide all võib mõista revolutsioonilisi väljaastumisi, kuid ka lihtsalt eesrindlike ideid, ettepanekuid, avastusi, moderniseerimisplaanid...⁵⁹ Nende läbi toimub üleminek kvalitatiivselt märksa kõrgemale organiseerumistasandile. Kord kaosest!

Tuleb välja, et kriisid on ühiskonna arengu paratamatuks tingimuseks. Nad viivad sisetasatuse (vajaduse) teatud piirini, tekitavad tugeva sisetasatuse, mis läbi fluktuatsioonide välistasatuse (võimete) alusel sünnitabki uue korra.

Vastuolu — «tootmine—tootlikud jõud».

«Oma arenemise teatud astmel satuvad ühiskonna materiaalsed tootlikud jõud vastuolule olemasolevate tootmissuhetega...»⁵⁷ Tootlike jõudude, aga järelikult ka vajaduste edasist kasvu takistavad vananenud tootmissuhted. Tekib nende väljavahetamise vajadus. Meil on tegu vastuoluga «tootlikud jõud—tootmissuhted». Toimuvad sotsiaalsed revolutsioonid, ühiskondlik-majanduslike formatsioonide vahetumised. Areneb ajaloo protsess — vajaduste alusel ja läbi vastuolude.

Siin peitub ka vastus küsimusele, miks meie ajaloo protsessi skeem alati ei käivitunud. Miks Amazonase ja Lõuna-India metsades elab siamaani ürghõime. Esiteks on võimalik, et suhteliselt soodsates tingimustes sisetasatus (vajadus) lihtsalt ei saavutanud piiri, mis on tarvilik hüppeliseks iseorganiseerumiseks. Teiseks aga võisid puududa vajalikud fluktuatsioonid, mis alati tekivad juhulikult, kuid mis peavad paratamatult «progressi ahelasse» kuuluma. Ütleme, ei leitud arvestatavast, ratast vms või ei leidunud «revolutsiooniliste ideedega revolutsioonilist juhti»... «Progressi ahel» jäi ilma vajaliku lülita ning katkes...

Õeldu valguses paistab teistmoodi juhuse, aga ka isiksuse roll ajaloo. Joonistub välja valiku funktsioon — toimub fluktuatsioonide loomulik valik välis-

⁵⁸ See on «klassikaline» skeem. Kuid tugev sisetasatus võib tekkida ka teisel teel. Kas või järsu jahanemise tagajärjel. Selles mõttes võisid ka jääda, katastroofid ja õnnetused üldse (!) etendada ajaloo protsessis teatud positiivset osa.

⁵⁹ Sellele võib vaadata ka teisest küljest. Et mingi fluktuatsioon «lööks läbi», on vaja «küpset pinnast». L. von Bertalamffy esitas süsteemse idee esmakordselt 1937. a — tagajärjetult! Sama idee, välja pakutuna teistkordselt «tugeva tasatuse tingimustes» 1949. a leidis aga kohe üleüldise tunnustuse.

tasatuse kriteeriumi (võimete maksimaalse tõstmise) järgi. Ja see ei ole sotsiaaldarvinism!

Lõppkokkuvõttes saame me kujunemise üldise skeemi: ...sisetasatuse ülekasvamine välistasatusest → kriis (tuletame meelde, et selle põhjused võivad olla ka «mitteklassikalised») → tugev sisetasatus → juhuslike fluktuatsioonide sagenemine ja tugevnemine → nende loomulik valik välistasatuse maksimumi järgi → välistasatuse hüpe läbi valitud fluktuatsiooni → täielikum sisetasatuse rahuldamine →...

Sotsiaalsel tasandil tuleb sisetasatuse all mõista vajadust, välistasatuse all aga võimeid kõige laiemas mõttes. Lihtsustatud kujul ja vastava konkretiseeringuga sobib see skeem ka vististi bioloogilise tasandi jaoks. Ja mitte ainult isotoimivate evolutsiooni-protsesside tarvis. On teada ravimeetodeid, kus raviefekt saavutatakse kunstlikult loodud kriisiga — nälgimine, sportlikud koormused...

Omanäoline korra tekkimine kaosest, faasiüleminekud on jälgitavad ka eluta looduses — dissipatiivsete struktuuride moodustumine...

Kõikidel juhtudel on hüpe toimumise peamiseks tingimuseks mõõdukalt tugev tasatus. Kui mõõtu pole saavutatud, ei järgne «faasiüleminekut», kui aga mõõt ületatakse, tasatus lihtsalt hävitab süsteemi. Liigselt nälginud inimene sureb, aga liialt tugev jahenemine ja jäätumine hukutab ühiskonna. Mis puutub sotsiaalse arenemise «klassikalisse» skeemi, siis enamikul juhtudel annab see mõõdukalt tugeva tasatuse.

Isemajandamine

Sotsiaalne iseorganiseerumine ei seostu mitte ainult hüpetega. Temal põhineb tegelikult kogu ühiskondlik liikumine kui iseliikumine. Selgitades mõistete «organiseerimine» ja «iseorganiseerumine» erinevust toob Hermann Haken näite grupi töolistega.⁶⁰ Esimesel juhul töötavad töölisel väljastpoolt tulevate juhtnõõride alusel, kogu nende tegevus on «ülaltpoolt» rangelt reglementeeritud. Teisel juhul kehtestab kollektiiv ise oma töökordaluse. Pole raske märgata, et esimene variant peegeldab administratiivset, teine aga — isemajanduslikku juhtimisviisi.

Tuleb välja, et seletav-reguleerivast küljest on isemajandamise aluseks tasatus-teooria, mis konkretiseerub vajaduste-võimaluste teoorias. (Kirjeldava külje tagab teatavasti sünergeetika.)

Nagu juba märgitud, teevad võimed (tõõstusettevõtete puhul on nendeks kaader,

seedmed, ressursid, turustamisvõimalused, tootmisjäätmete kõrvaldamise võimalused...) ühiskondlike institutsioonide iseorganiseerumise võimalikuks, vajadused aga — vajalikuks. Niisiis on isemajandamise tagamine majandusüksuste võimete ja vajaduste tagamine. Teatud majandamisvabaduse juures on tegelikult vaja tagada ainult vajadus. Ta leiab ise võimed ja arendab neid. Aga kui vaadata veelgi sügavamale, siis pole vaja ka vajadusi spetsiaalselt «tagada» — nad tekivad spontaanselt. Ühiskondlik liikumine on tõeline iseliikumine, iseorganiseerumine, ise arenemine...

Seda on raske mõista «kõrgel» seisvatel kavaleristidel-käsitajatel, kes ei kahtle selles, et ettevõtete saavutused on nende «targa juhtimise» vili. Tegelikult aga saadakse see vili mitte tänu välisele sekkumisele, vaid vaata mata välisele sekkumisele, selle kiuste. Ka kõige paremate kavatsustega «ülaltpoolt» antud juhised enamikul juhtudel vaid segavad iseorganiseerumise protsesse. Kõige parem, mida juhtorganid teha võivad, on tagada ühiskondlikele institutsioonidele vajalik vabadus. Sest ainult see annab võimaluse tõeliseks arenguks, arenguks läbi iseorganiseerumise. Vaat mispärast muutub demokraatiseerimine riigi arengu tähtsaimaks tingimuseks.

Uus demokraatlik isemajanduslik mõtlemine nõuab kõikide juhtimisliitude strateegilist ümberorienteerumist. Juhtimine peab olema «märkamatu», õigemini isegi mitte juhtimine, vaid iseorganiseerumise suunamine. Totaalne «arstimitega» mürgitamine asendub «noelraviga». Pole tarvis «kompleksse parandamise parandamise kompleksprogrammi», pole tarvis ametnike-bürokraatide armeed, kes taolisi dokumente välja mõtleb. Demokraatia ja iseorganiseerumine vahetavad välja bürokraatia ja määrused. Mitte tootmise vahetu organiseerimine, vaid iseorganiseerumise organiseerimine!

Tasatusteooria ütleb meile, et iseorganiseerumise suunamise strateegia ja taktika tuleb luua vajaduste-võimete teooria alusel. Selle kaudu täpsustuvad isemajandamise «akupunktuurpunktid». Kuid mõjutada tuleb neid äärmiselt delikaatselt, spontaansuse prioriteeti arvestades. Eelkõige — läbi vajaduste, sest vajadused ise leiavad ja arendavad võimeid — selles tegelikult seisnebki majandusüksuste areng. Ja ainult erandjuhtudel on lubatud võimete otsene reguleerimine (kaadriga kindlustamine, ressursid, turu tagamine jm), pidades aga seejuures hästi meeles, et sellega me tegelikult jätame ettevõtte ilma isearengu fenomenist.

⁶⁰ Г. Хакен. Синергетика. — М.: «Мир», 1980, lk 226.

Tasatuslikud juhtimisprintsüübid on kasutatavad ühiskonna kõigil tasandil. Nad on lihtsad: võimalikult suure vabaduse, demokraatia kindlustamine; spontaanselt iseorganiseerumise prioriteet; «torkav, pisteline» mõjutamine läbi vajaduste.

Vajaduslik lähenemine

Ühiskondlike protsesside juhtimine eeldab vajaduste-võimete teooria ühe osa — vajadusliku lähenemisviisi head väljatöötamist. Seejuures pole vajaduslik lähenemine kasutatav mitte ainult iseorganiseerumise organiseerimiseks, vaid ka ühiskonnanähtuste seletamiseks. Riigi, tööjaotuse ja teiste sotsiaalfenomenide loomuse avamisel kasutatakse vajaduslikku lähenemist juba Demokritos. Ja on sügavalt iseloomulik, et see lähenemisviis sündis koos materialismiga — see on materialistlik lähenemine.

Või võtame näiteks majandusmehhanismi. See ei ole midagi muud kui vajaduste mehhanism. Inimvajaduste mehhanism. Tema pole midagi «inimeseülest», iseenda jaoks funktsioneerivat, nagu ilmselt paljudele riigiametnikele võib tunduda. See on läbinisti inimlik mehhanism, ta on inimene ja oks, mitte aga vastupidi. Igas otsuses, mis on suunatud majanduse arendamisele ja mis pretendeerib edule, tuleb seda arvestada.

Vajaduslik lähenemine peab saama juhtimise- ja pedagoogikateaduse aluseks; teda võib kasutada keele muutumise ja arengu — sõnade tekkimise ja kadumise seletamisel. Vajadusliku lähenemise abil võib avastada inimeste käitumise seaduspärasusi erinevates olukordades ja see on kasuks psühholoogiale, kirjandusele, kunstile: inimsuhted abstraheruvad lihtsate reeglite — erinimelised tõmbuvad, ühenimelised tõukuvad, nullid aga on neutraalsed. Kui inimestel pole ei vajadusi («-») ega ka kasulikkusi («+»), siis on nad («0») ükskõiksed. (Rõhutan veel kord — vajadusi ja kasulikkusi tuleb mõista võimalikult laialt.) Kuid pruugib vaid ühel neist istuda lennukassasse, aga kahel teisel saada telegramm nõudmisega kiiresti lennata Barnauli, kui kohe ilmub välja «+» ja kaks konkureerivat «-»st. Mõlemad «-»ed püüavad «+»le meeldida, aga see on suureline ja tähtis. Kuid kuna temalgi on oma «-»ed, siis on ta mõnes mõttes ka kaitsetu. Ta võib eelistada ühte ostjat kas või «ilusate silmade pärast» (kassiiri esteetiline vajadus), rääkimata juba «šokolaadist». Ostjate konkurents, «-»te tõukumine võib aga minna koguni solvangute ja füüsilise arvete õiendamiseni.

See on muidugi sügav abstraktsioon ja

seetõttu väga vaene. Kuid ta on inimsuhte ratsionaalne telg, ainult siin võib välja tuua mingeid seaduspärasusi, mis argielus omandavad loomulikult konkreetse mitmekesisuse. Abstraktsioone sisse tuues me justkui tõuseme kõrgemale ja suudame seetõttu oma pilguga enamat haarata. Keeruline muutub lihtsaks ja selgeks. See aitab kunstil ületada kaldumist müstikasse, fatalismi, mis tuleneb seaduspärasuse tajumisest ja võimetusest seda empiirilisel tasemel seletada.

*

Nagu juba märgitud, on tasatusteooria oma iseloomu poolest sarnane selliste üldteaduslike distsipliinidega nagu süsteemiteooria, küberneetika, informatsiooni-teooria jts. Seetõttu hakkab tõenäoliselt ka tema aadressil laekuma süüdistusi, mis kunagi on juba esitatud teistele üldteaduslikele teooriatele: «lärmakus» teaduses, pretendeerimine «kõikeseletavusele», eelduste triviaalsus, tarbetud neologismid, banaalsed näited jne. Taolist kriitikat on palju kordi ümber lükanud sünteesivad kontseptsioonid ise — nad on püsivalt juurdunud teaduskäibesse. Sest neis on käetud suurepärase võimalus paisuva teadusteabe kokkusurumiseks, unifitseerimiseks. Nende kaudu kulgeb tee Marxi ühtse teaduse unistuse realiseerimisele.

Süsteemiteooria pole seni leidnud enam-vähem täiuslikku, iseseisvat esitustvormi. Ta on eriteadustesse laiali hajunud. Kuid püsima on jäänud süsteemilähenemine kui mõtlemisprintsüüp. Tõenäoliselt võib sarnaselt süsteemsele mõtlemisele rääkida ka tasatuslikust mõtlemisest. Kuid tundub, et erinevalt oma «hingesugulastest» õnnestub tasatuslikul mõtlemisel luua mingi selgepiirilise tasatuse teooria. See ei põhine mitte hägustel analoogiatel, vaid isomorfsetel liikumise allikatel.

Tasatusteooria erineb oma funktsioonidelt ülejäänud interdistsiplinaarsetest teooriatest — ta on suunatud seletamisele, erinevalt teiste kontseptsioonide põhiliselt kirjeldavast loomusest. See on liikumise, muutumise, iseorganiseerumise, arengu... seletamine. Perspektiivid innustavad! Kuid ei maksa siiski kiirustada üleliia optimistlike prognoosidega. Esitatud on ju vaid idee, hüpotees. See nõuab põhjalikku väljaarendamist, konkretiseerimist ja kontrollimist. Aga ka skeptik ei maksa olla, skeptitsism on laiskade ja andetute meetod.

Positivistid võivad siinkohal punkti panna. Kuid meil teiega tuleb tasatuskontseptsiooni seisukohalt vaadelda veel mõningaid maailmavaatelisi aspekte, materialistliku dialektika probleeme.

RAIVO PALMARU

JUURED JA VÕRSED. I

Lootusrikka uutmisvaimustuse sekka poetab mõistus kangekaelse küsimuse: kas tõesti elame uue sünniajärgul või on ajaratas taas tiiru teinud ja kõik perestroikaga seotud vaid järjekordne hooajakaup? Meenuvad nep, partei XX kongressi järgne sula, kuuekümnendate aastate reormid, mis äratasid samuti lootusi, jäid aga ometi poolikuks, ning areng kulges teises suunas, mida me nüüd tunneme ja taunime isikukultuse, subjektivismi ja voluntarismina, seisakuajana. Muidugi võib end lohutada lootusega, et see, mis oli kunagi, ei tarvitse korduda nüüd. Aga siiski: miks pidi nii suurte lootustega alanud Oktoobrirevolutsioon läbi tegema kõik need kultused, seisakud ja ismid? Oli see paratamatu? Kus on isikukultuse juured ja tagamaad? Millised on tema siirded tänapäeva nõukogude ühiskonnas, selle poliitilises süsteemis ja teadvuses? Vastuse leidmine neile küsimustele pole lihtne. Seda enam, et pikka aega on nad olnud tabude nimekirjas. Ent tuleviku nimel peame siiski julgema minevikku sukelduda, et otsida ajaloo mudast üles kadunud must kast.

Kõigepealt oli omand

On marksismi alustõdesid, et omandus-suhetest idanevad tootmissuhted, tootmissuhetes omakorda sünnib pealisehitus — riik, poliitika, ideoloogia. Järelkult sedamööda, kuidas areneb rangelt tsentraliseeritud riiklik omand, saab tuult tiibadesse ka tsentraliseeritud võim. Riikliku omandi sünnilugu on hästi teada. Vastavate poliitiliste suhete kujunemise esimene etapp oli aga üheparteilise süsteemi moodustumine, mis sai teoks juba 1918. aasta märtsis, mil vasakesseerid protestiks Bresti rahu sõlmimise vastu lahkusid Rahvakomissaride Nõukogust. Bolševike äsjaste ja ainsate koalitsioonipartnerite mäss 6. juulil 1918 Moskvas ning Petrogradis, mille käigus tapeti mäletatavasti Saksa suursaadik krahv Mirbach, suruti otsustavalt maha. 1921.—22. aastal järgnes sellele kõigi toleks ajaks säilinud mittebolševistlike parteide ära-keelamine. Nende juhud kas emigreerisid või represseriti. Võimu tsentraliseerimise järgmine vaatus mängiti maha 1921. aastal partei X kongressil. Võitlus töölispositsiooni ja detsistide vastu ning diskussioon ametiühingute asjus, mida tänaste ajalooramatute kaudu tunneme kui vaid «puhtideelisi» vaidlusi, viis kahe tähtsa resolutsiooni vastuvõtmiseni kongressil. Neist üks keelas

parteist väljaheitmise ähvardusel fraktsioonide moodustamise, teine aga lükkas tagasi ettekujutuse ametiühingutest kui täiesti iseseisvast organisatsioonist, millel on majanduselu kontrolli funktsioonid. Lisades siia Kroonlinna mässu mõjul võetud meetmed parteisisese distsipliini tugevdamiseks, võib väita, et 1921. aastal allutati ametiühingud kui valitseva klassi tähtsaim ühiskondlik (mitteparteiline) organisatsioon parteiorganitele ning partei arenes järsult tsentralismi suunas.

Pealegi kulges see areng proletariaadi diktatuuri tingimustes ning maal, mille elanikkonna rõhuva enamuse moodustasid talupojad ja kus käis kodusõda. Ometigi erines tolaeagne tsentralism sellest bürokraatlikust tsentralismist, mis kujunes välja kolmekümnendatel aastatel. Teravad diskussioonid ja printsiipaalne kriitika ei seganud Leninit parteifoorumite istungite vaheajal vastasrinna esindajatega sõbralikult suhtlemast. Kõnede toon oli küll terav, kuid nendega ei mindud kellegi kaela kahekorra käänama. Tollastes vaidlustes seati sõnale vastu sõna, ideele idee ja ainult jõule jõud. Vastuse vorm oli alati adekvaatne väite vormiga, võim tugines autoriteedile, mitte autoriteet võimule. Stalini esinemistes võib alles pärast 1929. aastat märgata selget toonimuutust. Tänaستهle sootuks teistsuguste tavadega harjutatud inimestele on suuresti arusaamatud Lenini suhted Trotski, Kame-nevi või Zinovjeviga. Kui viimased, rikkudes jämedalt parteidistsipliini, agiteerisid mitteparteilises ajakirjanduses sisuliselt revolutsiooni vastu, oli Lenin õige pea pärast Oktoobrirevolutsiooni võitu valmis neile andestama. Pärast raamatu «Sotsialism ja religioon» ilmumist heideti Lunatšarski parteist välja, kuid võeti tagasi ja määrati hariduse rahvakomissariks.

Teel võimule

1922. aasta aprillis sai partei peasekretäriks Stalin. Kuu aega hiljem tabas Leninit esimene ajurabandus. Haiguse ägenemine detsembris ning uus rabandus 1923. aasta märtsis tegid tema aktiivse osavõtu poliitilisest elust võimatuks. Selleks silmapilguks olid küpsenud kõik eeldused, et võimu koondamise protsess jõuaks järgmisse, partei ja maa ainuisikulise juhtimise faasi. Nagu teame, sai selliseks ainujuhiks Stalin. Miks just tema?

Stalini teed partei etteotsa ning sealt piiramatu isikuvõimu ja isikukultuseni on

raske mõista, pidamata silmas kuue-seitsme esimese revolutsioonijärgse aasta jooksul toimunud olulist muudatust ühiskonna sotsiaalses struktuuris. Jutt on valitsemis-aparaadi, tsentraliseeritud riikliku omandi valdamist, kasutamist ja käsutamist korraldava arvuka ja mõjuvõimsa ühiskonnakihi tekkest, kellele Stalin toetus. Oma viimastes kirjades väljendas Lenin suurt muret sellise arengu pärast. «Ma olen märganud mõnede meie seltsimeeste juures, kes on võimelised riigiasjade suunda oluliselt mõjutama, et nad ülehindavad administratiivset külge...»; «Meie ette kerkib kaks peamist, ephhiloovat ülesannet. Need on — ülesanne kujundada ümber meie aparaat, mis ei kõlba kuhugi ja mille olemes tervenisti üle võtnud eelmiselt ajastult...»; «Riigiaparaadiga on meil lood niivõrd kurvad, kui mitte õelda koledad, et peame esmalt tõsiselt mõtlema, kuidas võidelda puuduste vastu.»

«Kirjast kongressile», milles Lenin iseloomustas partei tähtsamaid juhte, selgub, et sel hetkel polnud Stalin kui 'peasekretär veel partei suveräänne ainujuht, vaid ainult üks paljudest. Õige pea aga olukord muutus. 1922. aasta aprillist kuni 1924. aasta aprillini toimus arvukalt uusi ametisemääramisi, mille taga seisis toona põhiliselt kaadritöö ja Keskkomitee parteimajanduse eest vastutav peasekretär. Stalin juhtis Lenini surma järgset massilist parteisse astumist, samuti esimesi puhastusi. Nii muutus ta eelkõige kaadri, partei- ja riigiaparaadi valitsejaks ja seeläbi ka üheks kõige mõjukamaks meheks riigis.

Vahetult pärast Lenini surma, 1924. aasta mais toimunud partei XIII kongressil valitud Poliitbüroosse kuulus seitse meest: Jossif Stalini kõrval veel Lev Kamenev (Moskva Nõukogu esimees, Lenini järglane Poliitbüroo koosolekute eesistujana ning mees, kellele Lenin oma haiguse ajal andis üle isikliku arhiivi); Grigori Zinovjev (Leningradi Nõukogu ja Kominterni Täitevkomitee esimees); Aleksei Rõkov (Lenini järglane Rahvakomissaride Nõukogu esimehena); Lev Trotski (kaitse rahvakomissar); Nikolai Buhharin («Pravda» toimetaja ja partei tunnustatud ideoloog); Mihhail Tomski (Ametiühingute Kesknõukogu esimees). Liitudes Poliitbüroo erinevate liikmetega ja tuginedes üha suuremale võimule partei-aparaadis õnnestus Stalinil ajavahemikul 1924—1929 kõik oma rivaalid poliitiliselt elust välja lülitada. Kõigepealt liitus ta Kamenevi ja Zinovjeviga, moodustades triumviraadi Trotski vastu. Tulemuseks oli Trotski tagandamine tema ametikohalt 1925. aasta jaanuaris. VK (b) P Keskkomitee pleenumil, kus Trotski asja arutati, tegi Kamenev selge katse lahutada Stalin tema võimu baasist, aparaadist, pannes ette valida kaitse

rahvakomissari vabanenud ametisse Stalin. Stalinil läks aga korda lõök tõrjuda ja läbi suruda Frunze kandidatuur. Detsembris partei XIV kongressil ründas Stalin, nüüd liidus Buhharini, Rõkovi ja Tomskiga, oma mõlemat senist liitlast. Kaks aastat hiljem heitis XV kongress, mis juba täielikult Stalinile allus, Trotski, Kamenevi ja Zinovjevi Keskkomiteest ja parteist välja. Vaevalt oli see sündinud, kui algas uus võitlus Buhharini, Rõkovi ja Tomski vastu. 1929. ja 1930. aastal tagandati kõik kolm oma ametikohtadelt ning 1930. aasta juunis kinnitas XVI kongress need otsused. Nõnda jõudis lõpule võimu koondumine Stalini kätte. Organisatsiooniliseks vahendiks, mis sündmuste seesuguse käigu kindlustas, oli kolme uue ja isiklikult Stalinile alluva võimukeskuse loomine. Need olid ÜK (b) P Keskkomitee sekretariaat, mis loodi pärast XV kongressi, partei Keskkontrollikomisjon ning julgeolekuorganid, mille tähtsus tõusis eriti kolmekümnendatel aastatel (1922. aastal sai tõskaast GPU, 1934. aastal pärast ühinemist Siseasjade Rahvakomissariaadiga aga NKVD).

Revolutsioon ülalt

Aastad 1924—1929 ei tähendanud muidugi ainult võimuvõitlust. Päevakorras oli maa tulevik, noore nõukogude ühiskonna arengutee küsimus. Maailmasõjajärgne revolutsiooniliikumise kõrgpunkt oli ületatud, klassilahingute hoog raugemas ning maailmarevolutsiooni perspektiiv nihkunud horisondi taha. 1924. aasta detsembris püstitati loosung sotsialismi ehitamisest ühel maal, mis kuulutas sise- ja välispoliitika uue etapi algust. Kuid mil määral vastas Stalini tegevus siin sotsialismi arenguseadustele?

Lenini nepipoliitika rajanes kahel põhimõttel: ühelt poolt vabale turule, konkurent-sile ja inimeste ettevõtlikkusele tuginev **ühiskondlik initsiatiiv** ning teisalt objektiivseid majandusseadusi arvestav **riiklik juhtimine**. Nagu kirjutab Nikolai Smeljov oma artiklis «Avansid ja võlad», oli nepi aluseks kolm praktilist ideed: 1) kaubalis-rahaliste suhete areng ning isemajandamine kõigil majandustasanditel; 2) isemajanduslike trustide ja nende liitude loomine; 3) kooperatiivse omandi areng nii külas kui ka linnas. Seejuures nähti just isemajandamises ning majanduslikus iseseisvuses peamist vahendit võimumonopoli ja bürokraatia vastu.

Stalin heitis nepi ja ühiskondliku initsiatiivi üldse hoolimatult kõrvale, asendades selle administratiiv-bürokraatlike valitsemismeetoditega, kuigi näiliselt vastas tema juhtimisel elluvidav industrialiseerimine ja kollektiviseerimine Lenini sotsialismi ehitamise kavale.

Meeletu oli juba tempo. Kollektiviseerimisele suuna võtnud ÜK (b) P XV kongressi

materjalides ei leidu sõnagi tähtaegade või tulevaste kollektiivmajandite vormide kohta. Kõik sündis ühe mehe sõna peale: pärast Stalini poolt 27. detsembril 1929 esitatud nõudmist likvideerida kulaklus kui klass läks lahti talurahva kõige töökama ja ettevõtlikuma osa hävitamine. Kulakuna likvideeritud taluperede maalapp oli tollaegse Euroopa standarditega võrreldes üsna tagasihoidlik, enamik talupoegadest oli maa saanud nõukogude võimult ning selle nabi aastakümnega üles töötanud. Üksikmajapidamiste areng polnud veel jõudnud oma võimaluste ammendamiseni, kus talumees oleks paratamatult mõistnud kooperaerumise eeliseid. Kui Lenin leidis, «et saayutada uue majanduspoliitika kaudu eranditult kogu rahva osavõtt kooperatsioonist, selleks on vaja tervet ajaloojärku. . .», siis Stalin ei läbenud oodata isegi kuid. Esimesed küiditatud rändasid Siberisse juba 1930. aasta jaanuaris-vebruaris. Nõudmisele otsemaid kolhoosi astuda vastasid ärahirmutatud talumehed loomade massilise tapmisega (1933. aastaks moodustasid kaotused üle poole karjast, 1928. aasta tase suudeti taastada alles viiekümneandel aastatel) ning senisest sootuks teistsuguse töössesuhtumisega ühismajandites. Tulemuseks oli näljahäda, mis nõudis miljoneid elusid.

Kuni 1953. aastani otse armetult tasutatud ja samamoodi ka tööstuskaupadega varustatud maaelanikkonna töö ja vaevaga maksti kinni industrialiseerimine. Oli ju tolle stalinliku mammutprogrammi põhiliseks majandustagatiseks toiduainete massieksport. Nii ostis NSV Liit näiteks 1932. aastal peaaegu poole maailmaturu masinaekspordist, makstes vilja ja metsaga. Ja seda hoolimata näljahädast omal maal! Arvestades toonaseid majanduskriisist tingitud madalaid hindu pidi müüdava vilja hulk olema tõepoolest suur.

Teiseks põhjatuks rahaauguks peeti viinavabrikuid. Ses suhtes on iseloomulikud Stalini sõnad partei XIV kongressil: «Muide, paar sõna ühest reservi allikast, viinast. On inimesi, kes mõtlevad, et sotsialismi saab ehitada valgetes kinnastes. See on jäme viga, seltsimehed. Kui meil ei ole laene, kui me oleme vaesed kapitali poolest ja kui me, lisaks sellele, ei taha minna Lääne-Euroopa kapitalistidelt armuandi küsima /---/, siis jääb üle otsida allikaid teistes valdkondades.»

Tänu tohutule masinaekspordile kasvas rasketööstustoodang juba esimestel viisaastakutel järsult (terasestoodang ajavahemikul 1928—1937 näiteks 4lt 18 miljoni tonnini, kivisüsi 36lt 128 miljoni tonnini, nafta 12lt 29 miljoni tonnini, elektrienergia 6,2lt 39,6 miljardi kilovatt-tunnini), samal ajal tarbe-kaupade toodang peaaegu ei kasvanudki.

*Muidugi neelasid viisaastakust viisaastakusse täidetavad ja ületatavad arenguplaanid tohutult tööjõudu, seda oli aga kollektiviseerimisjärgsest külast saada küllaga. Et inimesi madalate palkade juures kinni hoida, keelati töökohavahetus. Distipliini tagamiseks lasti käiku karmid abinõud. Sõjaeelset määrused nägid isegi väikese tööle hilinemise puhul ette vanglakaristuse. Piitsa kõrval aga sai präänikuna alguse ka töölisaristokraatia loomine 1935. aastal seoses stahhaanovlusega. Pääsemine privilegeeritud eesrindlaste sekka pidi olema kõrgtootliku töö üks põhistiimuleid. Küllap arvestati seejuures ka võimalusega õnnestada tööliste ühtset klassiteadvust.

Kolmekümnendad

Aukartustäratavatest kasvunäitajatest hoolimata oli Stalini majanduspoliitika kolmekümnendate aastate teiseks pooleks karile jooksnud. Plaanid kombineerida kiiret industrialiseerimist põllumajandussaaduste küllusega, mille pidi kindlustama moodne tehnika ja melioratsioon, olid rajatud liivale. Saavutamata jäid nii toiduainete ja tarbe-kaupade küllus kui ka kõrge elatustase. Süsteem minetas oma esialgse spontaansuse ja rahva entusiasmi. Tulevikku pööratud pilk varjas tegelikult valitsevat ülbet elitaarsust ja bürokraatismi. Et avalikkusele olid vekslid antud, siis kinni maksuma pandi neid süütud inimesed, keda kahjurite ja välismaa spioonidena kõikjal kohtu alla anti. Järsud muudatused majanduses, poliitikas ja ideoloogias ei saanud jääda kajastumata ka kaardrites — nõuavad ju uued olud uusi inimesi. Stalini reformide tähtsaim tulemus oli aga riikliku omandi vaieldamatu prioriteedi ja sellele tugineva piiramatult keskvoimule kehtestamine. Kui igasugune võim taotleb suveräänsust, siis selline, mis peab end kõigi ühiskonnariikkuste ainuperemeheks, hakkab pretendeerima ülisuveräänsusele. Võimu tahtele allutati ühiskonna kõik eluavaldused: teadus, kool, kunst, kirik, inimeste isiklik elu, isegi nende mõttemaailm, muutes inimesed vaid vahendiks ühiskonna vaimse ja kehalise jõu koondamiseks ühise võimsa pingutuse jaoks. *Homo economicus* hakkas asendama *zoon politikon*, iseseisvusetu ühiskonnaloom.

Riigivõimu seesugust ülisuveräänsust on ajaloos õnnestunud saavutada ainult tule-riitade, giljotiini, kuulide ja hirmu abil. Kolmekümnendate aastate verine laine haaras väga laiu ühiskonnakihte: riigimehi, insenere, teadlasi, kirjanikke, sõjaväelasi, töölisi ja kolhoosnikke. Repressioonide ulatusest annavad ehk mingi pildi ajaloodoktor Vassili Polikarpovi toodud arvud sõjaväes toimunu kohta: «Viiest tollaegsest marssalist langes repressioonide ohvriks kolm

(Jegorov, Tuhhatševski, Blücher). Viiest esimese astme armeekomandörist — kolm, kümnest teise astme armeekomandörist — kõik, viiekümne seitsmest korpusekomandörist — 50, saja kaheksakümne kuuest diviisikomandörist — 153, armeekomissaridest — kõik, kahekümne kaheksast korpusekomissarist — 25, kuuekümne neljast diviisikomissarist — 58, neljasaja viiekümne kuuest polkovnikust — 401.» Vähe on olnud sõdu, mis on lõppenud laastavamalt ühe armee juhtkonnale.

Ei pääsenud ka partei ja selle juhtkaader. 1933. aasta 3,6 miljonist kommunistist jäi 1939. aastaks järele 1,9 miljonit. 1919. aastal valitud Poliitbüroo liikmetest oli 1930. aasta lõpul ainsana selles organis Stalin. Haritud intellektuaalid asendati kuulekate aparatšikutega nagu Beria, Molotov, Zdanov, Kaganovitš jt.

Aegade side

Kuidas sai võimalikuks kõigi tootmisvahendite riiklik monopoliseerimine, ühiskonna kõigi eluavalduste peaaegu et sõjaväeline juhtimine ühest keskusest? Inglismaal, Šveitsis või Ameerika Ühendriikides oleks traditsiooniliselt tugeva tsiviilühiskonna lämmatamine põrganud tõsiste raskustele, vene rahvas võttis aga ülisuveräänse keskväimu pikemata omaks. Oma edu võlgneb Stalin ja tema ümbruskond traditsioonile, mis viib meid aastasadade taha.

Vana-Vene omandisuhted ja seda väljendav õigus ei erinenud millegi poolest tolaeagse Lääne-Euroopa feodaalomandist ja seadustikust. Selle väite kinnituseks on «Vene õigus», Kiievi-Venes ja teistes vürstiriikides kehtinud koodeks, mis reguleeris o m a n i k e v a h e l i s i suhteid. Eraomand ja seda valvav õigus olid Vana-Venes reeglik, ent selle kõrvale tekkis tatarlaste vallutuste tagajärjel erand...

1237.—38. aasta talvel röövisid tatarlased tühjaks ja põletasid maha kõik suuremad Vladimir-Suzdali linnad. Vastupanu murdunud, läbisid vallutajad väikeste salkadena ka külad. Kuni sajandi lõpuni rüüstati Vladimir ja Suzdal viiel korral, neljal korral tehti puupaljaks Novgorod, seitsmel Kursk, Rjazan, Muroom, korduvalt kannatasid Tver, Vologda, Perejaslavl, Kolomna, Kiiev, Bežetsk...

Suhtelises rahus elas vaid Moskva. Tuntud vene ajaloolane Vassili Ključevski kirjutab: «Tatarlaste pogrommist kuni Algirdase esimese kallaletungini 1368. aastal oli Moskva rohkem kui sajandi jooksul võib-olla ainuke piirkond Põhja-Venemaal, mis vaenlase rüüstatel üldse ei kannatanud või kannatas väga vähe.» Pole ime, et Moskvas otsiti redu. Kroonikad ja vene aadli genealoogiad kinnitavad, et mitme sajandi vältel voolas Moskvasse kokku tohtu inimlaviin. Põgenike seas

olid esindatud kõik ühiskonnakihid: vürstid, vaimulikud, teenistusaadlikud, talupojad. Moskva vürst võttis nad vastu, andis maad. Kuid mitte päriks, mitte omandiks, vaid ainult kasutada.

Moskva valdused laienesid. Rasked põllumajandusolud sundisid suurnikke tihti oma võtinaid müüma. Suure pakkumise tõttu olid hinnad odavad ning Moskva vürstid varmad juhust kasutama. Ivan Kalita lisas oma valdustele kolm uut udellilinna: Belozerski, Galitši ja Uglitši. Osa maid osteti khaane kullaga kinni makstes. Nõnda saadi näiteks jarlõkk Muromi peale. Tihti kasutati maade haaramiseks jõudu, mõnikord ka tatarlasi...

Nõnda tekkis Vana-Vene pruugist erinev omandisuhe. Kogu Moskvamaa oli suurvürstide omand, kõik selle muud elanikud, kaasa arvatud kunagised iseseisvate vürstide järglased, olid aga mitteomanikud. Vürstid valitsesid küll oma esiade maid, kuid juba teenistusaadlikena. Kui Lääne-Euroopas rajanesid vasalli ja süserääni suhted lepingule, siis Moskvas asendasid lepingut ühesuunalised kohustused. Moskva suurvürstide ja nende võtšina elanike suhted polnud õiguslikud, vaid patriarhaalsed. Läänes anti aadlimehele maa teenistuse eest, Moskvas aga teenistuse jaoks. Kui keskaegsel Prantsusmaal üks pooltest lepingut ei täitnud, võis ka teine samaga vastata. Või relvaga käes õigust taga nõuda. Moskva aadlil aga õigusi polnudki. Koos tsentraliseeritud Vene riigi tekkimisega muutus selline omandi- ja õigussüsteem erandist reegliks.

Pärast seda kui Ivan III oli likvideerinud feodaalse killustatuse, pole ajaloolastel teada ühtegi mainimisväärt juhust, kus aadel oleks Venemaal avalikult visanud oma valitsejale vaenukinda. Vaevalt saab säärast vagurust seletada vapruste puudusega. Vaprust näitas vene aadel nii sõjas kui tapalaval. Põhjus oli asisem: sõltumatu poliitilise käitumise eelduseks on majanduslik iseseisvus, omand kui poliitiliste huvide tähtis allikas. Moskva aadlil omandit lihtsalt ei olnud. Siit ka vastavad poliitilised suhted: kui novgorodlased ajasid mitmel korral oma kuulsa vürsti Aleksander Nevski linnast välja, siis Moskvas ei olnud kodanike ega poliitilist organisatsiooni, mis oleks vürstivõimu piiranud. Moskvalastele polnud Nevski lapselaps Ivan Kalita enam «vend», vaid «lihane isa», «isake vürst». Iseloomulik seik: pärast seda kui nelja ja poole tuhande meheline Moskva ratsavägi ajas 1471. aastal Šeloni ääres laiaili peaaegu kümme korda suurema Novgorodi maaväe, olid novgorodlased nõus ükskõik milliste rahutingimustega. Nad nõudsid ainult, et need saaksid kirja pandud lepingus, mida järgida töötades suudleksid risti nii nemad kui

suurvürst. Kuid just leping oli see, mida Ivan III ei tahtnud. Moskva suurvürstid eitasid põhimõtteliselt lepingulisi suhteid enda ja alluvate vahel. Ivan nõudis «Moskva korra» vastuvaidlematut kehtestamist, selgitades, et nüüdsest ei tohi Novgorodis olla ei igavest kella ega possadnikut, sest kogu võimu hoiab suurvürst.

«Moskva riik,» kirjutab V. Kljutševski, «kujunes aeglaselt ja raskelt. Vaevalt suudame me nüüd enam mõista ja veel vähem tunnetada seda, milliseid ohvreid nõudis rahvalt selle teke, kuidas rõhus see eraelu. Võib vaid esile tuua selle kolme põhilist eripära. Esiteks, riigi suunatus võitlusele. Moskva oli relvastatud Suur-Vene. Teiseks iseärasuseks oli riigi siseelu

juhtimise ja tema ühiskondliku struktuuri — kõigi üksteisest järsult eraldatud seisuste — rõhuv ning mitteõiguslik iseloom. Seisused ei erinenud üksteisest mitte õiguste, vaid nende vahel jaotatud kohustuste poolest. Igaüks pidi kas riiki kaitsma või tema heaks töötama. Olid komandörid, sõdurid ja tööinimesed, puudus aga kodanik. Moskva riigikorra kolmandaks eripäraks oli piiramatute tegevusväljaga kõrgem võim.»

Just too ajalooline traditsioon näib olevat suurepäraseks lähtekohaks rangelt tsentraliseeritud riiklikule omandile ja selle pinnal arenevale piiramatule võimule, teguriks, millele võlgneb oma võidu kolmekümnendaks aastaks kujunenud administratiiv-poliitiline süsteem.

ZENON POZNJAK

KAKSKEELSUS JA BÜROKRAATIA

(Seoses M. Hindi artikliga «Vaateid kakskeelsusele roosade prillideta»)

*
«Vikerkaare» mulluses 6. ja 7. numbris avaldasime keeleteadlase Mati Hindi artikli «Kakskeelsusest ilma roosade prillideta». Keeleküsimusi käsitlev kirjutis vallandas diskussiooni, mis ületas nii Eesti kui Nõukogude Liidu, nii keeleteaduse kui mõnede meelest ka lubatavuse piirid. Teadsime, et kakskeelsuse probleem rahvusvabariikides on terav, kuid sellist vastukajade laviini ei osanud ennustada. Täna on selge, et Mati Hindi artikkel tabas kogu meie ühiskonna üht hellemat valupunkti. Kuid haiguse põhjused on palju sügavamal. Kakskeelsuse probleem kuulub rahvussuhete valdkonda, neid aga kujundavad eelkõige rahvaste sotsiaal-majanduslikud elutingimused. Rahvuse ja tema keele olukord on tagajärg, mitte põhjus. Seetõttu otsustasime minna keelediskussioonist kaugemale, püüdes leida teravnenud keele- ja rahvussituatsiooni põhjusi Eestimaa viimaste aastakümnete sotsiaalses ja majanduslikus arengus. Toimetuse arvates avasid Edgar Savisaare kirjutised «Rahvussuhetest Eestis 70—80ndatel aastatel» meie tänase olukorra kujunemise põhjused piisava selgusega, millega lugesime teema ammandatuks. Kuid Mati Hindi artikkel jätkas oma üleliidulist «ristikäiku», kutsudes üha uusi ja uusi südametunnistusega inimesi meie maa eri

paikades sulge haarama ja oma rahva ning tema keele olukorrast «Radugale» südant puistama. Täna on saanud kaastööd Moskvast, Gruusiast, Armeenias, Valgevenest, Lätist, Leedust, Tšuvašsiast, Tšebok-saröst ja mujalt, autorilt aga on tellitud artikli ajakiri «Družba Narodov». Seetõttu peame vajalikuks keele ja rahvusprobleemaa-tika juurde tagasi pöörduda, kuid mitte enam ainult Eesti, vaid üleliidulises mastaabis. Ühtlasi loodame, et teiste muredest teada saamine võiks olla meile nii õpetuseks kui ka hoiatuseks. Esimesena saab sõna valgevene publitsist Zenon Poznjak.

*
Rahvaste ajalooline kogemus kinnitab, et rahvuskultuuri arenguks ja selle kõrge taseme saavutamiseks on tarvilik kahe tingimuse olemasolu: ühelt poolt peab toimuma mitmekülgne rahvustevaheline kogemustevahetus ja samas peavad jätkuma rahvuslikud traditsioonid. Ning mis peamine — hoolikalt tuleb säilitada kultuuri põhiliste vahendite autonoomia (vaba ühiskondlik kasulik töö, keel, ajalooline mälu — st vahendid, millela kultuuri ei saagi tekkida ega eksisteerida).

Kakskeelsusel on ilmselged positiivsed jooned eelkõige elanikkonna kõrgelt haritud

osa jaoks. Kuid niisuguses küsimuses, mis vahetult ja oluliselt puudutab inimeste, rahvaste ja kultuuride saatust, ei tohiks otsustavat osa mängida mitte probleemi positiivsed, vaid negatiivsed küljed. Kui viimased on olemas ja sealjuures piisavalt tõsised, siis tuleb eksperimendist kui ohtlikult ja kõlbmatust ravimist loobuda, sest katse objektiks ei ole mitte masin, mitte hingetu mehhanism, mitte puu, vaid inimene.

M. Hint jõuab õigele alternatiivsele ja ilmselgele järeldusele, et on vajalik «teise keele üldine valdamine võõrkeele tasemel ja rikastavad kontaktid kultuuri vallas». See seisukoht tuleneb vastastikuse internatsionaalse vahetuse reaalsest ja optimaalsest praktikast ning rahvuskultuuride arengu objektiivsetest seaduspärasustest.

Mõni lugeja on võib-olla üllatunud, et M. Hint raiskab esmapilgul lihtsate tõdede tõestamiseks nii palju vaeva ja argumente. Oponent võib väita: ei tee ju keegi ettepanekut seada sisse «täielikku kakskeelsust» loosungi all «vene keel teiseks emakeeleks». Kus see kirjas on, millistes seadusandlikes määrustes? Jutt on ju vaid sellest, kuidas parandada vene keele kui rahvusvahelise suhtlemiskeele õpetamist ja õppimist. Retoorika on tuttav ja näib, et põhjendatud. Tõepoolest, terminit «teine emakeel» ametlikes väljaannetes ja dokumentides ei kasutata, sest ta ei ole teaduslik — nagu ka mõistet «teine kodumaa» jts. Teadus ei salli ebamäärasust ega kasuta metafoore. Nii on NSV Liidu rahvaloenduses (vt nt 1979. a rahvaloenduse materjale) lahtrid isikute arvestamiseks, kes valdavad «teise rahvuse keelt» ja kes «vabalt valdavad mõnda NSV Liidu rahva keelt». Siin on kõik selge. Alogismid teistest emakeeltest puuduvad. Kuid bürokraatide kõned kubisevad targutustest teemal «kakskeelsus». Ning asi pole selles, nagu ei saadaks terminite või mõistete sisust aru. Bürokraatidel on keelesuhetete oma bürokraatlik arusaam, millel on pikk ajalugu.

Kakskeelsus on bürokraatlikes arvestustes rahvaste venestamise Trooja hobune; rahvuskultuuride avaldatava surve meetod; vahend, mis õhustab rahvuskultuuri konsolideerivat alget ja muudab selle kultuuri ühtse bürokraatliku riigi huvides toimuva assimilatsiooni ees relviitaks. Kui kujutleda, et mingil imeväel oleks bürokraatiale äkki lõpp peale tehtud, siis ei tekiks ka mingit vajadust NSV Liidu rahvaste kakskeelsuse järele, sest puuduks autoritaarse võimu monopoolsest valdamisest huvitatud sotsiaalne jõud. Rahvuskultuuride olemasolu ja nende vaba areng loob ühiskonnas demokraatliku situatsiooni, olles samas ise, sõltuvalt demokratiseerimise tasemest, selle situatsiooni tulemuseks. Sellist riiki on bürokraatial raske

juhtida (liiatigi bürokraatlike meetoditega). Seepärast püüab ta suhteid lihtsustada ja «mehhaniseerida» ning rahvuskultuuride demokraatlikke aluseid ja autonoomiat täielikult maha suruda, demonstreerides sealjuures rafineeritud demagoogilisi võtteid.

M. Hint vaatles kakskeelsuse probleemi lingvistilisest seisukohast, näitas selle varjukülgi ja hoiatas, et «tegelikkuses võib keele ja kultuuri kiire vahetus viia kultuurituseni, millest saab parimal juhul üle alles mitme põlvkonna jooksul». Tuleb märkida, et tegemist on kultuuri katastroofiga, mis iseenesest, muutmata sotsiaal-poliitilisi tegureid, pole ületatav. Kuid selle põhimõtteliselt õige hoiatuse, mis kutsub peatama igasuguste «tuleviku planeerijate» demagoogilist optimismi, nõrkus seisneb paradoksis, et ta rahuldab neid «planeerijaid» täielikult.

Rahvusvabariikide vaimse kultuurituse perspektiiv tekitab muret ainult kultuursetes inimestes (sh ka venelastes), aga mitte vene ega kohalikus «kompradoorlikus» bürokraatias ega isegi mitte bürokrateerunud intelligentsis. «Suure eesmärgi» nimel on tšinovnikud nõus leppima paljude kultuuritute põlvkondadega, sest nad ise juba on kultuuritud. See-eest saabub pärast... «ühtne keel» ja ei mingeid probleeme. Ent tegelikkuses tekib probleeme veelgi rohkem. Kuid mis tähtsust on sellel võrreldes asjaoluga, et bürokraatia võidab veel ühe astme oma poliitilise eesmärgi teostamisel — bürokraatliku riigi jagamatul tugevdamisel ja tsentraliseerimisel.

Ei maksa unustada nõukogude bürokraatia agressiivsust ja iselaadset psühholoogiat. Tal on sootuks teistsugune väärtuskaala. Rahvad, isiksused, rahvuslik kultuur... Tšinovniku jaoks on need igandid, sest objektiivselt, vaatamata pealtnäha patriootilistele kõnedele on bürokraatia oma sotsiaalselt ja psühholoogiliselt olemuselt kosmopoliitiline. (Siit ka kosmopoliitiline internatsionalismitõlgendus.) Seepärast on ta sügavalt vaenulik kultuuri (sh oma rahva kultuuri) loominguise, vaimse ja spontaanse arengu suhtes. Seda võib väga hästi näha suhtumisest rahvusliku ajaloo, muuhulgas vene ajaloo mälestusmärkidesse, mida ei ole sugugi vähem laastatud kui teiste rahvaste omi.

Bürokraatia püüab demokraatlikku vaimset kultuuri kontrollida, ära osta, et teda mõjutada, juhtida ja lõpuks alla suruda ning luua surrogaat, vaimse kultuuri imitatsioon. Bürokraatiale on ta mittevajalik ja kahjulik. Sest demokraatlik vaimne kultuur (tuletan meelde, et «kultuuri üldse» pole olemas) on see keskkond, kust võrsub inimene-isiksus, inimene-looja, kes on sisemiselt vaba. Ühiskondlike suhete bürokraatlik süsteem ning

selles süsteemis sünteetitud väärtused soodustavad aga inimese-funktsionääri tekkimist, kes on oma olemuselt lõmitaja, kes ei ole vaba ega loov. Selline inimene on bürokraatlikule masinavärgile niisama vajalik nagu kodar rattale, ta on kui «selekteeritud tellimus», kes suudab eksisteerida bürokraatlike suhete surnud maailmas. Kriis tekib siis, kui moodustub funktsionääride sotsiaalne ühiskond. Siis algab seisak, sest surnud, hingetu organism iseenesest ei liigu. Meie ühiskonnas selline kriis praegu veel kestab ja peegeldub selgesti bürokraatia põhiline antagonistlik vastuolu — vastuolu tšinovnikliku isevalitsuse ja rahva eneseväljendustahte vahel.

Püüdlemine jagamatu bürokraatliku võimu poole on tekitanud kaks teineteist näiliselt välistavat tendentsi: kosmopolitismi igasuguse kultuuri suhtes ja vene «keelelise šovinismi». Tegelikult on šovinism ja kosmopolitism solidaarsed ning elavad bürokraatias vabalt kõrvuti, ilmutades sõltuvalt olukorrast ja hetke vajadustest kord ühte, siis teist külge. Keelt käsitab bürokraatia lähtudes vaid tema kommunikatiivsest funktsioonist, ei näe aga temas kultuuri vahendit. Keel on bürokraatiale vajalik kui ühtne unifitseeritud teadete edastamise mehhanism, mis kindlustab võimu mugava funktsioneerimise, mitte kultuuri arengu. Järelikult on tarvis «ühtset riiklikku keelt», mille poliitiliselt reaktsioonilist olemust paljurahvuslikus riigis näitas V. I. Lenin.

Just seetõttu, et bürokraatia ei lähtu mitte keele kultuurilisest, vaid ainuüksi kommunikatiivsest kvaliteedist, on tema sõnavara piiratud, sõnakasutuse sagedus ebaaproportsionaalne, mõistete tarvitamine ebaadekvaatne, mõtete väljendamine primitiivne ja hääldamisintelligentsus madal. Tahe elulised suhted mugavalt skemaatiliseks muuta peegeldub ka keeles. Bürokraatia püüab keelt mugandada vaid oma huvide teenimiseks, luues nii omapärase žargooni, mis on rahvuskeele hale paroodia.

Riigis, kus bürokraatia arvamus domineerib, avaldab tšinovniklik keel rahvuskeele kõikidele stratigraafilistele kihtidele tugevat mõju (sest bürokraatia esineb ühtlasi sotsiaalse eliidi rollis). Ebaadekvaatselt kasutatav sõjaline leksika («töörinne», «küsimuse torpedeerimine», «lahing saagi eest», «väljaastumine ühise rindena» jne), veidrad fraseoloogismid, kohmakad grammatilised konstruktsioonid, mis on imelikud isegi vene keeles — kõik see levib edukalt ja esmajärjekorras teistesse rahvuskeeltesse, deformeerib nende struktuuri ja vaatamata kõlalistele erinevustele (mõnikord ka ilma selle erinevuse) loob üldise mõistelise aluse, et tajuda omapärase bürokraatliku pidžinkeele ühtset žargooni. Kakskeelsus, nii nagu seda mõistab

bürokraatia, võib nimetatud protsessi vaid kiirendada. Asja tuum pole mitte ainult selles, et kakskeelsuse kasutuselevõtmine on teaduslikult põhjendamatu, vaid ka selles, et püüd sanktsioneerida kõikjal vene keel ühtse riigikeelena johtub valitseva bürokraatia klassipüüdlusest. (Jah, ma ei eksinud, just nimelt «klassipüüdlusest». Aga sellest edaspidi.)

Vaadeldgem lühidalt antud probleemi ajalugu. Töös «Rahvuste küsimustest ehk «autonoomiseerimisest» kirjutab V. I. Lenin: «On vaja maksma panna kõige rangemad eeskirjad meie liitu kuuluvates muuravuselistes vabariikides rahvuskeele kasutamise suhtes ja nende eeskirjade täitmist eriti rangelt kontrollida. Pole kahtlust, et raudteesajanduse ühtsuse ettekäändel, maksuasjanduse ühtsuse jne ettekäändel tuleb meil oma praeguse aparaadi tõttu ette suur hulk tõsivene laadi kuritarvitusi. Nende kuritarvituste vastu võitlemiseks on vaja erilist leidlikkust, rääkimata juba nende inimeste erilisest siirusest, kes asuvad seda võitlust läbi viima. Siin on tarvis üksikasjalist koodeksi, mille vähegi edukalt saavad koostada ainult natsionaalid, kes antud vabariigis elavad.» Nimelt nendest keelepoliitika põhimõtetest lähtudes loodi Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit ja arenes rahvaste kultuur 1920ndatel aastatel. Üritati vabaneda mineviku suurriiklikest iganditest, hakati taaselustama demokraatlikku ja ehitama sotsialistlikku rahvuslikku kultuuri, eelkõige aga taastati kõikjal varem allasurutud oma keel.

Tuleb märkida, et kui V. I. Lenin nõudis «rangemaid eeskirju», siis ei kahelnud ta hetkekski, et «praeguse aparaadi tõttu» võidakse võimu kuritarvitada. Jutt on 1920ndate aastate alguse juhtimise bürokraatlikust aparaadist, mis oli V. I. Lenini hinnangu järgi täielikult «tsarismilt laenatud ja millel on ainult õige veidi nõukogulikku lõhna juures». Ülalnimetatud töös kirjutab ta: «Me peame asvalt tunnistama vastupidist, et me nimetame omaks aparaati, mis tegelikult on meile alles läbi ja läbi võõras ning kujutab endast kodanlikku ja tsaristlikku segaputru. Sellistes tingimustes on väga loomulik, et «liidust väljaastumise vabadus», millega me ennast õigustame, osutub tühjaks paberilipakaks, mis ei suuda Venemaa muulastele kaitset pakkuda selle tõsivene inimese, suurvenelase-šovinisti, tegelikult lurjuse ja vägivald-tarvitaja rünnaku eest, kelleks on tüüpiline vene bürokraat. Pole kahtlust, et väga väike protsent nõukogulikke ja nõukogustatud töölisi upub selles šovinistlike suurvenes kaabakate meres nagu kärbes piimas.»

Vaatamata sellele et viimased V. I. Lenini tööd publitseeriti juba 1956. aastal, on opeerimine leninlike seisukohtadega rahvusli-

kust ülesehitustööst olnud raskendatud. Bürokratlaku šovinismi probleem on olnud keelatud teema. Mulle võidakse vastu vaielda, et kas saab aparati, millest kirjutas V. I. Lenin, võrrelda kaasaja juhtivate töötajatega? Seoses sellega tuleb ära märkida veel üks bürokraatia olemuslik eripära. Bürokratia on võimeline (seejuures fantastiliselt võimeline) igasugustes, ka täiesti võimatu tingimustes muganduma mis tahes ideoloogiaga, alates äärmuslikust türanniast ja lõpetades täieliku demokraatiaga. Kuid demokraatlikus ühiskonnakorralduses toimib rahvapoolne kontroll ja bürokraatial pole täielikku võimu. Seepärast pole bürokraatia demokraatlike suhete arengust mitte kunagi huvitatud. Ühiskonna sotsialistlik areng ja demokraatia elu kõikides sfäärides ning rahva aktiivne osavõtt ühiskondliku ülesehitustöö kõikidest protsessidest — need olid tingimused, millele toetudes pidi 1920ndatel aastatel ümber kujunema vana režiimi juhtimisaparati, pidid murduma tema psühholoogia ja harjumused ning kaduma tšinovniklikud põhimõtted. Kasutades seejuures vana juhtimisaparati professionaalset kogemust, pidi juhtimine niimoodi teisele tasemele tõusma. Seda lootsid revolutsionäärid, sellest annavad tunnistust V. I. Lenini artiklid ja raamatud, kogu leninliku poliitika sisu. Pärast tema surma näeme, et demokraatia põhimõtetest eemaldutakse, kinnitatakse karmid administratiivsed meetodid ning formeerub eriline juhtimise ja suhete struktuur, mida praegu tavatsetakse nimetada «Stalini isikukultuse perioodiks». See ei olnud mitte midagi muud kui bürokraatliku isevalitsuse äärmuslik ilming.

Niipea, kui ühiskonna arengu demokraatlikud alused kõrvale heideti, tugevnes ja laienes bürokraatia. Vana aparat võttis uue vormi, toetudes nüüd uutele ideedele ja lähemates vanadest põhimõtetest. Ta mugandus, ning liitudes tihedalt uue sotsiaalse ajavooluga, avaldas mõju riikliku ja administratiivse võimu kogu struktuurile. Selle neobürokraatliku moodustise esimesteks ohvriteks olid eesrindlik demokraatlik intelligents ja leninlikud revolutsionäärid.

Revolutsioon purustas vana riigivõimu, mida Lenin nimetas masinaks, kus üks klass eksploateerib teist. Kuid ta jättis alles mootori, mis selle masina liikuma paneb — juhtimisaparati. Selle ümberkujundamine jäi seoses Lenini surmaga ja loobumise juhtimise demokraatlikest põhimõtetest pooleli. Tõstes pöördeid, modelleeris mootor ka võimumasina uue süsteemi, mis mõistagi lähtus selle mootori töö põhimõtetest. Masin hakkas töötama iseendale. Siit johtub sugulaslik järjepidevus vana ja uue bürokraatia vahel ning paljude suhtumiste samasus, seal-

hulgas ka suhtumine rahvusküsimusse. Kuid bürokraatiale on iseloomulik järgmine asjaolu. Sfääris, kus valitseb erandandus, on bürokraatia objektiivselt sõltuv juhtivast klassist ja tema valitsemisel (võimul) on vaid kõrvaline funktsioon. Seevastu tootmisvahendite ühiskondliku omanduse tingimustes, kus reguleerijaks on riik, allutab bürokraatia endale riikliku võimu ning saab seeläbi ühiskondlike hüvesid ja ühiskondliku töö produkte, aga samuti tootmisvahendeid ja töö ühiskondlikku organisatsiooni iseseisvalt tarbida. Selgub, et bürokraatia käsutusse on läinud tööliste ja talupoegade klassiväärtused. Sellel etapil, saavutanud ühiskonnas absoluutse võimu (kordan: ühiskonnas, kus on likvideeritud eksploatatorlikud klassid ja kehtib tootmisvahendite ühiskondlik omandus), käitub bürokraatia kui parasitaarne klass. Et tugevdada oma võimu, hävitab bürokraatia eksploatatorlikud klassid ja kehtestab tootmisvahendite ühiskondliku omanduse, korraldab majanduse sotsialistlikult ümber ning loob ühiskonna sotsiaalse homogeensuse saavutamiseks vajalikud sotsiaal-poliitilised, kultuurilised ja vaimsed eeldused.

Pole raske märgata, et bürokraatia, tööliklassi ja sotsialismi põhilised poliitilised eesmärgid ning ülesanded langevad kokku. Kuid nad langevad kokku niivõrd, kui võrd langevad kokku inimese ja tema toidust elava paelussi huvid. Iga parasiit on bioloogiliselt oma toidukeskkonnast huvitatud, sellest, et ka tema ohver toituks ja elaks ning mida kauem, seda parem. On kindlalt teada, et Stalini bürokraatliku absolutismi ajal ei tundnud Stalin ega tema lähikond raha hinda, sest nad elasid riigi kulul. Sisuliselt polnud neil raha tarvis. Kõik hüved andis võim. Just siis kujunesid välja sellised nähtused nagu ametkondlik nomenklatuur ja ilmeksimatus, kastipsühholoogia, spetsteenindus ja teised privileegid. Siit on kerge mõista, miks bürokraatia olemasolu vahenditeks said salatsemine, töö ja avalikustamise varjamine ning mahasurumine, demagoogia ja vale; bürokraatliku töö sisuks muutus aga tegevuse imitatsioon. See johtub erilistest suhetest, mis valitsevad usurpeeritud võimu keskkonnas ja mille on põhjustanud bürokraatia sotsiaalne parasiitlus kogu ühiskonna töö, parasiitlus, mis määrabki ära tema ühiskondliku käitumise. Muidugi, ka bürokraat töötab. Kuid, nagu ütles teravalt üks kirjanik, tšinovnik töötab tšinovniku heaks, aga mitte asja huvides.

Kui 1950. aastate teisel poolel ja 60ndate algul püüti bürokraatlikku absolutismi piirata, taastada õigused, vabastada mõte ja mõista hukka Stalini isikukultuse perioodi kuriteod, siis hiljem sellest loobuti. 70ndatel aastatel

sai selgeks, et uutes tingimustes kasvab ühiskonnas selline sotsiaalne koletis, selline tuhandepealine bürokraatlik elukas, kes on võimelise hävitama, ära mäluma ja täielikult endasse õgima kõik — kultuuripärandi, traditsioonid, ideoloogia, intelligenti, moraali, rahvuskeeled, loodusvarad, majanduse ning lõpuks sotsialismi.

Oma sotsiaalselt olemuselt ilmutab bürokraatia tüüpiliselt väikekoodanlikku psühholoogiat ja revolutsioonilisust. V. I. Lenini sõnade järgi oli sedalaadi revolutsioonilisus omane «kapitalismi eksploateerimisest ja õudustest raevunud väikekoodanlasele». Sama tüüpi «revolutsioonilisus» muutis agressiivseks bürokraadi, kes oli hüpnotiseeritud 1930.—1950. aastate terrorismihirmust. (Repressioonidest pääsemiseks tuli demonstreerida «revolutsioonilist» valvsust.) Kui aga hüpnoos haihtus, siis selgus, et bürokraatid endal pole midagi selle vastu, et elada «koodanlikult» — söönuna, hästi, rikkalt ja komfordiga. Korruptsioon ja parasitism omandasid võimuparaadis enneolematud mõõtmed. Nagu bürokraatia mädanemise peegelpilt levisid rahva hulgas ühiskondlikud haigused: tarbijalikkus, mugandamine, spekulatsioon, altkäemaksude võtmine ja ühiskondliku vara riisumine; madalale langes moraal, katastroofiliselt levisid joomarus, narkomaania ja prostitutsioon; peaaegu takistamatult kasvas massikultuur ja -teadvus.

Praegu võib aeg-ajalt kuulda, et alla käisid vaid üksikud juhid. Tegelikult see nii ei ole. Tegemist on bürokraatia tüüpiliselt väikekoodanliku olemusega, mis lihtsalt ilmneb teistsugustes ühiskondlikes tingimustes. Muutuvad tingimused, muutub ka käitumine. Bürokraatia on ühtaegu nii fööniks kui ka kameeleon. Pärast mõnesugust peataolekut räägib ta nüüd juba kindlalt «perestroikast», imiteerib «demokraatlikke» muudatusi ja isegi võitleb... «bürokraatia» vastu — ning lõppkokkuvõttes on olukorra täielik pööremees. Põhjus on selles, et läbiviidav reformide poliitika, mis kannab perestroika nime, lähtub eelkõige kriisi-, ent sugugi mitte revolutsioonilisest olukorrast. Kuid selleks, et reforme ellu viia, on vaja tõeliselt revolutsioonilist teadust, ühiskondlikku entusiasmi ja revolutsioonilist demokraatlikku võimu. Muide, otsustava sõna peab siinjuures ütleva majandus.

Ajaloo sotsiaalse protsessi loogika näitab, et bürokraatia tuleb likvideerida. Seda eesmärki on võimalik saavutada vaid siis, kui demokraatiat arendatakse sügavuti, järjekindlalt ja üleüldiselt kui poliitilist süsteemi, aga mitte vaid kui töö organiseerimise meetodit (kusjuures tegelikkuses osutub see meetod primitiivseks, kärbituks ja sageli bü-

rokraatlikult moonutatuks). Kasutada bürokraatia vastu võitlemiseks bürokraatlikke meetodeid — see on viljatu tegevus, mis bürokraatiat ainult tugevdab.

Bürokraatia antipood on demokraatia. Esmane ja peamine ülesanne, mille ühiskonna demokraatiseerimise poliitika lahendamata peab, on reaalselt garanteeritud tingimuste loomine rahvuskultuuride vabaks eksisteerimiseks ja arenguks, rahvuste arenguks tervikuna. Niikaua kui seda küsimust pole püstitatud (eriti sellises paljurahvuselises riigis nagu NSV Liit) ja demokraatlikult lahendatud, ei ole ka mingit alust demokraatiseerimise arengust tõsiselt rääkida. Rahvuskultuuride normaalse eksisteerimise tähtsaimaks tingimuseks on aga rahvuskeele vaba ja üleüldine areng, rahvusterritooriumil talle tema põhiliste õiguste tagamine. Just keele saatus teeb rahvusintelligentsile praegu kõige rohkem muret. Aparaaditöötajad püüavad keeleprobleemi tõelist sisu maha vaikida. Seal, kus rahvuskeele positsioonid on juba niivõrd nõrgenenud, et tema kasutamine takistab ühiskonna ja juhtimissüsteemi sotsiaalset edenemist, loobub bürokraatlik funktsionäär temast teadlikult ja parasiteerib vene keelele. See on tema mustemaid tegusid — temast saab oma emakeele hauakaevaja, bürokraatliku suurriikliku šovinismi ja venestamise elluviija. Sel perioodil tekib niisugune vastik reaktsiooniline nähtus nagu rahvuslik nihilism, kus öeldakse lahti rahvuslikest traditsioonidest ja põlatakse ära oma rahva kultuuriväärtused, esmajärjekorras tema olme, ajalugu ja keel.

Suurriiklik šovinism on eelkõige tsaariaegse bürokraatia ja vene koodanluse sünnitis. Pole juhuslik, et eesrindlikus vene intelligentsis tekkis süütunne Venemaa mittevadene rahvaste ees. Toetati rahvuslikku vabadusliikumist ja isegi võideldi koos ivaltsituse vastu. Selle probleemi üle on sügavalt juurelnud V. I. Lenin, kes mõistis probleemi internatsionalistlikult ja leidis, et suhete mõõdupuuks vene ja mittevadene rahvaste vahel peab saama «kompensatsiooniprintsiip»: «Sellepärast rõhuva ehk niinimetatud «suure» rahvuse (kuigi ta on suur üksnes oma vägivalla poolest, suur üksnes nii, nagu seda on deržimorda) internatsionalism ei tohi piirduda rahvuste vormilisest võrdsusest kinnipidamisega, vaid peab sisaldama ka niisugust ebavõrdsust, millega rõhuv rahvus, suur rahvus kompenseerib selle ebavõrdsuse, mis elus tegelikult välja kujuneb. Kes pole sellest aru saanud, see pole mõistnud tõesti proletarset suhtumist rahvusküsimusse, see on tegelikult väikekoodanlikule seisukohale jäänud...» («Rahvuste küsimusest ehk «autonoomiseerimisest»»).

See on kirjastatud 1922. aastal, varsti

pärast NSV Liidu moodustamist. 65 aasta jooksul on tšinovnikud hoolitsenud selle eest, et Lenini sõnad täielikult unustada, moonutades tõelise internatsionalismi mõtet ja tähtsust rahvuskultuuride arengus. Kuid samal ajal on pikka aega kultiveeritud bürokraatlik, šovinistlik ja nihilistlik omavoli tekitanud teiste rahvuskeeltele ja rahvaste vaimsele ajaloole tohutut kahju. Leninlikku «kompensatsiooniprintsiipi» kasutamata on rahvusliku õigluse taastamine võimatu. Kakskeelsuse juurutamist, nagu seda mõistab bürokraatia, ei ole kultuuri ja keele rahvusliku rehabiliteerimise ülesandega mitte kuidagi võimalik ühendada. Sest alustada tuleb nagu 1920ndatel aastatelgi rahvusvabariigi elu keelelisest «natsionaliseerimisest».

Bilingvismi probleemide terviklik teaduslik uurimine, aga ka välismaise kogemuse arvestamine on äärmiselt vajalik. Kuid bürokraatia ülemvõimu tingimustes (olgem avameelsed, sellest ülemvõimust ei ole me veel vabanenud ega ole teada, millal vabane) on niisama oluline mõista probleemi sotsiaal-poliitilist aspekti. Antud märkmed püüavadki seda selgitada, kuigi kirjutamise ajend oli teine. Bürokraatlikult arutlev inimene usaldab teaduslikke argumente vaid niivõrd, kui võrd neid usaldada on kästüd, või kui võrd see on vajalik lähtudes tema poliitilistest, ideoloogilistest jt kaalutlustest. Vastupidisel juhul nõuab ta konkreetseid tõestusi (lootuses, et neid ei ole, ja kui on, siis üritab nendega toime tulla). Teooria parimaks tõestuseks on teatavasti praktika. Õnneks (või õigemini meie suureks õnnetuseks) on selliseid tõestusi rohkem kui vaja ja mis kõige hirmsam — nad kinnitavad täpselt M. Hindi artikli teaduslikke järeldusi. Vaadeldes neist mõnda Valgevene NSV näite põhjal.

Valgevenel on rohkem kui tuhande aasta vanune kultuur, mis on fikseeritud keeles, ajaloos, arhitektuuri- ja kirjamälestistes ning põlistes linnades. Valgevene keele õitseng langes 15.—17. sajandisse, mil ta oli valgevene ja leedu rahvaste riigis — Leedu Suurvürstiriigis — ametlikuks riigikeeleks. Valgevene keeles on kirjutatud riigioiguse mälestised, riigi meetrikaraamatud, muistne kirjandus ja idaslaavlaste esimesed trükitud raamatud (1517. a). Sel ajal omas valgevene keel ja rahvas tervikuna suurt tähtsust kui lääne humanistlike kultuuritraditsioonide edasikandja itta, Vene riiki. Kuid ajad muutusid, valgevene ja leedu rahvad kaotasid omariikluse ning sattusid XVIII sajandi lõpus Venemaa koosseisu. XIX sajandil oli valgevene keel keelatud ja langes range tagakiusamise ohvriks. Rahvuslik uuestisünd algas XIX sajandi II poolel. Kuid valgevene keel taaselustus ja sai tagasi oma riikliku tähtsuse alles pärast re-

volutsiooni, kui loodi nõukogude vabariik. 1930ndate aastate repressioonidega võrreldavaid ajalugu varem ei tundnud. Rahvusintelligentsi enamik hävitati. Valgevene keelt hakati riiklikust ja ühiskondlikust elust jälle kõrvale tõrjuma. Pärast sõda, kus valgevene rahvas kaotas peaaegu kaks ja pool miljonit inimest ning andis olulise panuse võiduks fašismi üle, sai temast stalinliku kaadripoliitika vaikiv ohver. Põhjendusega, et vabariigis oli olnud okupatsioon, määrati Valgevene NSV juhtivatele riiklikele, parteilistele ja administratiivsetele ametikohtadele ümberasukad, kes saadeti siia peamiselt Vene kesk- ja idaoblastitest. Moodustus tihke bürokraatlik kiht, kes ei tundnud valgevene keele ja kultuuri vastu vähimatki huvi. Sellega olid loodud tingimused ja keskkond sunniviisiliseks kakskeelsuseks. Valgevene koolide muutmine vene koolideks lähtus algselt vajadusest õpetada uue bürokraatia lapsi, kes ei tahtnud valgevene keelt õppida, hiljem põhjendati seda «internatsionaalse kohustusega», «rahvaste lähenemisega», vajadusega osata suurt vene keelt ja muu sellisega. Seda poliitikat teostati erakordselt sihikindlalt ja järjepidevalt, sageli eesmärgi saavutamiseks vahendeid valimata, muutes niimoodi rahvahariduse ametkonna läbi ja lõhki bürokraatlikuks. Kõik see viis vaimse rahvuskultuuri katastroofilisse olukorda, mis näitab praktikas, kui hävitav on sunniviisiline bilingvism.

1970ndate aastate keskpaigaks, 40 aastat pärast «lingvistilise eksperimendi» algust, ei olnud mitte ühesegi Valgevene linna (aga neid on 95) ega peaaegu mitte ühesegi rajoonikeskuse (117) jäänud järele mitte ühtegi valgevenekeelset kooli ega lasteaeda. Valgevene koole on suletud ka mõnedes asulates ja isegi külates. Poolteismiljonilises Minskis on tänaseks päevaks kõik koolid venekeelsed. Sealjuures moodustavad valgevenelased 71,5 protsenti linnaelanikkonnast ja 80 protsenti kogu elanikkonnast (1979. a andmed). Valgevene keel kui õppeaine likvideeriti. Tõsi küll, arvestades osa intelligentsi pahameelt, on valgevene keele õpetamine hiljem küll taastatud, kuid sellest võib õpilase vabastada kas vanemate soovil või arstitõendi esitamisel, mis kinnitab, et tervisliku seisundi tõttu on lapsele valgevene keele õppimine vastunäidustatud. Vene keelest või geomeetriast tõend loomulikult ei vabasta. Kümnete sõjajärgsete aastate jooksul pole vabariigis ette valmistatud mitte ühtegi valgevenekeelse kooli õpetajat. Kõikides Valgevene kõrgkoolides, tehnikumides ja kutsekoolides toimub õpetamine ainult vene keeles. Kogu asjaajamine alates kolhoosi kantseleist kuni valitsusasutuseni käib vene keeles. Kõik pealiskirjad tööstus- ja tarbekau-

padel on venekeelsed, samuti kogu reklaam, kõik kuulutused, viidad, sildid, plakatid jms (osaliselt on erandiks Minsk). Jne, jne.

Valgevene kiri on osaliselt säilinud ajakirjanduses. Üheteistkümnest vabariiklikust ajalehest on 6 valgevenekeelsed (kuid nende üldтирааж on venekeelsetest kümme korda väiksem), samuti neli oblastilehte kuuest ja enamik rajoonilehti. Valgevene keeles ilmub paar kirjanduslikku ja ühiskondlik-poliitilist ajakirja ning antakse välja ilukirjandust (4,7 protsenti trükipoognatest, ülejäänud 95,3 protsenti vene keeles; 1984. a andmed). Niipalju sellest, mida silmaga näha ja lugeda saab. Nüüd sellest, kus ja kui palju valgevene keelt kuuleb. Siin on muutused veelgi katastroofilisemad, sest nad puudutavad rahvuskultuuri olemuslikku kihistust. Valgevene keel kõlab raadio ja televisiooni valgevene saadetes, kirjanike- ja osaliselt ajakirjanikevahelises suhtlemises, mõningal määral loomingu- ja humanitaarteadusliku intelligentsi ning üliõpilaste seas. Valgevene keeles suhtleb vähem kui kolmandik põhirahvusest (arvestused on umbkaudsed). Need on peamiselt üle 35—40aastased maainimesed. Umbes 10 protsenti valgevenelasi räägib iseloomulikku vene pidžinkeelt vaesestunud sõnavara ja grammatikaga, valgevene keele melodiat ja rütmiga kõnes ning iseloomulike foneetiliste iseärasustega. Ainult osa neist valdab vene keelt hästi (oskamata seevastu oma emakeelt). Kõige suurem osa vabariigi valgevene elanikkonnast (50—60 protsenti) räägib kreoolistunud (segatud) vene-valgevene «poolkeelt», Valgevenes nimetatakse seda «trasjankaks», mis otsetõlkes tähendab «heina ja põhu segu». Poolkeel «trasjanka» on piiratud kultuurilise taseme peamiseks põhjuseks. Seepärast levib ta sotsiaalse stratifikatsiooni keskmistes ja alumistes kihtides. Selle poolkeele ühiskondlik lokalisatsioon omakorda tagab «trasjanka» taastootmise ja sotsiaalse kindluse ning järelikult ka vaimse kultuuri madala taseme, kusjuures tendents on sinnapoole, et see langeb veelgi. On tekkinud olukord, kus kultuurituse põhjus ja tagajärg on lahutamatu seotud, st põhjus (poolkeel) on tagajärg ning tagajärg omakorda põhjus.

Valgevene elanikkonna olulise osa poolkeelsus mõjub kultuuri arengule erakordselt hävitavalt. Asi pole mitte ainult selles, et rahva vaimne energia kaob ega arene edasi, nagu märgib õigesti Mati Hint. Valgevene kurb tegelikkus, sunniviisilise kakskeelsuse tagajärg on selgesti näidanud, millised on bürokraatlikult mõistetud bilingvismi varjatud püüused. Eelkõige on selgeks saanud aktsioon, et inimene ei saa areneda ja eksisteerida üheaegselt kahes kultuuris. Isiksuse vaimne areng ei ole sel puhul täisväärtuslik.

Enamik vabariigi poolkeelsest elanikkonnast on indiferentne nii vene kui ka valgevene kultuuri suhtes ja orienteerub halvasti mõlemas kultuuris. Poolkeelne indiviid ei tunnetata vaimsete seoste peensusi (need on talletatud keeles ja neid väljendatakse kõne kaudu), kasutab halvasti abstraktseid mõisteid, ei suuda sageli nähtusi teoreetiliselt mõtestada, ja isegi kui mõistab keerulisemaid suhteid, siis ei oska ennast väljendada ega vestluskaaslastele arusaadavaks teha. Algab piinarikas sõnade valik, kogelemine iga halvasti koostatud lause juures. See pole mitte patoloogiline kogelemine, millest kirjutab M. Hint, vaid kogelemine, mis on tingitud oskamatuses mõistetega opereerida ja suutmatusest hõlmata keele struktuurset süsteemi («poolkeeles» ju ühtset struktuuri ei ole). Paradoksaalne olukord: iga eesti või läti tööline, kolhoosnik või teenistuja, keda on lapsest saadik kasvatatud ükskeelses keskkonnas ja kes räägib halvasti vene keelt, oskab ometi selles keeles tunduvalt selgemini, järjekindlamalt ja kiiremini oma mõtteid väljendada kui samasugune, ent poolkeelne valgevene tööline, kolhoosnik või teenistuja, kes just nagu kõneleks kahes keeles korraga. See käib suures osas ka valgevenelaste kohta, kes räägivad vene pidžinkeelt. Et selles veenduda, piisab, kui mõnda aega kuulata üleliidulise, valgevene ja teiste vabariikide raadio saadetes lindistatud intervjuusid.

Poolkeelne eksisteerimine peatab kultuuri arengu sisemise spontaanse protsessi, sest ta pidurdab isiksuse rahvuslikku enesetunnetust (identifikatsiooni), ühiskondlikku, kultuurilist ja vaimset «Mina». Võime kultuuri tarbida säilib, aga see orienteerub sisemiselt keskkonnalt välisele, aktiivselt positsioonilt passiivsele. Tagajärjena tekitab tingimused massikultuuri, ersatsi, surrogaadi vaimsete väärtuste tarbimiseks. Sellist nähtust oleme me juba täheldanud.

Kui suurt kahju on rahvusele toonud poolkeelsus ja keelesituatsiooni destabiliseerimine Valgevene vabariigis, seda pole keegi kokku arvanud. Bürokratia nimetab niisugust olukorda «arenenud kakskeelsuseks» ja «rahvuspoliitika suureks saavutuseks». Kuid piisab sellest, kui võrdleme meie just nagu «kakskeelse» vabariigi kultuuripositsiooni vastava sfääriga näiteks Eestis ja Lätis, siis märkame kohe mitmeid erinevusi. Selgub, et mõned kultuurielu küljed puuduvad Valgevenes täiesti või on haletsusväär-ses seisus. Majanduslikud näitajad on aga Valgevenes ja Balti vabariikides enam-vähem ühesugused ning see rahuldab bürokraatiat täielikult.

Suhtumine rahvuskeelde lähtub faktist,

kas rahvaste enesemääramist tunnistatakse või mitte. Kui tunnistatakse, siis tunnistatakse ka tema keelt, sest ilma keeleta rahvast ei ole. Seepärast kõik manipulatsioonid rahvuskeeltega, mis näiliselt reglementeerivad, aga tegelikult piiravad tema kasutamist rahvusvabariigis, näitavad vaid seda, et bürokraatia poliitika suhtumine rahvasse on valelik. Sellele juhtis konkreetselt tähelepanu V. I. Lenin, kes eitas paljurahvuselise Venemaa mis tahes keele mis tahes privileege ja nõudis samas, et kehtestataks «ranged eeskirjad» rahvuskeele kasutamise kohta vabariikides. Igal rahvuskeelel peab oma rahvusterritooriumil olema täielik, üleüldine ja prioriteetne õigus. Vastupidisel juhul peab tunnistama, et vabariigi riiklik, rahvuslik ja kultuuriline iseseisvus, õigus Liidust välja astuda ja teised revolutsioonilised saavutused on vaid «tühi paberilipakas» ning võitlust nende rahvaste esmaste õiguste eest tuleb alustada otsast.

Loomulikult peab igas liidulises (autonoomses) vabariigis (sh ka Vene NFSVs) arvestama tema territooriumil elavate teiste vabariikide esindajate huve (haridus, kultuurilised ühendused, trükiväljaanded jne). Kuid mitte mingil juhul ei saa nõustuda bürokraatia nõudmisega suhtuda vene keelde erilisel, mis tegelikult tähendab talle rahvuskeelte arvel privileegide loomist. See nõudmine lähtub teesist, et vene keel on «rahvusvaheline suhtlemiskeel». Aga nimelt seepärast on vene keel märksa soodsamas seisus kui mis tahes teise NSV Liidu rahva keel. Tekkinud olukorras tuleks tunda muret selle üle, kuidas anda rahvuskeeltele kompensatsiooni, aga mitte selle üle, kuidas privileeerida suurt vene keelt, mida mitte miski ei ähvarda.

Meenuvad 1920ndad aastad. Gorõ-Go-

retski Põllunduse Instituut muudeti Valgevene Põllumajanduse Akadeemiaks, kuhu kutsuti Leningradi professor, sest oma kaadrit ei jätkunud. Leningradi teadlased õppisid valgevene keele kiiresti selgeks ja hakkasid selles keeles loenguid pidama. Siis ei tekkinud mõtetki, et võiks teisiti olla, sest Valgevene oli liiduvabariik, kus kogu õpetamine kõrgkoolides ja kogu asjaajamine toimus valgevene keeles. Ei tulnud kõne allagi, et haritud vene intelligent poleks tundnud ja austanud selle rahva keelt, kes teda enda juurde tööle palus. Tänapäeval on lugupidamatus valgevene keele vastu muutunud tavaliseks nähtuseks. Põhjus pole niivõrd hariduse ja intelligentsi devalveerumises. 1920ndatel aastatel ei olnud veel välja kujunenud see iselaadne ühiskonda mürgitav bürokraatlike suhete psühholoogia, mille jaoks haridus on bürokraatia tööriist, mitte kultuurivahend.

Deformeeritud kultuuri reaalses elutingimustes ilmnevad tuhandet eemaletõukavad eetilise-psühholoogilised seisad, mis solvavad rahvustundeid ja isiksuse inimväärikust. Kuid see on juba teine teema. Tahaksin siiski öelda, et vaatamata valgevene keele tõeliselt apokalüptilisele olukorrale on prognoos üldiselt optimistlik. Pole sugugi lihtne hävitada vana kultuuri ja ajaloo keelt. Tema rehabiliteerimine võib tõelise sotsialistliku demokraatia tingimustes (tõsi küll, seda tuleb veel luua ja kaitsta) toimuda küllaltki kiiresti. Raskem on taastada psühholoogilist, vaimset kahju, mida poolkeelsus on rahvuskultuurile tekitanud; raskem on lahti saada ühiskonna kompleksidest. Nende ületamiseks kulub palju aega. Olgu siis valgevene keele näide Eestile õppetunniks ja hoiatagu neid, kellel on kultuurilise enesesäilitamise instinkt teoreetilise bilingvismi värvilistes perspektiivides juba nõrgenenud.

MOODSA KUNSTI AJALOOST

ANTS JUSKE
Fovismist ekspressionismini

Nüüd lähemalt juba konkreetsetest töödest, millega fovism avalikkuse ette astus. Matisse esitas 1905. aasta Sügissalongis sama aasta suvel maalitud pildid, mis olid kunstniku viimase paari aasta otsingute tulemused. Pärast nn «tumedat perioodi» olid Matisse'i loomingus 1904. aastal toimunud olulised muutused. Suvel maalis ta St. Tropezis, kus

töötasid kõrvuti kaks tuntumat neoimpressionisti — Signac ja Cross. Neoimpressionism oli Matisse'i köitnud juba varem, kuid otsustavaks sai isiklik kontakt elavate neoimpressionismi klassikutega. Aasta lõpul valmis Matisse'il figuraalne kompositsioon «Toredus, vaikus ja iharus» (1), mis oli väljas järgmise aasta Sõltumatute Salongis. Kunstnik on selles töös lähtunud küll puántillistlikust pintslitehnikast, kuid ortodokssest neoimpressionismist eristab teda suurem vabadus. Seurat ja Signac olid omistanud värviplekile

1. H. Matisse. Toredus, vaikus ja iharus. 1905

iseseisva väärtuse maali ülesehituse algemendi tähenduses. Nii vabanes värv looduse kirjeldamise funktsioonist, kuid neoimpressionistide «teaduslikus esteetikas» muutus värviplekk maali jäigaks «kompositsiooni aatomiks». Matisse'i huvitas aga rohkem neoimpressionistide poolt avastatud võimalus kasutada värvi vabamalt, kui seda olid teinud impressionistid — teda ei huvitanud ainult neoimpressionistide ranged kaanonid, mis olid selle faotluse muutnud iseenda vastandiks. Kritiseerides neoimpressionismi on Matisse kirjutanud: «Neoimpressionism või õigemini selle osa, mida nimetatakse divisionismiks, oli esimene impressionismi meetodi organiseerimine, kuid see organiseerimine oli lihtsalt füüsiline ja sageli mehhaaniline. Värvide lahutamine tõi endaga kaasa vormi ja kontuuri lahutamise, mille tulemuseks oli pinna katkendlikkus. Kõik redutseeriti ainult silma võrkkestast aistingule, samas aga purustati pinna ja kontuuri rahulikkus. Objekte eristatakse siin ainult neile antud helenduse järgi... Lõpuks pole see midagi muud kui kombitav elamus, mida võib võrrelda viiulikeele värinaga.» Fovism pidi endast otustavalt maha raputama «divisionismi türannia» ning Matisse hakkaski seda tegema. «Toredus, vaikus ja iharus» on küll veel rajatud puäntillismile, kuid punktitaoliste pintsliilöökidega vahele on kunstnik jätanud lõuendi krundi pinda. Samuti pole Matisse lähtunud järjekindlalt spektrivärvidest, erinevalt Signacist on ta täppidega rõhutanud tumedat joonistuslikku kontuuri. Süžeelises plaanis on Matisse jätkanud juba postimpressionismile omast klassikalebust. Impressionistid ja neoimpressionistid olid maalinud peamiselt maastikke, kuid mäletatavasti püüdis Cézanne oma suurte figuraalsete kompositsioonidega sünteesida Poussini ja impres-

sionismi. Siit ka klassikast pärit motiivid (suplejad arvukate aktifiguuridega), mis taas ilmuvad sageli otseste tsitaatide kujul sajandi alguse kunstnike loomingusse. Matisse tundis kahtlematult hästi klassikat nagu kõik Kaunite Kunstide Kooli kasvandikud, kelle õppeprogrammi lahutamatu osa oli vanade meistrite kopeerimine Louvre'is. Võib veel lisada, et maali «Toredus, vaikus ja iharus» pealkiri on fraas ühest Baudelaire'i luuletusest.

Neoimpressionistliku tehnika kasutamist jätkas Matisse ka järgmistel aastatel, kuid 1905. aasta suvel jõudis ta juba täiesti iseseisva stiilini. «Collioure'i maastikus» on täpne puäntillism taandunud ning asemele tulnud fovismile omane maaliline vabadus: puäntillistlikud pintsliilöögid on muutunud hoogsamaks, just nagu lohakalt tõmmatud plekkideks, värv ei jälgi enam esemete lookaalvärve looduses. Collioure'is tegi Matisse veel mitmeid väikeseformaadilisi maale, sealhulgas ka ühe portree oma abikaasast jaapani kimonos. Pariisi tagasi jõudnud, maalistas abikaasat uuesti — maal, mis pealkirja all «Naine kübaraga» tekitas furoori 1905. aasta Sügissalongis. Siin pole enam jälgegi puäntillismist, maal rajaneb täielikult värvimodelleeringul, mis on teostatud hooga pintsli-tööga. Värvidega modelleerisid juba impressionistid ja Cézanne, kuid enamasti jälgis värv motiivi «looduslikku» värvi ülesehitust. Foovid hakkasid senisest otsustavamalt muutama nähtavaid värvikombinatsioone: näiteks sellesamas maalil «Naine kübaraga» modelleerib Matisse vormi vastandvärvide punase ja roheline jõulise kontrastiga, kuigi vorm ise on veel küllaltki natuurilähedane. Teine Sügissalongis eksponeeritud töö «Avatud aken» on oma lausa akvarellilikus kerguses veelgi radikaalsem. Pildi värvimulje loob intensiivne punane, mis kord rõhutab akna-raamide kontuure, kord markeerib juhuslike pintsliitõmmetega aknalaual olevaid lilli. Aknast paistev konkreetne motiiv deformee-

2. H. Matisse. Elurõõm. 1906

3. A. Derain. Kuldaeg. 1905

rub juba tuntavalt — nii et kokkuvõttes võib «Avatud akent», samuti teisi Matisse'i selle perioodi maale nimetada puhtalt fovistlikeks.

Kohe pärast skandaalset Sügissalongi alustas Matisse uut suureformaadilist figuriaalset kompositsiooni «Elurõõm» (2) — maali, mis Picasso hilisema «Avignoni neidude» kõrval on moodsa kunsti alguse teine olulisem teos. Maali ainek on nagu «Toreduse, vaikuse ja iharuse» puhulgi inspireeritud klassikast: tõenäoliselt on «Elurõõmu» arhetüübiks Bellini «Jumalate pidu», lähemast ajast tekib paralleele Puvis de Chavannes'i pannooide, nabiide mütolooialembuse ja lõpuks akadeemiliste allegooriliste kompositsioonidega. Sellise temaatikaga Matisse ju tegelikult Moreau studios alustaski. Nii või teisiti on maali süžee pretensioonikam kui näiteks Cézanne'i või Renoiri klassikaainelistel kompositsioonidel. «Elurõõmus» toimub mingi pastoraalne antiikne bakhanaal muusika, tantsu ja armatsemisega. Nimetatud süžeelised paralleelid puudutavad maali sisulist plaani. Seevastu «Elurõõmu» vormilahendus on tõeliselt novaatorlik. Matisse tegi maalile arvukalt visandeid, mis annavad võimaluse jälgida idee arenemist. Visanditest ilmneb, et bakhanaali tegevuskoht on välja kasvanud 1905. aasta suvel maalitud «Collioure'i maastikust». Visandid kõnelevad ka stiililise päritolu mitmekihilisusest: võib tunda Cézanne'i suplejate deformatsioonilaadi mõju, Gauguini kontuuriga piiratud arabesksed värvipindu ning isegi impulsse Ingres'i aktijoonistustest. Nagu eespool mainitud, oli 1905. aasta Sügissalongi lülitatud Ingres'i retrospektiiv, mida Matisse nägi vahetult enne visandite alustamist. Jean Puy meenutab, kuidas nad käisid Matisse'iga vaatamas äsja Louvre'isse paigutatud Manet'i «Olümpiat». Viimane rippus otse Ingres'i suure «Oda-

liski» all. Selline eksponeering lausa provotseeris küsimuse, kes mida eelistab. Puy valis loomulikult Manet, kuid Matisse Ingres'i! On huvitav, et sellist klassikalembust või täpsemalt öeldes klassika lülitamist novaaatorlikku vormikeelde näeme hiljem nii mitmeigi moodsa kunsti teerajaja loomingus. Probleemaatiline on Ida kunsti mõju Matisse'i kompositsioonis. Arvatakse, et need mõjud tulid siiski veidi hiljem, välja arvatud muidugi jaapani gravüüride dekoratiivne pildikäsitlus, millest olid huvitunud juba mitmed eelmised põlvkonnad.

«Elurõõm» valmis Sõltumatute salongi avamiseks 1906. aasta märtsis. Päev enne salongi vernissaaži avas Matisse Druet' galeriis oma teise personaalnäituse, mis oli ulatulisem kui kaks aastat tagasi Vollard'i juures toimunu (55 maali, lisaks akvarelle, puldõikeid ja skulptuure). Järgnevatel aastatel jätkas Matisse erinevate laadide katsetamist. 1906.—1907. aastal valmis seeria natüürmorte, kus Cézanne'i mõjude kõrval hakkab üha rohkem kaasa rääkima sügavam huvi Ida kunsti vastu («Orientaalsed vaibad», «Harmoonia punases» jt). Paralleelselt maalits Matisse fovistlikke pilte («Noor madrus», «Autoportree»). 1907. aastal algas suurte tasapinnaliste kompositsioonide periood, kus neutraalsel foonil hargnevad keerulised figuride liikumised («Tants», «Muusika» jt). Fovism oli selleks ajaks jäänud seljataha: Barr näiteks peab Matisse'i esimeseks postfovistlikuks maaliks ühte 1907/1908. aasta vahetusel maalitud orientaalselt pilti. 1908. aastal avaldas Matisse oma kuulsa «Maalikunstniku märkmed», kus ta võtab lühidalt kokku oma maalijakreedo. Muuhulgas ütleb Matisse siin ka oma tuntud mõtte, mille järgi kunst peab sisendama selgust, tasakaalu ja puhtust. Maalikunst peab olema omamoodi vaimne rahustaja või, nagu Matisse väljendub, «midagi sellist nagu hea tugitool, kus puhata end välja füüsilisest väsimusest.»

Koos Matisse'iga maalits 1905. aasta suvel Collioure'is ka André Derain, kes läbis samuti puántillistliku perioodi. Deraini looming peegeldab vahest pareminigi kõiki neid allikaid, millest fovism ammutas. Neopressionistlikus laadis maalits Derain 1905. aastal figuraalse kompositsiooni «Kuldaeg» (3), mis on paljuski Matisse'i «Toreduse, vaikuse ja iharuse» parafras. Analoogiliselt Matisse'iga näeme, kuidas ka Derain kaugeleb puántillismi kuivast täpsusest: Collioure'i maastikes on värvipunktid üksteisest lahti rebitud ning muutunud iseseisvateks plekkideks. 1905. aasta Sügissalongis eksponeeris Derain autoportree ja samal suvel valminud Collioure'i vaated. Aasta lõpul sõitis Derain Vollard'i soovitusel Londonisse —

ilmselt oli Vollard'il silme ees rikkalik pagas, millega pöördus mõned aastad varem Londonist tagasi Monet. Derain maalis mitmed Londoni vaated, mis on teostatud klassikalise neoimpressionismi reegleid järgides. Uue reisi Londonisse võttis kunstnik ette järgmise aasta kevadel. Kohe on märgata ka poole aasta jooksul toimunud muutused: puäntillismi täppiva pintslitöö asemele on tulnud kontuuriga eraldatud ühtlaselt kaetud värvipinnad, mis kõnelevad Gauguini ja kluasonismi mõjudest (4). Londonis vaimustus Derain muuhulgas sealsetes muuseumides eksponeeritud Aafrika traditsionaalsest puuskulptuurist, olles seega esimeste hulgas, kes vallandasid uue suurmoesõltumatus kunstis. Veel 1907. aasta suvel maaliskuu Derain kluasonistlikku tehnikat meenutavaid maale, kuid sellele järgnes ühinemine üldise Cézanne'i vaimustusega. Alates 1908. aastast ei saa me ka Deraini loomingus rääkida fovismist.

Versaille' lähedal Chatou jagas Derainiga ateljeed Maurice de Vlaminck, kes oli suur van Goghi loominguga austaja. Van Gogh oli mäletatavasti maalinud faktuursete loetavate ja hoogsate pintslilöökidega. Suure tähtsuse oli van Gogh omistanud värvi väljenduslikkusele ning just oma suure eeskju kunsti ekspressiivsust arendas Vlaminck edasi. Sellest peale, kui Vlaminck oli Berthe Weille'i galeriis 1901. aastal näinud van Goghi retrospektiivi, oli tema kunstnikutee edasine areng otsustatud. Vlamincki enda sõnade järgi «sai van Gogh mulle lähedasemaks kui lihane isa». Kuni 1907. aastani maaliskuu Vlaminck närvilise pintslitööga värviküllaseid maastikke (5), mis oma «metsikuse» poolest ületasid nii Matisse'i kui Deraini maale.

Veidi rahulikumalt arenes Albert Marquet' looming. Kahtlematult on kunstnikul õigus, kui ta hiljem on öelnud, et «me (st koos Matisse'iga — AJ) olime esimesed sõltumatud, kes juba 1901. aastal eksponeerisid puhaste värvidega maalitud töid», kuid edaspidi ei olnud Marquet nii radikaalne kui teised foovid. Mõned uurijad on püüd-

4. A. Derain. Hyde Park Londonis. 1906

5. M. Vlaminck. Puud Seine'i kaldal. 1906

nud isegi eraldada Marquet' loomingut fovismist, inglise kriitik P. Schneider nimetab teda «delikaatseks fovistikks». Viimane määratlus tundub kõige täpsemana: Marquet' loomingus domineerivad impressionistlikud maalid, kus loodusmeeleolusid vahendavatele skitseerivatele pintslilöökidele tuleb kohati sisse jõulisemaid faktuure (6). Rida töid on lähedal ka Gauguini kluasonismile, nagu seda nägime juba Deraini 1906. aastal tehtud maalides.

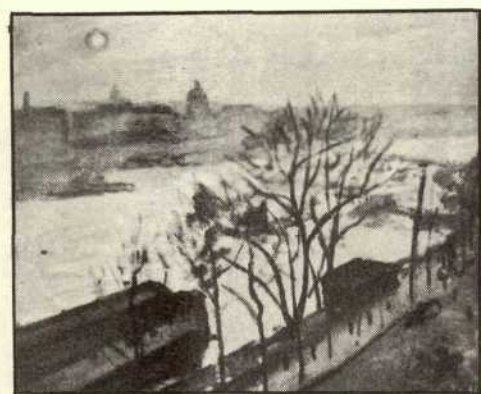
Ülejäänud fovistide seltskonnast on märkimisväärsem Georges Rouault' looming. Rouault oli samuti tugevasti mõjustatud van Goghi laadist, millele ta lisas musta kontuuri mõjule rajatud ekspressiivsust. 1906. aasta Sügisalongis lisandusid eespool nimetatule veel Raoul Dufy, Kees van Dongen ja Georges Braque. Dufy alustas impressionismiga, mis kasvas üle van Goghi vaimustuseks. Erilist muljet avaldas kunstnikule Matisse'i «Toredus...» 1905. aasta Sügisalongis, mis otsustavalt muutis tema senist laadi. Oma fovistlikul perioodil oli Dufy lähedastes suhetes Marquet'ga, ning see avaldub ka tema loomingus. Ainus mitteprantslane oli grupis van Dongen, kes maaliskuu veidi akvarellilikus maneeris. Braque'i jaoks kujunes fovism episoodiliseks — juba aasta pärast liigub ta hoopis teistel radadel.

Fovistide väljapaneku 1906. aasta Sügisalongis võttis kriitika juba märksa leebemalt vastu, kuid liikumise hari oli selleks ajaks ületatud. 1907. aasta kujunes sõltumatus kunstis Cézanne'i avastamise aastaks. Huvi Cézanne'i vastu olid üksikud kunstnikud ilmutanud ka varem, kuid nüüd võib rääkida lausa buumist. Cézannismi pöördus ka enamik senistest foovidest (Derain, Vlaminck, Dufy, Braque). Ajavahemikku sajandivahe- tusest kuni 1907. aastani võib aga vaadelda fovistlikuna: igal juhul taandus veidi sajandi lõpu sõltumatule kunstile iseloomulik stiili-

line pluralism. Omaette probleemiks on fovismi suhe ekspressionismi. Tavaliselt seostatakse ekspressionism 1904. aastal Dresdenis kujunenud «Die Brücke» rühmitusega, mille moodustasid kolm arhitektuuriüliõpilast Ernst Ludwig Kirchner (7), Erich Heckel ja Karl Schmidt-Rottluff. Sajandivahetusel olid prantsuse sõltumatu kunsti mõjud jõudnud ka Saksamaale ning tekitanud seal ulatusliku impressionismilaine. Nüüd oli areng jõudnud juba nii kaugele, et kasvas vajadus astuda samm impressionismist edasi. «Die Brücke» vastanduski oma «sisemise tundmuse» teooriaga impressionismi «välisele tundmusele». Kunstniku subjektiivse tundmuse, st vaba eneseväljenduse huvides võis deformeerida väliseid, nähtavaid vorme, muuta esemete värve, loobuda perspektiivist jne. Erinevalt fovismist oli «Die Brücke» kindla programmilise rühmituse liikumine koos oma kunsti põhjendamise ja kunsti ümber teoretiseerimisega. Juba rühmituse liider Ernst Ludwig Kirchner seostas ekspressionismi puhtalt saksa kunsti fenomeniga, kuid laiem taust lubab vaadelda ka fovismi ekspressionismi prantsuse variandina või vastupidi — ekspressionismi saksa fovismi variandina, nagu seda teeb näiteks W. Haftmann. Peab ka silmas pidama, et termin ekspressionism on kandnud paljuski sama erinevaid tähendusi nagu sümbolism, kuid on tähenduslik, et 1911. aastal nimetas filosoof ja kunstiteadlane W. Worringer ajakirjas «Sturm» just prantsuse kunstnike Cézanne'i, van Goghi ja Matisse'i «süntetistideks ja ekspressionistideks». Keskne mõiste ekspressionismis on väljendus ning sellest rääkisid esimesena prantsuse kunstnikud. Olgu siinkohal veel kord tsiteeritud Matisse'i «Maalikuuniku märkmeid»: «Väljendus on see, mida ma kõige enam hindan... Minu meelest ei seisne väljendus inimese näos peegeldunud kires või tormakas žestis. Kogu mu maali kompo-

7. E. L. Kirchner. Naine peeglis. 1912

6. A. Marquet. Päike Pariisi kohal. 1906

satsioon on väljendav: modellide või esemete paigutus lõuendil, neid ümbritsevad tühjad alad, proportsioonid — kõik need mängivad väljenduses oma osa.» Siiski teeb Haftmann vahet saksa ja prantsuse ekspressionismi vahel. Fovistlik prantsuse ekspressionism rõhutab kunstiteose formaalset, saksa ekspressionism sisulist plaani. Haftmann formuleerib selle erinevuse elegantsemalt: «kui prantslased ütlevad «väljendus», mõtlevad nad «vormi», öeldes «vorm», mõtlevad sakslased «väljendust». Pole juhuslik, et Matisse, rääkides väljendusest, asetab rõhu eelkõige kompositsioonile kui vormielemendile: «Kompositsioon on kunst väljendada maalija tundeid tema käsutuses olevate esemete dekoratiivse paigutamise kaudu.» Saksa ekspressionistid seevastu keskendusid sellele, mida maalikunsti vahenditega on võimalik väljendada. Siit ka suurem tähelepanu süzeelise plaani vastu, mis kord peegeldab müstitsismi, kord võtab sotsiaalselt aktiivse hoiaku. Saksa ekspressionismi arengule mõjusid tugevasti kaks Worringeri uurimust — 1908. aastal ilmunud «Abstraktsioon ja sisetundmus» ning 1912. aastal kõmu tekitanud «Gootika vormiprobleemid». Viimane raamat pakub rohkelt mõtlemisainet saksa ja üldse põhjamaade rahvaste eripära üle ning on selge, et selle eripära rõhutamise üks eesmärgid oli vastanduda momendil tooni andvale prantsuse kunsti vaimule. Põhjamaises maailmatajus ei saa kunst olla maailma harmooniline peegeldus, kunstnik on

siin pigem traagiline kannataja kui hedonistlik elunautija. Pole juhuslik, et saksa ekspressionistide suured eeskujud olid sellised kunstnikud nagu Edvard Munch, James Ensler, Ferdinand Hodler ja Vincent van Gogh — kunstnikud, kelle individualistlik eluhoiak sattus traagilisse konflikti ümbritseva maailmaga.

Sajandi esimese kümnendi teine pool tähistab üldse loomingulise aktiivsuse tõusu nii Saksamaal kui ka Belgias, Šveitsis, Ida-Euroopas ja Skandinaaviamaades. Mitmed nende maade kunstnikest täiendasid end Pariisi kõrval ka Saksamaa keskustes. «Die Brücke» ühinesid 1906. aastal Emil Nolde, 1907. aastal Kees van Dongen, 1910. aastal Otto Mueller. Mõnda aega esinesid «Die Brücke» näitustel šveitslane Cuno Amiet ja soomlane Akseli Gallén-Kallela. Rühmitus lagunes 1913. aastal. Kaks aastat varem oli Münchenis formeerunud rühmitus «Der Blaue Reiter», mis jätkas ekspressionismi arendamist juba abstraksionismi vaimus.

Kokkuvõttes andis fovism sõltumatus kunstis tooni aastatel 1900—1907 (Saksamaal ekspressionistlikus arenduses mõnevõrra kauem). Nagu postimpressionistidelegi oli fovistidele omane püüd ületada impressionismi empiiriline piiratus. Kahtlematult oli fovistidel selles suhtes kergem, kuna neil oli toetuda eelmisele, st postimpressionistide kogemusele. Siiski, nagu juba mitmed korrad märgitud, polnud fovistide astutud samm kuigi radikaalne. Sisuliselt arendasid fovistid postimpressionistide saavutusi edasi

kvantitatiivselt: neoimpressionistidelt võtsid nad puhtad värvilaigud, Gauguinilt dekoratiivse värvipiinna iseseisva väärtuse, kus värv ei pea kirjeldama esemete värvi looduses, van Goghilt ekspressiivsuse ja vormi deformatsiooni ning Cézanne'ilt värvimodulatsiooni ja maali struktuurse korrastatuse. Eeskujudid oli palju ning seepärast pole fovism ka seesmiselt ühtne. Kõige kaugemale jõudis kahtlematult Matisse, kes kasutas julgelt värvi ja figuraalsetes kompositsioonides avangardseid vormideformatsioone. Teised jäid enamasti impressionistide lemmikžanri maastikumaali piiridesse, kus liiguti Gauguini ja van Goghi radu pidi. Niisiis ei kujuta fovism endast moodsa kunsti plahvatuslikku algust. On tähelepanuväärne, et ajastu ise tajus järjepidevust eelneva kunsti suhtes paremini: kui R. Fry kasutas kaasaja prantsuse kunsti näituse iseloomustamiseks esimest korda mõistet «postimpressionism», siis arvas ta sellesse mõistesse ka foovide kunsti. Teiselt poolt on nii fovism kui ka ekspressionism vaheaste teel abstraksionismile. Nii kujuneb üks moodsa kunsti arengu loogiline liin, mida A. Pellegrini on nimetanud «väljendavaks». See liin saab alguse impressionismi vabamast tõlgendamisest, läheb van Goghi kaudu fovismi ja ekspressionismini ning sealt edasi abstraksesse ekspressionismi. Samas aga arenes paralleelselt teine moodsa kunsti liin, mida Pellegrini nimetab «konstrueerivaks». Cézanne'i poolt alustatu vajab jätkamist ning fovismist jäänud tühiküü täitis otsustavalt kubism.

VAATENURK

PIRET VIIRES

Võru keelest ja meelest tallinlase pilguga

Kauksi Ülle. Kesk umma mäke.
«Eesti Raamat», Tln, 1987. 72 lk.

Hiljaaegu debüütogude sarjas ilmunud Kauksi Ülle «Kesk umma mäke» on oma sarjakaaslaste seas pretsedenditu juhtum. Juba esmapilgul eristab teda teistest debütantidest võru murde, täpsemalt Rõuge murraku kasutamine. Viimasel ajal on murdekeele probleemid jälle päevakorrale tõusnud ja peale Kauksi Ülle luuleraamatu on sama aastanumbri sees ilmunud ka näiteks Kõivu ja Lõhmuse võrumurdeline näidend.

Selle omanäolise luulekogu retseptiooni

puhul võib tekkida aga oht, et tähelepanu keskendub peaauglikult võru keele küsimustele, tema olukorrale meie keelesüsteemis ja Kauksi Ülle tervitatakse ainult kui murdekeele esindajat, keele taaselustajat. Kauksi Ülle kogu on küll märk selle keele elujõulisusest, kuid ometi pole ta pelgalt eksootiline keelemälestis. Kauksi Ülle on kindla programmiga luuletaja, luulekogus esitab ta oma maailmavaadet, mida võiks tähistada sõnapaariga «võru meel».

Samas ei tohiks aga siiski unustada, et võru keele näol on meil olemas väiksem mudel eesti ühiskeelest. Võru murde saatus on peegelpilt eesti keele võimalikust saatusest. Ta on nii märk kui ka hoiatus. Nii saab Kauksi Ülle poolt pakutut, Kauksi Ülle pro-

grammi laiendada Võrumaalt ja võru keelelt tervele Eestile ja eesti keelele.

See on üldtuntud fakt, et võrumaalaste jaoks eksisteerib kultuur ainult kirjakeelsena. Haridus on kirjakeelne, murre on säilinud peamiselt maal, linna (Võrru, Tartusse, Tallinna) kolides kaob see ka igapäevasest elust. Hariduse ja kultuuri taset nähaksegi kirja-keele. Nii loobuvad ka haritlased, ja just eelkõige haritlased oma kodumurdest. Murde juurde tagasihoidmine on kultuuri teine ring, järgmine etapp. Kirjakeelse kultuuri kaudu ollakse saanud targemaks, tunnetatakse vajadust selle kadunud OMA järele, kord minetatud väärtused leitakse uuesti üles.

Kauksi Ülle on jõudnud kultuuri teise ringi. Tegemist pole ju metsast pärit küla-laulikuga, vaid korralise ülikoolistuudiumi lõpetanud diplomeeritud ajakirjanikuga. Algselt luuletas ka Kauksi Ülle kirjakeeles, kuid jõudis pärast mõneastast katsetusperioodi murdeluuleni. Autori sõnade järgi avavat murdekeel kirjakeelest täiesti erineva maailma, on mõtteid ja tundeid, mida pole võimalik kirjakeeles väljendada, mida saab öelda ainult murdekeeles.

Kauksi Ülle luulekogu dominandiks on traditsionalism. Põhiväärtuseks, mis kumab läbi kui mitte igast luuletusest, siis kogust tervikuna, on Kauksi Ülle jaoks vana rahvakultuur. Ja seda mitte etnograafilise butafooria näol, vaid püüdlusena jõuda unustatud ürgse tunnetuseni. Nii muutub samamoodi unustatud, kaduma hakkav võru murre selle meeldetuletusidee võimenduseks.

Kauksi Ülle kuulutab tagasiminemist. Kõige selgemini avaldub see nimeta ballaadis, mis algab värsiga «Poig siist perrest liina lännü?..», kuid mida võiks täiesti vabalt pealkirjastada «Kojuminekuks». See on maalt, oma kultuuri juurest ära läinud inimese lugu, keda ei suuda tagasi kutsuda ei isa, ema ega õde, vaid inimene jõuab tagasi koju, st kadunud OMA juurde alles siis, kui ta ise tunnetab kuuluvust vanasse kultuuri, mida selles ballaadis kannab rahvalaulust pärit «hille hobu» kujund.

Selle keskse tagasiminemise teemaga liituvad kõik teised luulekogu läbivad teemad. Need selgelt eristatavad neli ideekompleksi, mille kaudu Kauksi Ülle oma programmi väljendab, on 1) laulja 2) kodu 3) armastus 4) abielu, elu jätk, järjepidevus.

L a u l j a ehk luuletaja on Kauksi Ülle nägemist mööda missioonitundega isik, oma rahva eest seisja, rahva vastutuse ja valu kandja. Laulja peab laulma OMA laulu, mitte võõrast, võõras keeles. Oma laulu saab õppida eelnevate põlvvedelt. Ehkki laulud võivad juba ununenud olla, võõrast ei tohi mingil juhul hakata omaks pidama. Luuletajal on missioon. Missioon on tekkinud kohuse- ja

süütundest eelmiste põlvkondade ees, kuna luuletaja ei jätka nende otsest tööd talus. Selle asemel peab ta nüüd oma kohustuseks (või õigustuseks?) rääkida nende elatud elust, laiemalt võttes, rääkida kogu oma rahvast. Luuletaja kui tõeraäkija on alati vastuolus võimuga, võim on küll suurem ja tugevam, ta tekitab hirmu, aga luuletaja peab jääma oma töö juurde. Tõelise luuletaja (kelleks on Kauksi Ülle Kristjan Jaak) hääli ulatub meieni kõikidest vastasjõududest hoolimata, ulatub ka teisest ilmast.

Omaenda rolli luuletajana näeb Kauksi Ülle selle laulja-ideaali võimalikult lähedases järgimises. Kuid ometi on ta ka teadmatu oma saatusest ja kahtleb, kas tal jätkub jõudu seda ideaali teostada. Kauksi Ülle tunneb, et ta on teel, kust enam kõrvale pöörata ei saa. Ta on muutunud endast suurema jõu tööriistaks, ta laseb teel ennast viia, teadmata, mis saab edasi, mis juhtub tulevikus, aga toimides nii, nagu ta on kutsutud toimima.

K o d u sümboliseerib Kauksi Ülle jaoks kõige algust ja keskust. Kodu on koht, kus on säilinud vanad väärtused, kodu on koht, mille poole püüeldakse ja kuhu ikka ja jälle tagasi jõutakse. Kodu on nii turvapaik kui kohustus elu jätkamiseks, kohustus tööks. Kodu sümbol on tegelikult avaram, haarab endasse kõik ürgse ja just selle maanurga inimestele loomomase. Kauksi Ülle kodu-kujund kätkeb endas püsimise poeetikat.

Kodu juurde kuulub pere. Pereks on mees ja lapsed. Ka mehe ja naise rollides väärtustab luuletaja vana, väljakujunenud traditsiooni. Mehe ülesandeks on edasipürgimine, jõud ja mõte, meestetööd. Naine on kodu ja pere kooshoidja, tema peal on kogu vastutus, ta on soo jätkaja. Kauksi Ülle süsteemis omandab aga naine suurema tähtsuse kui mees, sest just temas on säilinud mälestused vanast kultuurist, ta on konservatiivsem, ta mälu ulatub kaugemale ja ta on võimeline ürgsete naiselike vahenditega muutma ka meest.

A r m a s t u s e lugu kinnitab Kauksi Üllel traditsionalistliku maailmavaate õigsust. Meest saab enda poole mõjutada ainult toetudes vanadele tarkustele. Kauksi Ülle kirjel-
dab ühte lihtsat poisi ja tüdruku armumise lugu, mis suubub tõdemuse, et armastus kui mäng lõpeb pea. Klassikaliselt on vastandatud mees ja naine, kus mees otsib naiselt ainult lõbu ja naine, vastupidi, püsivat ja kindlat suhet; kus mees elab hetkele ja naine igavesele. Kuid tüdruku jaoks on kogemus sellestki armastusest tähtis, ta õpib, et mehi ei tule kõita sõnadega, oma vaimuilmaga, vaid ürgse naiselikkusega. Luuletaja väljub sellest ringist targemana, vanadele, põlvest põlve kantud teadmiste kinnitust leidnuna. Kõik asjad liiguvad, nagu nad liiguvad. Aeg läheb omasoodu, kõik toimub omasoodu, hoolimata

meie soovidest ja tahtest. Kõige üle valitseb loodus, temal on ülemvõim inimese üle ja inimesel on kohustus talle alluda. Kõige õigem on aga loodust usaldada.

Abielu eesmärgiks on elu jätkamine, see on kohustus mitte ainult iseenda, vaid kõigi eelnenute ees. Järjepidevus vanema põlvkonnaga peab säilima. Seda järjepidevust esindab Kauksi Ülle kogus vanaema ja lapselapse suhe. Vanaema tõuseb kõikide eelnevate põlvete sümboliks, tema arvamused on vaieldamatult õiged, sest nad toetuvad rahva mätlule, tema õpetused on vana rahvakultuuri sõnalised väljundid. Järjepidevus ulatub üle aegade ka luuletaja lapseni. Nii ongi otseselt nime läbi seotud ühe pika keti kaks lüli — vanaema õde Maali ja luuletaja tütar Maali — kelle kaudu on ühendatud ka luulekogu algus ja lõpp. Ringiga ollakse jõudnud jällegi tagasi, vastsündinud lapses on peidus kõik, mis on omane eelnevatele põlvkondadele, ta on oma suguvõsa mälu jätk.

Kauksi Ülle luulekogu pole aga pelgalt isiklike meeleolude ja arusaamade väljendus. Kõik Kauksi Ülle poolt esitatu on programm, tema poolt nähtud võimalus oma keele (rahva, maa, kultuuri) päästmiseks. Selleks tuleb Kauksi Ülle arvamist mööda jälgida esiisade kultuuri, austada vanu traditsioone, tuletada meelde eelmiste põlvkondade kogemusi, rahva mälu, pidada põhiväärtusteks kodu, tööd ja lapsi. Ja olles luuletaja, seda kõike kompromissitult kuulutada.

Kauksi Üllert ei saa seostada harilike ettekujutustega murdeluulest, idülliliste looduspiltide, lapsepõlvemälestuste ja iseene sisekaemuste luulendamisega. Tema luules on peale murde ennekõike idee. Kauksi Ülle luule on sotsiaalne luule.

Oma maailmavaates Kauksi Ülle kõike uut siiski ei välista. On ta ju ise oma süsteemi anakronism. Naisharitlane ei sobi kuidagi vanasse rahvakultuuri. Paralleele saab aga

tõmmata rahvalaulikutega, kes olid enamasti naised.

Nii ei maksa otsida kuigi palju ühisjooni Kauksi Ülle ja murdeklassikute — kihelkonnakaaslase Adsoni ja mulgi Adamsoni — vahel. Pigem on Kauksi Ülle luule saanud impulsse folkloorist, ja seda mitte niivõrd vormivõtete, vaid just üldise maailmakäsituse näol.

Kuna viimastel aegadel on toimunud nn soome-ugri ärkamine, tõusnud on huvi folkloori ja etnograafia vastu, sukeldutakse rahva ajaloo- ja kultuurimällu, otsitakse väsimatult juuri jne, on Kauksi Ülle luulekogu suundumus suur-eesi luulepildis üsna reeglipärane nähtus. Kuid Kauksi Ülle luule pole lihtsalt aja vooluga kaasaminek, «õhus lendavate ideede» haaramine. Ta luulel on sisemine kate, mis leiab väljenduse arhailise murdekeele ja arhailise maailmapildi põimingus.

Ometi tekib küsimus: kas Kauksi Ülle programm jõuab ta rahvani? Ta pakub püsimise võimalust, luues müüti oma keelest, oma maailmavaatest, enese kui luuletaja rollist seal keskel. Ta tõstab oma traditsionalistliku programmi usu kõrgusesse ja pakub seda lugejale. Kuid kuivõrd seda vastu võetakse?

Kauksi Ülle maailmavaade — nn «võru meel» — ei ole praegu niivõrd kõigi võru murret kõnelevate inimeste maailmavaade, kuivõrd Kauksi Ülle ideaal «võru meelest», tema soov, et võrumaalased sellise maailmanägemise omandaksid. Pigem iseloomustab Võrus ja Võru rajoonis elavaid inimesi orienteeritus nn «tallinna kultuurile», mis seisneb võimalikult moodsa ja uuema poole püüdluses. Seetõttu moodustub üsna iseäralik kombinatsioon: arhailine murdekeel pluss viimase moe mall. Eriti on näha seda Võrumaa kultuurikeskuses Võru linnas. Kauksi Ülle üheks eesmärgiks on püüda oma programmiga seda lõhet vähendada. Ta soov on, et võrumaalased jõuaksid kultuuri teise ringi.

Seltsimeestele E. Savisaarele, K. Hallikule ja teistele

Kallid eesti sõbrad!

Ma mõistan ja jagan täiesti teie ärevust — jääda vähemusrahvuseks omaenda maal.

Ma olen internatsionalistliku kasvatuses poollt. Ma olen selle poollt, et sissesõitnud õpiksid eesti keelt. Kuid te teate — mitte see ei ole kõige tähtsam.

Peamine on peatada eestlaste arvulise osakaalu langus Eesti NSVs ja pöörata see kasvu suunas. Vähemalt kuni 75—80 protsendini elanikkonnast. Ma ei tea, kuidas see õnnestub. Tean, et kunagise 95—99% juurde, tagasi XIX sajandisse, ei saa pöörduda ükski Euroopa rahvus, ükski Euroopa riik.

Toetan kõiki mõistlikke ja taktitundelisi abinõusid selles küsimuses. Võtta kätte ja sissesõitnud (peamiselt venelased) lihtsalt välja saata? Või ainult hilismigrandid? Midagi ei tule välja. See kutsuks esile üksnes vastastikuse vaenu plahvatust. Seda pole kellelegi tarvis. Ka eestlastele mitte. Kuid migratsioonipoliitikasse ja -praktikasse vastavad muudatused ja piirangud sisse viia on hädavajalik. Aeg on juba ka Moskvast mõista, et Tallinna Uussadama-tüüpi ehitused või Kohtla-Järve ei kõlba sellise suhteliselt väikese vabariigi jaoks nagu Eesti. Küllap oleks alternatiivi olnud võimalik leida. Seda esiteks.

Teiseks. Kallid eesti naised! Reeglina olete teie kaasaegsemad, seisate lähemal Läänele kui näiteks venelannad. See on ka arusaadav. Rohkem kontakte, geograafiline lähedus. Aga tehke samm tagasi! Rohkem lapsi eesti peresse!

Prantsuse Kanadas on see andnud lühikese ajaga ilusa tulemuse. Eesti ei olegi nii hirmus väike (hoopis sõidukid on liiga kiired). Rahvastiku tihedus pole sugugi teab kui suur. Võib vabalt suurendada Eesti NSV elanikkonda mõnesaja tuhande võrra.

Mõne viimase aastakümne jooksul kasvas Soomes soomlaste arvukus, rootlaste oma aga langes. Kas rootslased saadeti välja? Mitte sinnapoolegi. Soomlastel on hoopis sündimus kõrgem.

Keelest. Soome valitsus talitas targalt, säilitades kaks riigikeelt: soome ja rootsi. Aga rootslasi on tunduvalt vähem (vist alla 10%). Kas see asjaolu alandab Soomet ja soomlasi? Pigem vastupidi.

Praegune (või tulevane) Eesti juhtkond toimib targalt, jättes alles kaks riigikeelt: eesti ja vene. Sõltumatult vene elanikkonna

protsendist. Kõikvõimalike perturbatsioonide puhul. See on vajalik kõigepealt eestlastele endile. Igal juhul säilivad kõige tihedamad riiklikud, perekondlikud, kaubanduslikud, kultuurilised jne, jne sidemed. Analoogia Rootsi-Soome ja Venemaa-Eesti vahel on selgesti märgatav.

Eesti keel on imeilus keel. Kuid ma tunnen inglise-norra perekonda Oslos, kus mees on palju aastaid suhelnud naisega ainult inglise keeles. On see halb? Muidugi. Kuid ka paljud Soomes elavad rootslased, eriti saartel, ei räägi kakskeelsusest hoolimata praktiliselt soome keelt. On see üleolev suhtumine soome kultuuri? Vaevalt küll. Lihtsalt elu ei sunni neid selleks. Elavad oma kitsas suletud ringis.

Paljud Eestisse sissesõitnud ei räägi eesti keelt (nagu eestlased omakorda vene keelt) täpselt samal põhjusel. Ma ei räägi nendest, kes sülitavad nii vennasrahva kultuurile kui ka enda omale.

Ma ei arva ka, et paljud venelased põeksid mingisugust messiaanlust. Üksikud. Mitte just eriti targad inimesed. Kuid nende kõvahääline ja kõmisev eeslikõne haavab eestlasi valusasti.

Hiljutistest sündmustest Võrus ja Tartus. Nelikümmend aastat tagasi lõhkusid ülemäärana püüdlidud ülemused (mitte ilmingimata venelased) maha mõningad eesti mälestusmärgid. Ja võib-olla ka hauasambad. Sellisel nurjatusel ei saa olla mingit õigustust. Palju aastaid hiljem otsustasid eesti noorukid (ma võin küll ka eksida) kätte maksta. Kuid tegid seda valele aadressile. Te teate, et ka Vene NFSVs on ajaloolistele mälestusmärkidele tehtud korvamatut kahju. Sellised teod nagu Tartus teevad kahju ainult korra-rikkujatele endile, aga ka rahvusküsimuse edukale lahendamisele. Eriti praegusel perestroika-ajal.

Hoolimata teatud negatiivsetest nähtustest olen ma eesti rahva tuleviku suhtes optimist. Eestlased ei ole nii kergesti assimileeritavad. Aga kõige tähtsam — rahvas, kes veidi enama kui saja aastaga on järele jõudnud ja saavutanud kultuuris, teaduses, kirjanduses, kunstis võrdse taseme nende rahvastega, kes arenesid sajandeid sõltumatult, ei saa nii kergesti lahustuda.

Otsus anda Tallinna tänavatele tagasi vanad nimed on õige otsus. Võib-olla anda tagasi ka vana vapp ja vana kolmevärviline lipp? Lisades neile vastavad nõukogulikud atribuudid? See on kosmeetika, kuid mitte kasutu. Mina näiteks ei suuda kuidagi eristada Eesti NSV lippu Läti NSV omast. Ega siis

Euroopa sotsialismimaad oma traditsioonilisi lippe ilmaasjata säilitanud. Meie juhid aga olid omal ajal natuke tormakad.

Sügava lugupidamisega
S. Kamenev,
kaugsõidukapten

Toimetuselt

Kapten Kamenevi kirja lugedes leidsime end vastuolulistest tunnetest. Meid liigutas väga meie keskel elava suure rahva esindaja mõistev suhtumine sinse põhirahvuse tänastesse probleemidesse ja kaasaelamine tema tulevikule. Niisugust suhtumist ei kohta just tihti ja seda enam üllatut seesugusest käeulastamisest. Tõepoolest, meie elu-olu mõistmist ja meie väikerahva huvidega armist oleme ju kõige rohkem vajanud.

Teisalt pani jahmatama see enesestmõistetavus, eelarvamustest vaba hoiak, millega kapten Kamenev käsitleb küsimust rahvuslikust sümbollikast. On ju see olnud meie jaoks (st eriti massiteabevahenditele) siiani tabude tabu, määratud häbistamise ja sajatuste saatel «ajaloo kolikambrisse». Kuigi oli ja on neidki, kes arvavad, minetamata klassipositsiooni ja oma ustavust sotsialismiideaalidele, et nimelt selles asjas on järjekordselt laps koos pesuveega välja heidetud. Siinkohal on meil võimalus lisaks kapten Kameneville osutada hiljaaegu meie seast lahkunud ENSV teenelise kirjaniku Kersti Merilaasi poolt «Loomingule» läkitatud kirjale 22. märtsist 1956 (KM KO F 300), kus ta muuhulgas kirjutab:

«Sinimustvalge lipp heisati (1881. a.) võitluses feodalismi ja rahvusliku rõhumise vastu /---/ Et kodanlik vabariik selle oma riigilipuks võttis (1922. a.), ei muuda asja. Ka rahvademokraatiamaadel on riigilippudel rahvusvärvid, hoolimata sellest et kodanlus neid vahepeal kasutas.

Need, kes olid omal ajal valmis kinkima kodanlikule klikile Kitzbergi ja Tammsaaret, Kr. Rauda ja Viiraltit, nüüd Suitsu ja Underit, need, kes on jätnud Eesti ilma ajaloota, need, kelle omaaegse praktika järele eesti rahvas koosnes üksnes kulakutest ja kulakute käsilastest, need, kellele nõusolekul arreteeriti ja saadeti tagasi vanasse, tuttavasse türmi (kus nad kodanlusepäevil juba 10—15 a. olid istunud) meie kommuniste, endisi poliitvangi, needsamad on südamerahuga valmis jäänud avaldada ära kinkima ka meie rahvuslikke värve, sinimustvalget, meie rahvuslippu. Kerge on seda ära kinkida, mis sulle ei kuulu. Mina aga, eesti töötava rahva laps, ei saa sugugi nii ükskõikseltselt vaadata, kui majast varandust välja tassitakse.

Muide, sinimustvalgesse suhtumise joon on üldse väga sakiline. Esimesel nõukogude

aastal seda ainult mõnitati kui reaktioonilise kodanluse lippu, Isamaasõja ajal aga tõsteti see püha rahvuslipu ausse. Kuulasime nimelt raadiosaadet Leningradist, saate teema oli just «meie püha kallis rahvuslipp, sinimustvalge, mida okupandid rüvetada tahavad». Kulla mehed, niisuguseid asju ei unustata... /---/

Töötav rahvas tunneb ainult kahte lippu: sinimustvalget rahvuslippu ja punast töörahva võitluslippu. Punane lipp lehvib üle maailma, hõlmates ja ühendades oma alla kõikide rahvaste rahvusvärvid. Meie näeme seda praegu rahvademokraatia maades — ja mis on selles halba? Ei, vastupidi — see on hea. Ainult sellel, üksteisega arvestamise ja üksteist lugupidamise pinnal võib eksisteerida tõeline rahvaste sõprus.

Kas sai Beria seda lippu, töörahva helepunast võitluslippu rüvetada, kuigi ta omi musti tegusid tegi selle lipu varjus? Ei saanud. Samuti ei saanud kodanlus ei oma klassisõjaga ega rahvavaenulise poliitikaga rüvetada meie rahvusvärve, sinimustvalget. Need lipud on rüvetamatud, puutumatud, vääramatud, nagu on vääramatu töörahva õigus vabale tööle ja oma töövõiljale, rahvase õigus oma territooriumile ja oma eluladaile.»

Neid kahte seisukohta publitseerides anname endale selgelt aru, et nii mõnegi lugeja silmis võib juba ainuüksi niisugune akt tunduda avalikustamise mõõdu ületamisena.

Asja selgituseks tellisime artikli ajaloolaselt Külle Arjakaselt.

KÜLLO ARJAKAS

Värvid Eestimaa kohal

Eesti rahvusvärvide ajalugu ulatub juba enam kui sajandi taha. 1870ndate rahvusliku liikumise tõus koondas ka vasttekinud eesti üliõpilaskonda ja tõstis selle eneseteadvust. Aastakümne lõpul küpses mõte luua oma korporatsioon. 1881. a mais otsustati Aleksander Mõtuse (Mettus) eestvedamisel astuda selleks konkreetseid samme (Köpp, 45). Ühel järjekordsel koosolekul 17. septembril 1881 otsustasid 21 asutajaliiget valida endale värvid (Vaigla, 1934, 1). Protokoll märgib: «16. Korporatsiooni nimeks jääb Vironia, värvid on esialgu kindlaks määratud sinine, must ja valge. Otsustatud. 17. Mütsi juures jääb värvide järjekord ülal sinine, siis must, valge; lindil tuleb valge keskpaika.» Nädalpäevad hiljem toimunud koosolekul otsustati, et ka värvilindi järjekord olgu analoogne

mütsiga (Tõnisson, 3). Napid protokolliread ei anna edasi värvide valikule eelnenud arutluskäiku. Seetõttu sugenes hiljem vaidlusi, kas kohalolijad valisid värvid iseseisvalt või soome rahvusvärvide eeskujul või tegid soome värvid otsustamise kaudselt lihtsamaks. Aastakümneid hiljem on meenutanud Heinrich Rosenthal, et Soome sini-valge oli eeskujuks, kuid teiste mälestused ei ole seda kinnitanud. Matthias Johann Eiseni mälestuste järgi olnud tookord kaalumisel koguni sini-must-rohelise kombinatsioon, ent jällegi ei ole ülejäänud kohalviibijad suutnud seda episoodi kinnitada (Köpp, 50—51). Eesti üliõpilaskonna varasemat ajalugu põhjalikumalt uurinud Johan Köpp jõudis arvamusele, et värvid valiti iseseisvalt, Soomest sõltumata (Vaigla, 1929, 385). Võimalik, et Soome värvid ja veel mõned muud kombinatsioonid olid arutusel mõnes väiksemas vestlusringis.

1928. a püüdis advokaat Martin Morrison tõestada, et juba 1869. a laulupeol kõneles A. H. Willigerode rahvuslikest värvidest. Ambla laulukooril oli juba vastav lipp ja pärast laulupidu lehviseid kolmikvärvid mitmel pool Eestis (Vaigla, 1929, 386—387). Lähemal uurimisel Morrisoni argumentid siiski kinnitust ei leidnud, äärmisel juhul võis sini-must-valge olla laulupeol juhusliku lipuna.

1881. a septembris jäi sini-must-valge küll esialgseks otsustuseks, kuid uut varianti enam välja ei pakutud. Järgnesid dramaatilised sündmused: uue korporatsiooni ehk osakonna loomise ettevalmistused põhjustasid vastu-seisu saksale üliõpilaste ja ülikooli juhtkonnas. 26. märtsil 1882 määratud asutamise kippus ettekerkivate raskuste tõttu edasi lükkuma, Mõtusel tuli mitmeid sekeldusi. Ärevas olukorras otsustas Mõtus esitada väljakutse: 26. märtsil pani ta pähe sini-must-valge värvimütsi ja sõitis koos noorema vennaga Tartus ringi. Mõtuse mütsi märgati ja saksa korporandid kihutasid kahel voorimehel talle järele. Rüütli tärnavaal Mõtus peatati ja nõuti mütsi loovutamist. Kõik hüppasid vankritelt maha, tekkis väike rüselamine. Kaks korporantid haarasid Mõtusel mütsi peast, viisid saagi korporatsiooni korterisse ja tallasid seal mütsi võidurõõmsalt jalge alla. Kokkupõrkest sai teada prorektor, asja arutati mõni päev hiljem. Mõtus põhjendas, et seadus ei keela asutamisel oleva korporatsiooni värve kandmast enne ametlikku kinnitust. Muidugi lükati kõik Mõtuse väited tagasi, kinnitamata värvide avaliku kandmise ja mõnede vanade «süüasjade» eest mõisteti talle karistuseks Tartust väljasaatmine kuni 1883. a augustini. Kallaletungijad üliõpilased said vastavalt teenetele kolm kuni viis päeva kartserit (Köpp, 67—69). Mõtus õppis hiljem Peterburis kreeka ja ladina keelt, töötas mitmel pool Venemaal, ta sidemed Eestiga katkesid. Revolutsioonieagadel tuli ta

Eestisse tagasi ning elas tagasitõmbunult Tartus kuni oma surmani 1932. a (Juhanson, 41—44).

Kuigi korporatsiooni loomise püüe lõppes kurvalt, otsustasid A. Mõtuse kaasvõitlejad jätkata organiseerumist ning luua ülikooli põhikirjaga lubatud teaduslik selts. 1883. a veebruaris kinnitati Eesti Üliõpilaste Seltsi põhikiri. Mõtted oma lipust liikisid liikmete seas endiselt. Kord Karl August Hermann pool vestlusringis kiskus jutt jälle lipule. Nõ sarvist haaras kinni pr Hermann, kes lubas lipu muretseda. 1884. a 26. märtsil oligi siidist trikoloor Hermann korteris ja jutt oma lipust levis nii seltsi liikmete kui vilistlaste seas (Mohrfeldt, 24—25).

Allakirjutanu pole kirjanduses kohanud andmeid, kas vahepeal oli veel mõnest värvikombinatsioonist juttu või oli A. Mõtuse vahejuhtum koos järgnevaga tööpoolest sini-must-valge teistele väärtustanud, muutnud need värvid sümboolse võitluslipu värvideks, oma rahvusvärvideks, mis ka kohe said kannatada võitluses võõrastega.

EÜSi vilistlane, Otepää pastor Burchard Sperrlingk saatis peagi seltsi liikmetele ja vilistlastele kutse tulla tema poole lipu pühitsema. Kutse võeti vastu, väljasõit algas Tartust 1884. a 22. mai hommikul. Sõiduvahendiks sai noorele seltskonnale suur toolvanker, mille ees kaheksa hobust. Osavõtjate hulgas oli 6 vilistlast ja 16 üliõpilast (Mohrfeldt, 25). Lipp oli peidetud vankrisse, kuus kilomeetrit enne Otepääd võeti lipp lahti ja pandi vankril lehvima (Vaigla, 1934, 6). Kohale jõuti pärastlõunal, vesteldi, pastoraadis oli pikem õhtusöök. 23. mai hommikupoolel tutvuti ümbruskonnaga, lõunaks jõudis Otepäele Valga pastor Rudolf Kallas.

Sama päeva õhtul toimus õpetajamaja saalis lipu pühitsemine. Algul võeti üles ühislaul: «Hellad vennad, askem kokku», siis esines sissejuhatava kõnega EÜSi esimees Peeter Hellat. Laudl jällegi — «Vaigistage kõne kõmu», laulu ajal surusid esimees ja ta abid kõigil kätt. Siis rullis esimees lipu lahti ning peeti kõnesid värvide ja lipu tähendusest. Lipu vaimuliku pühitsemiskõne pidas R. Kallas. Tseremoonia lõpul lõi EÜSi vanim asutajaliige H. Rosenthal lipuvardasse hõbedase naela (Köpp, 1925, 67—69).

24. mail sõideti Pühajärvele, kusjuures vastpühitsetud trikoloor lehvise suures vankril. Pärast lõunasööki võeti suund tagasi Tartu poole, Taaralinnas peideti lipp ühte korterisse (Mohrfeldt, 28) ning see jäi aastakümneteks EÜSi valdusse. Seltsi vilistlastest ja liikmetest, kes viibisid trikoloori pühitsemise juures, on eesti kultuurilooles jäänud keelemees, ajakirjanik ja helilooja Karl August Hermann, karskustegelane ja ajaloolane Villem Reiman, kirjanik Jaan Bergmann, folklo-

rist Matthias Johann Eisen, pastori kirja-
mees Rudolf Kallas. Mitmed teisedki kohal-
viibijad jätsid omaaegsesse kultuuriellu mär-
gatava jälje.

Rahvusvärvide tähendust on seletatud
mitmete ärkamisaegsete luuletuste järgi.
Tuntuimad neist on J. Bergmanni «Eesti lipp»
ja «Lipulaul». Neist esimene ilmus enne
Eesti iseseisvust kolmes väljaandes — vara-
semad kaks 1881. a ja hilisem 1901. a. Esimeses
kahes trükis annab «Eesti lipp» värvideks
sini-must-rohelise, 1901. a «Jaan Bergmanni
laulud» annab aga sini-must-valge (lk 22—
23). «Lipulaulu» varasem variant (1882)
annab sini-must-rohelise, 1901. a kogumik
jällegi sini-must-valge. Mõlemas luuletuses on
muutunud ainult värvi nimetus, selle tähendus
on samaks jäänud. Nende luuletuste põhjal on
J. Bergmanni peetud esimeseks rahvusvärvide
sümboolika sõnastajaks. Kuna ta oli EÜSi
liige, siis värvide valiku kindlaksmääramise
järel 1881. a septembris asendas ta rohelise
valgega (Vaigla, 1929, Trikolor, 75). Veel
ühe, tundmatuks jäänud autori luuletus «Eesti
lipp» ilmus 1882. a, sealgi oli kolmandaks
värviks roheline. Rohelise päritolu on otsitud
endistest Eestimaa ja Liivimaa lippudest
(Vaigla, 1934, 12), see võis olla üliõpilastel
arutluse all.

Varasem trükis ilmunud luuletus, kus
värvideks sini-must-valge, peaks kuuluma
Martin Lipule. Ta luuletus «Eesti, Eesti, ela
Sa!» ilmus 1897 («Kodu Kannid», Jurjev,
1897, lk 30—31). Kõige paremini teatakse
just tema põhjendusi värvide kohta. Aasta hil-
jem ilmus veel anonüümne «Eesti lipp», kus
pakuti samuti sini-must-valget. Luuletuse au-
toriks on peetud K. A. Hermann (Vaigla,
1929, Trikolor, 77). Seega on varasemas
trükisõnas ilmunud viis luuletust värviteema-
del, kolmes varasemas (1881—1882) rohelise
motiiviga, hilisemates (1897—1898) tradit-
sioonilise kolmikvärviga. Eesti Vabariigi ajal
ilmsid lipuga seotud luuletused Fr. Kuhl-
barsilt, G. Suitsult, F. Karlsonilt, J. Barbaru-
selt jt (Vaigla, 1934, 15—18).

Luuletused põhjendavad värve järgnevalt:
Jaan Bergmann:

- ... Su ehte helesinine
- Et kindel usk meid eluteele ...
- ... Et mustad mineviku päevad
- Ei suutnud rahvast surmata ...
- ... Et musta kuube ausat kannab
- Ja põldu harib Eestlane ...
- ... Nii saab kõik uueks Eesti rajal,
- Mis valge meile tähendab ...

Martin Lipp:

- ... sinine on sinu taevas ...
- ... must on meie mulla pinda ...
- ... valges ehtes eesti kased ...

tundmatu autor (1898):

- ... kallist ustavuse kulda,

- sinine, meil seleta! ...
- ... must, meil' vilja-mõju mulda
- kuube meelde mõlguta ...
- ... vaba valest ... valge välja
- võimuga ...

Mõned autorid leiavad, et musta värvi
valik võis olla mõjutatud Ado Reinvaldi ja
Jakob Pärna luuletustest «Must kuub» (1872
ja 1883) (Kõpp, 1925, 67). Ka mälestuste
järgi oli Viljandimaalt pärit J. Bergmann just
musta rõhutanud (rahvarõivate järgi); Hugo
Treffner oli omakorda toonud rea põhjendusi
valge värvi kasuks (Mohrfeldt, 23). Üldiselt
pidid värvid kajastama rahva aateid, peegel-
dama eesti ajalugu (must kui pika orjuse
sümbol), rahvariideid ja loodust, olema oma-
vahel kooskõlas.

1880. aastatel lipuvärve ei kasutatud. Ai-
nult EÜSile kingitud «Lennuki»-nimelisel
paadil sai lipp mõnda aega avalikult lehvida.
Sellest sündinud sekelduste tõttu tuli triko-
loor sealtki kõrvaldada. Hiljem värviti paadi-
kere kolmevärviliseks: vee alla jäi valge, vee-
pealne osa oli must ja sinine. Aastakümne
lõpul loobus selts paadist liialt suurte korras-
hoiukulude tõttu.

Otepääl pühitsetud kolmikvärvid jäid eesti
üliõpilaste värvideks. Kui EÜS hakkas end
1888. a ümber korraldama korporatsiooniks
«Fraternitas Viliensis», siis värve ei muudetud
(Kõpp, 140). 1890. a veebruaris toimunud
asutamiskoosolek kinnitas veel kord värvide
valiku (Tõnisson, 10), samad värvid pidid
olema ka korporatsiooni vapil. Lühikest aega
sai värve avalikumalt propageerida, kuid üli-
kooli kuraator ei kinnitanud uut korporat-
siooni ja 1891. a veebruaris «Frat! Viliensis»
likvideerus, andes värvid tagasi EÜSile
(Kõpp, 165). Need seati üles seltsimajja.
1891. a augustis otsustati EÜSi koosolekul
hakata kandma sini-must-valgeid sõrmuseid
(Pvl, 7. VI 1919).

1890. aastatel levis trikoloor tagasihoid-
likult. Mõnedel andmetel oli lipp taas avalik-
ult väljas 1894. a Tartu laulupeol, kus tri-
koloori oli kandnud Jüri Tõnisson (Jaan Tõ-
nissoni vend). Lipp võis kuuluda Suure-Jaani
koorile «Ilmatar» (Punased, 97). Laulu-
peol oli kasutatud veel samade värvidega lindi-
kesi. 1896. a laulupeol Tallinnas aga kästud
sini-must-valge värvid kohe kõrvaldada
(Vaigla, 1934, 8).

Avalikult, kindlustundega toodi rahvus-
värvid esimest korda välja 1905. a sügisel.
Tsaarilt ilmus ammuoodatud manifest, mille-
ga lubati konstitutsioon ja poliitilised vabadu-
sed. 17. oktoobri manifesti järgseid päevi on
nimetatud vabaduspäevadeks — tundus, et
võit on saavutatud ning kõik senised piiran-
gud kõrvaldatud. 18. oktoobril Tartus toimu-
nud rahvakoosolekul otsustati saabunud va-

badust tervitada suure demonstratsiooniga. 19. oktoobril kogunesid Tartu seltside liikmed rongkäiguks. Teel kesklinna jõuti EÜSi maja ette, kus tehti lühike peatus ja kuulati EÜSi esimehe Ants Simmi tervitust. Seejärel liitusid EÜSi liikmed, trikoloor kaasas, rongkäiguga, võttes koha sisse teise teltsina, (kõige ees oli Eesti Käsitöölise Selts). Selles rongkäigus lehviski trikoloor pikkade aastate järele esimest korda (Punased, 96); seltside kirevate lippude kõrval oli ka punalippe. Rongkäik jõudis raekojani, kus V. Reiman pidas lühikese kõne. Samal ajal tekkis ootamatu sõnavahetus muulastest üliõpilastega, kes süüdistasid osavõtjaid tagurluses. Liiguti edasi ülikooli poole, mille ees toimus uus, seekord tõsisem kokkupõrge võõramaiste üliõpilastega, kes olid kohal, «et sääl rongist osavõtjatel pääd veriseks» lüüa («Postimees» 24. X 1905). Kannatanuks osutus kirjanik Karl Eduard Sööt (Kõpp, 248). Rongkäik liikus üle puusilla, väiksem seltskond üliõpilasi nõudis veel kord rahvuslike lippude äraandmist, kuid kähmlust enam ei sünenud (Punased, 99). Samal päeval peeti EÜSi koosolek. Leiti, et ülikoolis oli tehtud kihutustööd rongkäigu vastu ning osavõtjaid nimetatud värviliste lippudega mustsajaks. Kokkupõrgete põhjusi analüüsis märkis J. Kõpp, et neil päevil «...nähti kõiges, mis rahvuslik, tõusva üleilmliku rahvusvahelise sotsialismi vastandit ja hinnati seepärast rahvuslikke püüdeid vasturevolutsiooni avaldustena» (Kõpp, 249). Võib arvata, et 1905. a sügise Tartu demonstratsioon ning selle kajastus ajakirjanduses propageerisid taas rahvuslikke värve.

Pärast revolutsiooni lüüasaamist ei saanud rahvusvärve enam avalikult rõhutada. Siiski kasutati lippu mõnedel üritustel ja sõltus kohalike võimude suhtumisest, kas lasti lipul lehvida või kästi kõrvaldada. 1909. a lehvis lipp Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi näitusel; 1910. a laulupeo eel ilmusid rahvuslipud Tallinna majadele, kuid sealt tuli need maha võtta. Seevastu laulupeo rongkäigus kanti mitmeid rahvuslippe, sest kooridel olid need värvid kinnitatud põhikirjadega. 1912. a heisati trikoloor Tallinnas uue teatri katusele. Sündmust hinnati tõsiseks, sellest informeeriti kubernerit (Vaigla, 1934, 9). Kuigi rahvuslipu kasutamine oli raskendatud, süvenes rahvusvärvide teadvustamine nii Eestis kui kaugemal. Suured teened selles olid just EÜSi üliõpilastel ja vilistlastel, kes mitmele poole, sh Venemaale tööle sattudes levitasid rahvusvärve ja tutvustasid nende tähendust.

1917. a Veebruarirevolutsioon võimaldas kõikidel lippudel avalikult lehvida. Juba 1917. a märtsis toimus Petrogradis eestlaste ulatuslik meelevaieldus, millega püüti mõjutada Ajutist Valitsust kinnitama Eesti auto-

noomia projekti. Demonstrandid kandsid üle saja trikoloori.

Veebruarirevolutsiooni-järgseks ajaks oli sini-must-valge kinnistunud rahva teadvuses kui rahvuslipp. Sellest annavad tunnistust tolleaegsed plakatid, kutsed, kavalehed jms, kus oli sageli kasutatud kolmikvärvi kombinatsiooni. Rumeenia rindel, Soomes, Kesk-Venemaal, Siberis ja mujal asunud eesti sõdurid ei arutanud pikalt, kuidas endid teistest sõjaväelastest eristada: iseendast mõistetavana kinnitasid sõdurid ja ohvitserid oma vormile sini-must-valged linnid. Kui eesti sõjaväelased hakkasid üle kogu Venemaa koonsuma rahvuslikeks väeosadeks, siis valmistati neile rahvusvärvides lipud ja sõdurid tulid kodumaale enamasti rahvuslippude all, millel võis kohata ka mitmesuguseid loosungeid. Eestis loodud rahvuslikud väeosad võtsid oma lippudeks sini-must-valged. Lisame juurde, et esimestel nädalatel pärast revolutsiooni püüti töölisorganisatsioonide ja vabrikute lippudes ühendada mitmesugustes kombinatsioonides punalippu ja trikoloorivärve (Allik, 57).

Järgnevates sündmustes polariseerusid ühiskondlikud jõud kodanluse ja proletariaadi vahel ning see kajastus mitmetes konfliktides Ajutise Valitsuse võimuorganite ja tööliste saadikute nõukogude vahel. Pole imestada, et ka lippude pärast tuli konflikte. 1917. a aprilli keskel arutas Tallinna Nõukogu kodanlike seltside taotlust osaleda 1. mai rongkäigus rahvuslippude all. Otsustati, et rahvuslipud võivad internatsionaalsele pühale varju heita, seetõttu peeti sobivaks ainult seltside lippe. Kodanlikud seltsid ja organisatsioonid otsustasid demonstratsioonist kõrvale jääda, kuid Tallinna majaomanikud riputasid välja sini-must-valged. See ärritas vene töölist ja madruseid, kes rebisid rahvuslippe maha. Järgnes kodanluse vasturünnak — Jüri Vilms süüdistas «revolutsioonist põrunud päid» eesti lippude maharebimises. Tallinna Nõukogu arutas uuesti lippude küsimust ja kolmetunnise vaidluse järele otsustati: «**Mõistes hukka lippude maharebimise, kui vägivalda akti** (minu rõhutus — K. A.), selgitab tööliste ja sõjaväelaste nõukogu samal ajal, et 1. mai on internatsionaalne püha ja rahvuslike lippude väljapanek sel päeval on vastuolus Internatsionaali ideedega» (Siilivask, 189—192).

Oktoobrirevolutsioon viis klassijõudude polariseerumise lõpule. See kajastus lippudeki: trikoloor jäi selgelt rahvuslikult meeletatud jõudude sümboliks ja värvide kandmine oli kontrrevolutsioonilise orientatsiooni tunnuseks.

1918. a veebruaris olid bolševikud sunnitud Eestist lahkuma. Enne Saksa vägede saabumist jõudsid kodanlikud parteid välja

kuulutada Eesti Vabariigi. On endastmõistetav, et see toimus rahvuslipu all. Kui Päästekomitee 24. veebruaril Tallinnas konspiratiivkorterist lahkus, siis tõsteti põõningult toodud lipp autole ning tõmmafi hiljem pangahoone katusele, kus asus uue võimu ajutine keskus (Päts, 204). 25. veebruari varahommikul ilmusid 3. polgu ohvitserid Toompeale. Kantseleiametnik juhatas mehed Pika Hermann'i tippu. Selgus, et varda nõõrid olid katki tõmmatud — lipp otsustati siduda nii kõrgele kui võimalik. Toetudes kahe mehe õlgadele õnnestus kolmandal ohvitseril trikoloori siduda umbes poolde vardasse. Kaugelt vaadates jäi mulje, et Pika Hermann'i tipus lehvib leinalipp (Pert, 65). Alanud Saksa okupatsiooni ajal võeti sini-must-valge tornist maha ja heisati taas 1918. a novembris, kui sakslased lahkusid.

Kui 1918. a veebruarisündmustes pidada trikoloori väikesearvuliste kodanlike parteide lipuks, kes soodsal hetkel haarasid võimu, siis iseseisvussõda aetas trikoloori taas rahvuslipu osasse. Teatavasti küündisid Eesti Vabariigi relvajõud tippaegadel ligi 90 000 meheni. See oli umbkaudu üks kümnendik kogu Eesti elanikkonnast, kümnet protsenti peetakse aga üsna lähedaseks maksimumile, mida üks sõdiv rahvas üldse suudab välja panna, ja sellisel juhul peab armee klassistruktuur vastama üldisele elanikkonna struktuurile. Trikoloori peeti noore rahvusriigi ja ta sõjaväe loomulikeks värvideks. Episoodina tuleks märkida, et 1919. a algul toimunud Saaremaa ülestõusnute üheks lipuks oli punane kangas, mille nurgas paiknes rahvusvärvide kombinatsioon («Nool» 12 XII 1931).

1919. a mais sai Eesti haridusministeeriumi kunstiosakond Pariisist palve saata loodavale maailmasõja muuseumile Eesti rahvuslipu ja sõjalipu joonised. Palvet ei saadud rahuldada: Eesti Vabariigil polnudki ametliku aktiga ning rahva esinduse poolt kinnitatud lippu, eraldi sõjalippu polnud üldse olemas (Pvl 28. V 1919). Sini-must-valge oli rahvusvärvidena sedavõrd kinnistunud, et keegi ei tõstnud küsimust nende ametlikuks kinnitamiseks. Pärast haridusministeeriumis toimunud kirjanike ja kunstnike koosolekut otsustati välja kuulutada võistlus rahvus- ja sõjalipu saamiseks ning tähtjaks määrati juba 10. juuni. Lühikese ajaga pakuti välja uusi variante: eesti värvides lipp ristiga Skandinaavia eeskujul; kopeerida Soome lippu, millele lisada vapp; lisada traditsioonilisele kolmikvärvile 10 tähte kui maakondade sümboolid (ilmne USA lipu eeskujul); võtta kasutusele uued värvid — punane lipp musta ristiga; toetuda Eestimaa ja Liivimaa endiste vappide värvidele jne. Keegi O. Kangro jõudis 1919. a augustis Stockholmis välja anda brošüüri «Eesti lipp», kus Eesti lipuks tehti valgel

põhjal olev punane rist — analoogiline rahvusvahelise Punase Risti lipule (Pvl, 17. XI 1919). Kuna projekte esitati palju, argumentatsioon aga jäi tihti nõrgaks, siis mingit otsust vastu ei võetud. Vastuseisu põhjustasid kavandid, kus ühes või teises suuruses ning värvis pakuti välja risti. Oponentid leidsid, et ristiga on seotud liialt palju süngeid mälestusi. Sõjalaulukorra tõttu mingit otsust vastu ei võetud, rindel ja tagalas kasutati endiselt trikoloori.

Tõsisemalt tuli lipu muutmise uuesti päevakorrale 1921. a sügisel, kui küsimuse võitis üles võimule tulnud K. Pätsi valitsus. Trikoloori vastu tõid argumente ka meremehed: lipp on liialt tume, merel raskesti eristatav. Laevajuhtide seltsi esimees leidis, et valge laid tuleb paigutada keskele, sest nii on lipp paremini nähtav ja uus paigutus vastab rohkem ka loodusele (sinine taevas, valged kased, must mullapind) (Pvl, 20. V 1922). Alanud lipu muutmise õhin tõi taas üsna luulelisi projekte: valge rist jagab lipu neljaks, üks ruut on must, kolm aga valged, musta ruudu sees on orjaööd ja valguse tulekut sümboliseerivad tähed. Peagi pakuti välja uue variandina teha eraldi riigilipp täiesti uute värvidega ja trikoloori kasutada edaspidi rahvuslipuna. Selle arvamuse poole kaldusid valitsusringkonnad.

1922. a esitas valitsus riigikogule arutamiseks kolm varianti: kahel oli Skandinaavia rist ja sini-must-valge erinevates kombinatsioonides, kolmas oli valge, violetne ja roheline — tuletatud Eestimaa rüütelkonna värvidest (Tõnisson, 19). Esitatud variandid põhjustasid ulatuslikku kriitikat: publitsist Juhan Luiga arvas, et risti tahab lipule eriti haridusminister Bauer, kes oli Kristliku Rahvaerakonna liige (Luiga, 15); teised ei pidanud kunagiste rõhujate värve Eestile sobivaks. Riigikogu välisasjade komisjon Johan Laidoneri juhatusel võttis seisukoha, et riigilipp ei tohi olla rahvuslipust eraldi, riigilipp olgu seotud rahva ajaloo ja traditsioonidega (Tõnisson, 19). Ristiga lippu ei kaitsnud komisjonis enam keegi, isegi mitte Kristliku Rahvaerakonna esindajad (Luiga, 60). Jäeti kõrvale ka Eestimaa rüütelkonna lipu variant. (J. H. T, 17). Ühtlasi leidis komisjon, et lipp olgu kaugele nähtav ja merel hästi eraldatav. Neil põhjustel soovitati paigutada valge laid keskele. Selline eelnõu anti riigikogule arutamiseks. Mitmed rahvasaadikud olid ägedalt värvide ümberpaigutamise vastu. Ajakirjanik Anton Jürgenstein rõhutas, et lipp on merel hästi eraldatav, sest ühegi mereriigi lipul ei ole alumine laid valge; meremees A. Hint pidas värvide vahetamist mereväelaste rahvuslike tunnete haavamiseks; Jaan Tõnisson rõhutas rahvusvärvide tundeväärust (Tõnisson, 19—20). Kompromisslahendusena peeti võimalikuks vajaduse korral teha eraldi mere-

lipp (Pvl, 13. VI 1922).

Lipu seaduse projekti esimesel lugemisel jäi peale sini-valge-musta variant, teine lugemine katkestati, et merel katsega selgitada, kumb lipp paistab kaugemale. Katsetus ei andnud tulemust, sest sini-valge-must lipp oli mõõtmel suurem. Järgnesid teravad süüdistused merejõudude juhatase vastu, uut katset siiski enam ei korraldatud. Hilisemal arutlusel tuldi tagasi tavapärase laidude järjekorra juurde ja 1922. a 19. juunil otsustati riigikogus hääletage 20:15 lõplikult jääda vana rahvuslipu juurde (Tõnisson, 21).

Ajakirjanduses tehti kokkuvõtteid lõppenud poleemikast. Leiti, et võitlus lipu ümber oli kestnud Eesti Vabariigi algusest peale. Esialgses noorele riigile omases uuenduste tuhinas esitati hulgaliselt uusi kavasid. Tasapisi aga küpses arusaam, et Eestil on oma ajaloolised värvid juba olemas ja pole kaalukaid põhjendusi nende muutmiseks. Populaarsust ei saavutanud ka valitsuse idee teha eraldi riigilipp. Riigikogus kinnitatud otsus jätta kõrvale rüütelkondade lipu kombinatsioonid ja ristiga lipud vastas laiemate rahvakihtide soovidele.

1922. a 27. juunil võttis vabariigi valitsus vastu Riigilipu seaduse («Riigi Teataja» 1922, nr 84/85, 345—346). Seaduse § 1 määratles: «Eesti rahvuslipuks on taevasinine (rukkilillesinine) -must-valge lipp. Lipu laiud on ühe-laiused. Lipu laiuse ja pikkuse vahekord on 7:11». Riigivanema lipuks määrati eraldi riigilipp, mille keskel on vapp. Väeosa lipu seadlus võeti vastu 1926. a 21. mail (RT, 1926, nr. 57, 721—722). Selle määruusega jagati lipp kaheks pooleks: lipu riiklikule poolele paigutati vapp ja lipukiri, lipu väeosa poolele paigutati väeosa embleem, nimetus, asutamise aasta ja kuupäev.

Sinise värvi kahekordne formuleering põhjustas hiljem segadusi värvi toonis. Kuna tihti müüsid lippu erinevad firmad ning puudus riiklik järevalve sinise tooni osas, siis hakkas sinise lai toon üha rohkem varieeruma. Arutlusega jõuti järeldusele, et isegi seadus lubab erinevat tõlgendust: taevasinine kaldub pisut rohekasse, kollasesse; rukkilillesinine pisut lillakasse tooni. Nii võis kohata heledama või tumedama sinise värvitooniga lippe. EÜSi esimene lipp oli siiski heledama sinisega.

Põhiseadusesse fikseeriti lipp alles 1938. a. Kui riigivanem K. Päts esitas Rahvuskogule uue põhiseaduse eelnõu, siis oli seal eraldi paragrahv riigilipu osas. Varasemas kahes Eesti Vabariigi põhiseaduses ei olnud riigilipust juttu — trikoloor kehtis nii rahvusvärvide kui riigilipuna vastavalt 1922. a seadusele. Muuseum, riigivanema eelnõus oli taas segadust tekitav «rukkilillesinine» (Põhiseadus, 173). Töökomisjonid otsustasid selle kõrvale jätta ja vastuvõetud põhiseaduse üldsätete

viimane punkt määratles: «Eesti riigivärvideks on sinine, must ja valge» (Põhiseadus, 447). Seega põhilise osa Eesti Vabariigi eksisteerimise ajast oli sini-must-valge rahvuslipp (paralleelselt riigilipp) ning alles 1938. a fikseeriti sini-must-valge konstitutsiooniga riigilipuks. Näib, et arvamused, nagu oleks rahvuslipp Eesti Vabariigi ajal olnud ainult ekspuataatorite lipuks, on mõneti liialdatud.

1940. a revolutsioonilised juunisündmused tõid ka uue lipu. Siiski ei toimunud lipuvahetus üleöö. 21. juuni õhtupoolikul jõudis osa demonstrante Toompeale. Vahtkonnalt võeti relvad ära, peeti kõnesid. Kell 18.45 tõmmati pika Hermannii tippu punane lipp (Kuuli, 80—81). Järgmisel hommikul lehvits seal jälle trikoloor. Revolutsiooni alguspäevade järel jäid kasutusele nii punalipud kui ka rahvusvärvid. Näiteks Tõrvas toimunud tööliste demonstratsiooni ees kanti sini-must-valgeid ja punaseid lippe koos («Rahva Hää!» 25. juuni 1940); tööliste võitlusorganisatsiooni Rahva Omakaitse liikmete vormiriietuse juurde kuulus varrukasidemenal lint, millel olid tähed «RO» ja nende vahel Eesti rahvuslipu värvid («Rahva Hää!», 2. juuli 1940).

Revolutsiooniprotsessi süvenedes tuli värvide probleem üha rohkem esile. Arvamused ei olnud ainult trikoloori vastu: 2. juulil kirjutati «Pärnumaa Teatajas», et on kuulda hääli, nagu oleks trikoloor kodanlike valitsuste lipuks. Kirjutises leiti, et sini-must-valgel on pikem ajalugu ning rahvuslipu tuleb pidada rahvuslikuks sümboliks, mida tuleb eraldada kihtide võitluslippudest («Pärnumaa Teataja» 2. juuli 1940). Tundub, et samaaegselt tõusid samad probleemid päevakorraks ka Lätis. Sealne kommunistide häälekandja mõistis hukka juhtumid, kus Läti riigilippu oli teotatud ja lubas seda kasutada koos punase lipuga («Rahva Hää!» 5. juuli 1940). Eestiski kasutati juuli kolmanda dekaadini paralleelselt kahte lippu. Riigivolikogu valimiste päevadeks tuli heisata trikolooreid ja punalipud, viimase puudumisel võis piirduda ainult rahvuslipuga («Kommunist» 14. juuli 1940). 17. juulil andis siseminister Maksim Unt määruuse, mille alusel majade valdajad pidid 20. juuliks muretsema NSV Liidu lipu ja siseministri korraldusega teadaantavate riikliku tähtsusega sündmuste puhul asetama selle riigilipu kõrvale («Rahva Hää!» 18. juuli 1940). Ajalehes jagati samuti juhiseid NSV Liidu lipu valmistamiseks. Vastavalt siseministri korraldusele tuli riigivolikogu kokkutsumise päeval heisata Eesti riigi ja Nõukogude Liidu lipud («Rahva Hää!» 21. juuli 1940).

Lõplikult jäi trikoloor kõrvale pärast

Eesti kuulutamist Nõukogude Sotsialistlikuks Vabariigiks. Uus ajastu tõi kaasa vajaduse uue lipu loomiseks. Suuniseid selle saamiseks andis konstitutsioonikomisjoni esimees Johannes Lauristin, kes oma kõnes märkis: «On täiesti võimatu ette kujutada, et ENS Vabariigi lipp võiks olla teistsugune kui teiste sotsialistlike vabariikide lipud, kui üldse võitleva proletariaadi lipp...» («Kommunist» 26. august 1940). Vastuvõetud konstitutsiooniga määrati kindlaks: «Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi riigilipp on punasest riidest, mille ülemises vasemas nurgas varda juures on kuldse sirbi ja vasara kujutus ja nende peal kuldsed tähed «ENSV». Lipu laiuse ja pikkuse suhe on 1:2.» («Kommunist» 27. august 1940).

Lipu ja vapi saamiseks kuulutati välja võistlus, millest kutsuti osa võtma kunstnikud E. Adamson, A. Mõtus, O. Murdmaa, J. Naha, P. Luhtein, P. Reeveer, H. Vitsur, R. Kallas, J. Siirak ja V. Tomassov. Esimese preemia pälvinud lipu kavandi eest võis saada 100 krooni autorihonorari, tähtjaks määrati 14. september 1940 (ENSV ORKA, f. R-3, n. 1, s. 61, l. 1—3). Arhiivitoimiku järgi kuulusid žüriisse K. Säre, A. Veimer, E. Tarkpea, F. Valdvere ja R. Vunderlich (kaks viimast olid kunstnike esindajad). 1940. a 31. oktoobril kinnitas Eesti NSV ajutise ülemnõukogu presiidium oma seadlusega uueks riigilipuks punalipu vastavalt põhiseaduse § 117le (ENSV, 466). Samaaegselt valmistati ettevõtted, asutused ja ühiskondlikud organisatsioonid endale uusi lippe, kus paiknes ettevõtte vms nimetus, tihti veel ka kiri «21. juuni 1940», loosungeid või Eesti NSV riigivapi kujutis (Graf, 82—83).

Uued lipud said vabalt lehvida kuni Suure Isamaasõja alguseni. Mitmel pool valdades ja linnades heisati trikoloorid pärast Nõukogude vägede lahkumist. Tallinnas tõusis trikoloor Pika Hermanni tippu 28. augusti keskpäeval (Pvl, 29. august 1941). Tallinna reidilt lahkuva Punalipulise Balti laevastiku staabiülem J. Pantelejev kirjutab oma mälestustes: «Binoklist näen, et Toompea kohal ei ole enam nõukogude punast lippu. Tema asemel lehvib kolmevärviline kodanliku Eesti lipp. Süda pidi seisma jääma, Tallinn, temad vanad tornid, katedraalid ja kirikud muutusid korraga võõraks. Laevasillal valitses vaikus. Tulistada ehk kõikidest kahuritest selle lipu pihta. Mõttetu...» (Пантелеев, 124).

Trikoloor ei jäänud torni kauaks, peatselt ilmus selle kõrvale haakristilipp; kuid ka kaks lippu lehvitsid koos lühikest aega, sest ainuõigus anti ainult vallutajate lipule.

Fašistliku okupatsiooni ajal lubasid uued võimud — ilmselt propagandistlikele kaalutlustel — kasutada sini-must-valget kombinatsiooni ja mobiliseerida nende värvide all

eestlasi saksa relvajõudude teenistusse. Just sini-must-valget linti rinnal ja sama värvi vappi kiivril kandvate võitlejate kuritööd Novgorodi- ja Pihkvamaal andsid kohalikele elanikele põhjust pidada Eesti rahvusvärve fašistlikeks värvideks. Tekib küsimus, kas ei jätnud just rahvusvärvide kasutamine fašismi huvides märgatava negatiivse jälje kõigisse hilisematesse suhtumistesse sini-must-valge kombinatsiooni. Kas seetõttu või propagandistlikele eesmärkidel tegi nõukogude tagalas rahvuslipust juttu Johannes Vares-Barbarus, kes 1944. a algupoolel esines nõukogude raadios kõnega, rääkides eesti rahvusvärvide tähtsusest ja väites, et eesti rahvuslipu õnnistamine võitluseks Punaarmee vastu olevat «meie lipu teotamine» («Sakala» 21. aprill 1944). Teada on, et sõjaolukorras kasutasid võitlevad pooled ka mitmeid teisi rahvuslikke sümboleid oma huvides, müidugi erineva tõlgendusega. Üldteada on Jüriöö ülestõusu 600. aastapäeva tähistamine mõlemal pool rinnet; saksa võimud lubasid taastada Amandus Adamsoni «Lembitu» monumendi, nõukogude tagalas aga moodustati tankikolonn «Lembitu» ning J. Vares-Barbarus esitas Stalinile taotluse luua Lembitu orden (analoogiline Bogdan Hmelniitski omaga).

1944. a 18. septembriks sai Tallinnas selgeks sakslaste lahkumine. Eesti rahvuslikud ringkonnad otsustasid püüda korraldada 1918. a mudelit: haarata võim pärast saksa vägede lahkumist ja enne nõukogude vägede tulekut kuulutada välja Eesti Vabariik. Kuid müidugi oli 1944. a poliitiline olukord ja jõudude vahelord 1918. aastast võrreldamatult erinev.

Edasiste sündmuste kohta on mitmeid versioone, põhiskeem peaks olema järgmine. 20. septembril kella 17 paiku otsustasid Eesti ohvitserid heisata Pika Hermanni tippu trikoloori. Lipu vahetuseks kulus pool tundi. Toimunud sündmustest kanti ette kindral-inspektor Johannes Soodlale, kes ruttas vahtkonnaruumi, kuid omal vastutusel ei julgenud sõdurite peale káratada ning andis korralduse heisata järgmisel päeval trikoloor ja haakristilipp (Kordes, 36). Üks lipu heisanud ohvitseridest — leitnant Tui — paugutas püstolit ning tuli Lühikest jalga mööda alla Rüütli tänavale, kus Wehrmachi ohvitser haavas teda raskelt, nii et leitnant suri järgmisel päeval Tõnismäe haiglas.

22. septembri hommikuks oli linn maha jäetud, lahkusid viimased sõdurid ja põgenikud. Johan Pitka staabist läksid mõned mehed Toompeale ja heiskasid Hermanni tippu trikoloori. Teatavasti liikusid Tallinna vabastamiseks linna poole mitu eelsalka. Esimesena jõudis kohale 8. Eesti laskurkorpuse eelsalk, mille 354. laskurpolgu leitnant Johannes Lumiste heiskas Hermanni tippu (Eesti rahvas, 342) improviseeritud punalipu. Veidi

hiljem jõudsid kesklinna järgmise eelsalga võitlejad, kes heiskasid tippu veel kolmanda lipu — selleks kaasavõetud punalipu. Mõned tunnid lehvib Pika Hermanni tipus kolm lipu korraga.

Järgmised muudatused toimusid Eesti NSV riigilipuga 1950ndate algul. Paradoksaalne küll, kuid trikoloori saamise kohta on tunduvalt rohkem kättesaadavaid andmeid kui Eesti NSV riigilipu viimase variandi ning selle vajalikkuse motivatsiooni kohta. 1947. a sügisel teatati EK (b) P Keskkomiteest kunstnik Paul Luhteinile, et on tulnud korraldus teha liiduvabariigile uus lipp. Kõikidele liiduvabariikidele oli tingimuseks seatud nõue, et 50 % lipust olgu punane ning lipul olgu sirbi ja vasara ning viisnurga kujutised. Lühikese ajaga valmistas kunstnik mitu kavandit. Välja valiti variant, kus ülemine pool oli punane, alumine sinine ja laidude vahel kaks valget triipu. Mingil põhjusel aga Moskva otsustajad seda varianti ei kinnitanud.

1952. a kutsuti P. Luhtein Ministrite Nõukogusse ja anti korraldus esitada uued kavandid. Eeltingimusteks jäid taas nõuded, et lipp olgu 50 % punane, viisnurga ja sirbi ning vasara kujutisega, muus osas anti kunstnikule vabad käed. Paneb hämmastama, et kuigi kurikuulsa EK (b) P VIII pleenumi järeldõjud ei olnud veel kadunud, soovitati kunstnikul välja pakkuda variante, kus leidis sinimust-valge motiiv. Kavandite läbivaatamise järel jäeti need variandid kõrvale. Kuna Eesti NSV elu on tihedalt seotud merega, siis paigutas kunstnik lipule kuus merelainet, mis ulatusid lipu alla välja. Kui aga Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi sekretär Voldemar Telling sõitis Moskvasse Nikolai Šverniku (NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe) juurde lippu kooskõlastama, selgus, et lätlased on meist ette jõudnud: analoogiline lipp oli nädalapäevad varem kinnitatud Läti NSVle. Telling helistas Moskvast Luhteinile. Kunstnik soovitas tõsta lained kõrgemale ja muuta nende nurka. Saadud täienduste põhjal tehtigi uus lipp, mille 1952. a detsembris ka EK (b) P heaks kiitis.

Uus lipp kinnitati Eesti NSV Ülemnõukogu seadlusega 6. veebruaril 1953 (Eesti NSV Teataja 1953, nr 3, 59). Vastavalt muudeti ka põhiseaduse paragrahvi. Ei ajakirjandusest ega arhiivist pole õnnestunud leida andmeid, kes tõstatas Ülemnõukogu istungil lipu muutmise küsimuse, kuidas seda motiveeriti ja kas ettepanek rahvasaadikute hulgas ka mingit arutlust põhjustas. Eestimaa elanikkonnale teatati muudetud lipust kuus päeva hiljem, s. o 12. veebruaril. Millal Pika Hermanni tipus riiklik sümbol vahetati, selle kohta ei ole õnnestunud leida vähimaidki andmeid.

Kuna suur osa Eesti NSV riigilipu viimase variandi saamise seotud isikuid on veel meie keskel, siis oleks igati tervitatav, kui nad leiaksid võimaluse oma mälestused kirja panna. Eesti Muinsuskaitse Selts kuulutas veebruaris välja Jakob Hurda mälestusele pühendatud rahvatraditsiooni suurkogumise. Lähemate teadete saamiseks tuleks pöörduda: 200 090 Tallinn, pk 3141, EMS.

Autor tänab suuliste mälestuste eest kindralmajor Vello Varet ja kunstnik Paul Luhtei.

KIRJANDUS

Allik, H. Esimesed kommunistlikud noorsoo-organisatsioonid Eestis. Rmt-s: Karastumine. Mälestused Eesti noorsoo revolutsioonilise liikumise. Tln, 1958, lk 51—89 = Allik; Eesti NSV Ülemnõukogu Teataja 1953, nr 3 ENSV teataja 1940, nr 39 = ENSV; Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941—1945, II kd. Tln, 1977 = Eesti rahvas; Graf, M. Eesti proletariaadi võitluslipud 1905—1917—1940. Tln, 1979 = Graf; Jaan Bergmanni Laulud. Jurjev, 1909; J. H. T. Riigilipu ligem määratlus uues Põhiseaduses. «Akadeemia» 1937, nr 1, lk 16—18 = J. H. T.; Juhanson, V. Aleksander Mõtus. Eesti Üliõpilaste Seltsi Album X. Tartu, 1934, lk 29—51 = Juhanson; Kodu Kannid. Jurjev, 1897; Kordes, R. Eesti emigrantide saatusaastad. Kroonika. I osa. Tln, 1974 = Kordes; Kuuli, O. Revolutsioon Eestis 1940. Tln, 1980 = Kuuli; Köpp, J. Eesti rahvuslikud värvid ja lipp. «Üliõpilasteleht» 1925, nr 5, lk 66—69 = Köpp, 1925; Köpp, J. Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu I. Trt, 1925 = Köpp; Luiga, J. Poliitilised päevamured, II, Artiklite kogu. Trt, 1925 = Luiga; Mohrfeldt, A. Eesti lipp. Eesti värvid ja lipu saamispäevade mälestusi ja märkmeid. Eesti Üliõpilaste Seltsi Album X. Trt, 1934, lk 22—28 = Mohrfeldt; Пантелеев, Ю. А. Морской фронт, М, 1965 = Пантелеев; Pert, J. Kuidas Eesti Vabariigi lipp esikordselt heisati Pika-Hermanni tornitippu. «Politseileht» 1938, nr 3—4, lk 64—65 = Pert; Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis, I. Toim. H. Kruus. Trt, 1932 = Punased; Põhiseadus ja Rahvuskogu. Tln, 1937 = Põhiseadus; K. Päts. Tema elu ja töö. Kaasaeglaste mälestusi. Tln, 1934 = Päts; Siitvask, K. Veebruarist oktoobrini 1917. Tln, 1972 = Siitvask; Tõnisson, I. Sini-must-valge kolmikvärvi ajaloo. Trt, 1934 = Tõnisson; Vaigla, A. Andmeid Eesti värvidest arenemiskäigust. Eesti Üliõpilaste Seltsi Album X. Trt, 1934, lk 1—21 = Vaigla, 1934; Vaigla, A. Eesti värvidest kronoloogiat. «Eesti Kirjandus» 1929, nr 9, lk 384—387. = Vaigla, 1929; Vaigla, A. Trikolor-motiiv meie ärkamisaja lüürikas. «Eesti Kirjandus» 1929, nr 4, lk 72—77 = Vaigla, 1929, Trikolor.

AJALEHED:

«Kommunist», 1940; «Nool», 1931; «Postimees», 1905; «Päevaleht», 1919, 1921, 1922, 1941 = Pvl; «Pärnumaa Teataja», 1940; «Rahva Hääli», 1940, 1953; «Sakala», 1944.

Vikerkaar

Toimetuse kolleegium:

Nelli Abašina, Boriss Bernštein, Valeri Bezzubov, Lehte Hainsalu, Jaak Jõerüüt, Ülo Kaevats, Maie Kalda, Natalja Morozkina, Mihkel Mutt, Rein Raud, Tatjana Tepe, Rein Veidemann, Peeter Viהלem.

Toimetus:

Peatoimetaja **Rein Veidemann** 60 17 72. Peatoimetaja asetäitja **Tatjana Tepe** 60 17 72. Vastutav sekretär **Jüri Ojamaa** 60 18 58. Algupärane ja tõlkekirjandus **Joel Sang** 60 18 58. Teadus, publitsistika ja kirjanduskriitika **Mihkel Tiks** 60 18 58, **Kajar Pruul** 60 18 58 (Tartus teisip. reedeni k 13—15 tel 33 396). Keeletoimetaja **Tiina Lias** 60 18 58. Kunstiline toimetaja **Jüri Kaarma** 60 18 58. Tehniline toimetaja **Katrin Mürk** 60 18 58. Korrektor **Tiiu Vseviov** 60 18 58. Masinakiri **Viivi Tammik** 60 18 58.

Toimetus käsikirju ei retsenseeri ega tagasta.

Toimetuse aadress: Tallinn 200031, J. Gagarini pst 30. Laaduda antud 03. 02. 1988. Trükkida antud 05. 03. 1988. Ofsetpaber 70×100/16. Formaadile 60×90 kohaldatud tingtrükipoognaid 7,8. Arvestispoognaid 10,06. MB-00006. Tellimuse nr. 512. ЕКР Keskkomitee Kirjastuse trükkoda. Tallinn, Pärnu mnt 67-a. Trükiarv 36 000. Адрес редакции: Таллин 200031, Бульв. Ю. Гагарина, 30. Издательство «Периодика». Журнал «Викерkaar» № 4, апрель 1988. На эстонском языке. Цена 45 коп.

Vikerkaar

Hind 45 kop.
78245